

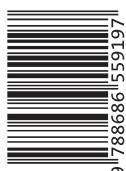
SLOBODNI I SUVERENI. UMETNOST, TEORIJA I POLITIKA. KNJIGA ESEJA I INTERVJUA O KOSOVU I SRBIJI

SLOBODNI I SUVERENI

UMETNOST, TEORIJA I POLITIKA. KNJIGA ESEJA I INTERVJUA O KOSOVU I SRBIJI

UREDNICI: VIDA KNEŽEVIĆ, KRISTIAN LUKIĆ, IVANA MARJANOVIĆ, GORDANA NIKOLIĆ

9 788686 559197

Novi Sad, 2013

Cenzura d.o.o.
www.cenzurabooks.com

Institut za fleksibilne kulture i tehnologije - NAPON
www.napon.org

Kontekst kolektiv
www.kontekst.rs

SLOBODNI I SUVERENI.

Umetnost, teorija i politika.

Knjiga eseja i intervjua o Kosovu i Srbiji

Urednici: Vida Knežević, Kristian Lukić,
Ivana Marjanović, Gordana Nikolić

ERSTE Stiftung

SADRŽAJ

- 5 SLOBODNI I SUVERENI. Umetnost, teorija i politika. Knjiga eseja i intervjua o Kosovu i Srbiji
Vida Knežević, Kristian Lukić, Ivana Marjanović, Gordana Nikolić
- 13 Teorija incidenta: kako promišljati odnos umetnosti i politike izvan okvira funkcionalizma (slučaj zatvaranja izložbe *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine* u Beogradu, 7. februara 2008)
Sezgin Boynik
- 33 Intervjui sa umetnicima i umetnicama koji su učestvovali na izložbi *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine*
Driton Hajredini
Fitore Isufi - Koja
Lulzim Zeqiri
Alban Muja
Artan Balaj
Flaka Haliti
- 43 Klasne borbe u socijalističkoj Jugoslaviji posle tržišne reforme: beleške o nerazvijenosti, finansijalizaciji i postsocijalizmu
Gal Kirn
- 67 Posle nezavisnosti
Agon Hamza
- 77 Iskazi suvereniteta: Kosovo i novi vid periferizacije
Besnik Pula
- 89 Neokolonijalni režimi, rodna politika i izgradnja države na Kosovu
Vjollca Krasniqi
- 103 O nepristajanju
Intervju sa Stašom Zajović
- 113 Evropa posle 1989. godine: etnički ratovi, fašizacija društvenog života i politike tela u Srbiji
Žarana Papić
- 129 Bilokacija, istorija, politika i uslovi proizvodnje
Intervju sa Marinom Gržinić
- 137 Srbija iz tri dela... mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine
Petar Atanacković
- 159 Dimitrije Tucović i srpsko-albanski „istoricistički” odnosi
Sezgin Boynik
- 176 Biografije

SLOBODNI I SUVERENI .
UMETNOST, TEORIJA I POLITIKA .
KNJIGA ESEJA I INTERVJUA
O KOSOVU I SRBIJI

VIDA KNEŽEVIĆ
KRISTIAN LUKIĆ
IVANA MARJANOVIĆ
GORDANA NIKOLIĆ

Publikacija *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika. Knjiga eseja i intervjuva o Kosovu i Srbiji* proizašla je iz projekta *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*. Usled prekidanja izložbe u *Kontekst galeriji* u Beogradu¹, kao i zbog niza drugih događaja koji su usledili nakon tog incidenta, realizacija projekta je bila prekinuta.² Kao njegov deo, pored izložbe u Beogradu, u planu su bile i panel diskusije sa teoretičarima i teoretičarkama, kulturnim radnicima i radnicama, kao i aktivistima i aktivistkinjama sa Kosova i iz Srbije, koje je trebalo da budu dokumentovane, transkribovane i objavljene u okviru jedne publikacije, pored drugih autorskih tekstova. Pomenute diskusije trebalo je da daju doprinos u kritičkom analiziranju istorijskih i aktuelnih

aspekata odnosa između Srbije i Kosova koji se mogu locirati preko političkih odluka, medijskog izveštavanja, do kulturne produkcije i svakodnevnog života građana i građanki.

1. Tokom otvaranja izložbe u Beogradu, 7. februara 2008. godine, Centar za kulturu „Stari grad“, u okviru kog je *Kontekst galerija* realizovala svoje programe, bio je blokiran od strane različitih klerofašističkih i desno orijentisanih grupa, koje su protestovale protiv izložbe umetnika i umetnica iz Prištine. Tom prilikom uništen je rad Drena Mailićija „Licem u lice“, a izložba je zatvorena pod pritiskom policije.

2. Realizovan je samo deo projekta: izložba u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu (januar 2008) i prezentacija pet umetnika/ca iz Prištine. Katalog izložbe: http://www.kontekstgalerija.org/pdf_08/odstupanje.pdf

Ova publikacija nastavlja započeto istraživanje i kritičko analiziranje pozicija u kontekstu odnosa zvanične Srbije i Kosova kroz proširenje perspektive na prostor bivše Jugoslavije, odnosno na sagledavanje sukoba na Kosovu u svetlu ekonomskog sloma

državnog socijalizma, kao i ekonomskih promena na lokalnom i globalnom nivou, hegemonističkog projekta države Srbije, međunarodnog faktora, (etno) nacionalizama, rodničkih perspektiva i pitanja suverenosti. U daljem tekstu potcrtavamo ključne tačke interesovanja ove publikacije.

Pre svega, ističe se značaj novog čitanja istorije srpsko-albanskog konflikta. Za osvrst na period balkanskih ratova i njihovih posledica na odnos Srba i Albanaca od važnosti je knjiga Dimitrija Tucovića *Srbija i Arbanija, jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, iz 1914. godine. Ova knjiga, pisana iz klasne perspektive, odnosila se na pokušaj države Srbije da izađe na Jadransko more zauzimanjem Albanije, u cilju akumulacije resursā i proširivanja

nacionalne teritorije. Tucovićeve analize „kapitalističke privrede profita” i „buržoaskog militarističko-birokratskog državnog sistema” koja dovodi do reprodukcije imperijalnih i kolonijalnih pretenzija vladajuće klase u tadašnjoj Srbiji, a koja se tada i sama tek oslobodila spoljnih imperijalnih pretenzija, može da bude korisna i danas za analizu istorije Srbije u odnosu prema Kosovu.³ Ipak, pri čitanju ovakve analize treba uzeti u obzir vremensku distancu u odnosu na period kada je tekst napisan (početak XX veka), kao i moguće teorijske zamke (videti tekst Sezgina Bojnika (Sezgin Boynik) *Dimitrije Tucović i srpsko-albanski „istoricistički” odnosi* u ovoj knjizi).

Širi okvir istraživanja, koji nije u potpunosti pokriven u publikaciji, odnosi se i na preispitivanje srpsko-albanskog konflikta u Jugoslaviji od završetka Drugog svetskog rata pa do Ustava iz 1989. godine, a kroz analizu genealogije kosovskog suvereniteta nizom ustavnih promena (1946, 1963, 1974, 1989) i njihovih kontradiktornosti, praćenih nizom represivnih mera državnog represivnog i ideološkog aparata, sprovođenjem aparthejda, dominantnim rasističkim i kultur-rasističkim politikama, itd. (1955/6. epizoda „kampanje skupljanja oružja”, zatim obnavljanje ugovora iz 1938. sa Turskom o „preseljenju” žitelja Kosova u Tursku, mahom turske i albanske manjine; zabrana kontakata sa Tiranom, budna prismotra UDB-e albanskog nastavničkog kadra, naročito nastavnika jezika i istorije, vremenom sve češće i agresivnije konstruisanje medijske i intelektualne kampanje, pre svega iz Beograda, o stereotipima o Albancima⁴).

U daljem rasvetljavanju političkog, ekonomskog i klasnog osnova konflikta, za ovu publikaciju značajna je analiza paralelnih procesa homogenizacije i polarizacije Albanaca i Srba na Kosovu, koji su se dešavali tokom sedamdesetih, a naročito tokom i krajem osamdesetih godina XX veka, kao i čitav niz spoljašnjih i unutrašnjih faktora koji su doveli do konačnog

3. Videti: Tucović, Dimitrije. (1945). *Srbija i Albanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd: Kultura.

4. Videti: Pula, Besnik. (2001). *Contested Sovereignty And State Disintegration: The Rise Of The Albanian Secessionist Movement In Kosova*. A Thesis submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Russian and East European Studies. Washington, DC.

odvajanja albanskog društva i stvaranja „paralelne države”: kolaps socijalističkih režima u Istočnoj Evropi i dezintegracija Varšavskog pakta 1989. godine; uloga međunarodnih finansijskih institucija poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke u procesima liberalizacije jugoslovenskog tržišta i „demokratskih” reformi, a koji su za posledicu imali delegitimizaciju socijalističke ideje i uspostavljanje

pluralističkog partijskog sistema; takođe, pitanje organizacije i mobilizacije društvenih pokreta kroz institucionalne i vaninstitucionalne kanale (npr. masovne demonstracije 1989. i 1990. godine protiv represivnog Miloševićevog režima, na čelu sa radnicima rudnika Trepča).

Dodatno, u istraživanje je uključeno i pitanje pozicije druge pokrajine u sastavu SR Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine, koja je tokom nekoliko decenija direktno i indirektno učestvovala u odnosima Srbije i Kosova, gde se često odnos između Prištine i Beograda reflektovao i na komunikaciju Beograda i Novog Sada. Snažnije zahteve za rekonstrukcijom federacije i većom autonomijom, koji su dolazili iz Prištine, posebno posle demonstracija na Kosovu 1981, često su koristili centralistički krugovi u Beogradu, u pokušaju da u jednom potezu i Vojvodini i Kosovu značajno smanje autonomiju. Sa druge strane, rukovodstva SAP Vojvodine u direktnom odnosu prema Beogradu često su bila uzdržana, dok se pritisak na Beograd indirektno vršio preko rukovodstva SAP Kosova. Kasnije Miloševićovo rušenje ustavnog poretka u Vojvodini nije naišlo na značajniji otpor, za razliku od Kosova. Štaviše, tokom devedesetih jedan deo političkog, ekonomskog i intelektualnog kapaciteta Vojvodine direktno će se staviti u službu projekta „Velike Srbije”, služeći kao logistička baza za ratne operacije u Hrvatskoj i Bosni.

Promišljanje perioda devedestih godina XX veka vodi ka daljoj analizi ekonomske pozadine rata, na kojoj će srpske nacionalističke političke i intelektualne elite pokrenuti čitavu mašineriju oblikovanja javnog mnjenja ka podsticanju etno-nacionalizama i isključivanja „manjinskih” zajednica (među kojima su naročito bili obeleženi Albanci sa Kosova). U tom kontekstu mediji (televizija i dnevna štampa) bili su jedna od najvažnijih platformi za stvaranje novih i reanimaciju starih mitova.

Kada je reč o periodu, od kada je Kosovo *de facto* odvojeno od srpske jurisdikcione nadležnosti (nakon rata na Kosovu 1999. godine), sa prelaskom pod privremenu administrativnu nadležnost UNMIK-a i konačnim prelaskom većine ovih nadležnosti u ruke EULEKS-a decembra 2008. godine, kom je prethodilo i proglašenje nezavisnosti Kosova (Republika Kosovo) od strane kosovske Skupštine (februar 2008), ovaj period “administrativne kosovske tranzicije” vezuje se za značajne promene političko-ekonomskih uslova, zavisnost od zapadnih ekonomija, smene političkih i ekonomskih aktera i ideoloških matrica u kosovskom društvu.

Konačno, ova publikacija nema nameru da bude sveobuhvatno naučno istraživanje pitanja srpsko-albanskih odnosa, već predstavlja jedan prilog proučavanju tog pitanja. Ona dolazi iz oblasti kulture i umetnosti, ima interdisciplinarni pristup i povezuje različite perspektive autora iz teorije, umetnosti i aktivizma. Zajedničko im je sagledavanje uzroka i posledica konflikta između Srbije i Kosova, između ostalog, kroz onu ekonomsku i političku perspektivu koja je, u kontekstu sveopšteg negiranja socijalističkog nasleđa i levih politika, skoro u potpunosti potisnuta.

Publikaciju otvara tekst Sezgina Bojnika *Teorija incidenta: kako promišljati odnos umetnosti i politike izvan okvira funkcionalizma (slučaj zatvaranja izložbe Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine u Beogradu, 7. februara 2008)*. Ovo je jedan od dva teksta objavljena u ovoj knjizi koje je napisao isti autor. Urednici su uključili ovaj tekst kao značajan doprinos kritičkoj analizi teorijskih rasprava izazvanih nasilnim prekidom a potom i zabranom otvaranja ove izložbe u Beogradu. U tom smislu, ovo je jedini tekst ove vrste koji se bavi samim događajem izložbe i njenim postfestum efektima. Bojnik se bavi teoretizacijom incidenta koja problematizuje spregu umetnost–politika u odnosu na funkcionalističku tačku gledišta. Kao što objašnjava u uvodu, njegov „cilj u ovom tekstu je da se bavi teorijskim radom koji je nastao kroz analizu struktura reprezentacija, koje su ultimativno političke, u odnosu na savremenu umetničku produkciju”. Prema autoru, značaj ovog „kognitivnog mapiranja” nije samo u tretiranju incidenta kao strukturalnog kauzaliteta već to mapiranje upisuje diskurs o odnosu između umetnosti i politike.

Zatim sledi intervju sa nekoliko umetnika i umetnica – Dritonom Hajredinijem (Driton Hajredini), Fitore Isufi - Koja (Fitore Isufi - Koja), Ljulzimom Zećirijem (Lulzim Zeqiri), Aljbanom Mujom (Alban Muja), Artanom Baljajem (Artan Balaj) i Fljakom Haljiti (Flaka Haliti) - koji su učestvovali na izložbi *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine* a koji su bili u mogućnosti da odgovore na pitanja postavljena u intervju. Umetnici govore o samoorganizovanju i otporu u polju obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina, o ratovima u tome periodu, kao i o mogućnosti umetnosti da pokrene diskusiju o ovim pitanjima, uzimajući u obzir i izložbu *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine*.

U tekstu *Klasne borbe u socijalističkoj Jugoslaviji posle tržišne reforme: beleške o nerazvijenosti, finansijalizaciji i postsocijalizmu* Gal Kirn analizira period pred uvođenje tržišne reforme 1965. godine, i potom otvaranje ekonomije SFRJ, finansijskih injekcija Međunarodnog monetarnog fonda, raslojavanje društva, posebno raslojavanje između radnika i profesionalizovanog sloja upravljača/menadžera. Kirn upućuje na Močnikovu tvrdnju da su severne republike imale korist od pauperizacije južnih delova zemlje i da je migracija jeftine radne snage pomogla makroekonomiju, posebno Slovenije i Hrvatske. Pored opšte analize jugoslovenskog konteksta, Kirn tvrdi da su, pored ostalog, ekonomski problemi u lokalnom kosovskom kontekstu, prevedeni na nacionalni teren, uzrokovali sve veće nezadovoljstvo kosovskih Albanaca svojim položajem u okviru SR Srbije, ali i celokupne Jugoslavije.

Tekst Agona Hamze *Posle nezavisnosti* bavi se analizom političke i ideološke situacije Republike Kosova i ostvarivanja njene nezavisnosti u fazama od dolaska administracije Ujedinjenih Nacija 1999. godine, zatim proglašenja nezavisnosti 2008. godine i nakon tog perioda. Hamza svoju analizu započinje (statistički skiciranim) činjenicama, koje smatra uglavnom rezultatom

neoliberalnih eksperimentalnih i neoimperijalnih intervencija na Kosovu posredstvom misija Evropske unije, NATO-a, Međunarodne civilne uprave, kao i kancelarija Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, a odnose se na porast siromaštva na Kosovu, nasleđenog još iz socijalističke Jugoslavije, i ograničavanje političkih sloboda u sistemu vlasti tzv. imperijalne demokratije. Dalje, autor pruža kratak osvrt, suprotan ustaljenom revizionističkom čitanju u regionu, na „istoriju” albansko-srpskog pitanja i ideološke funkcije mitova. U zaključku, Hamza objašnjava tezu da je sadašnja politička i ideološka situacija Republike Kosova uglavnom rezultat „humanitarizma” kao depolitizovane institucionalne agende u procesu ostvarivanja nezavisnosti, koja je negirala „volju naroda”. Na kraju, otvara se pitanje revolucionarizacije Kosova i otvaranja prostora za politike emancipacije.

U kontekstu transnacionalnih pravnih globalnih organizacija, gde Kosovo igra ulogu perifernog subjekta, Besnik Pula opisuje sadašnju poziciju Kosova. U svom tekstu *Iskazi suvereniteta: Kosovo i novi vid periferizacije*, umesto prethodnog modela (svetska imperija), gde je suverena moć bila artikulisana kroz ustavnu moć, on ukazuje da se sada suverena moć konstituiše preko *lex de imperio*, kao moć zakona koja se nalazi iznad svake teritorijalizovane suverenosti. Pula tvrdi da je Kosovo primer ove vrste deteritorijalizacije suverene moći. U ovom kontekstu, on poredi pozicije Kosova za vreme Kraljevine Srbije posle balkanskih ratova sa sadašnjom situacijom pod zakonom EULEKS-a. U oba slučaja, Kosovo je izvan direktnog kolonijalnog ustavnog okvira i tretirano je kao teritorija „pored ili izvan” ustavnog zakona. U zemljama Evropske unije, zakoni EU su implementirani samo u sferi ekonomije (ekonomije u užem smislu), ali na Kosovu su ti zakoni implementirani ne samo u sferi ekonomije već u „samom biopolitičkom postojanju subjekta”.

U tekstu *Neokolonijalni režimi, rodna politika i izgradnja države na Kosovu* Vjollca Krasnići (Vjollca Krasniqi) izvodi feminističku kritiku političkih, ideoloških i kulturnih konstrukata, koje podržavaju međunarodnu kontrolu (mirovnu misiju) i procese izgradnje države na Kosovu. Ona pokazuje kako hegemoni diskursi koji se odnose na strukture moći na Kosovu reprodukuju nejednakosti, podele i razlike u kosovskom društvu. Dalje, ona diskutuje o pitanju monitoringa Kosova od strane nadnacionalnih aktera (UN, EU), spoljašnje definisanje procesa na Kosovu i njegovu poziciju kao mesta različitih praksi proizvodnje prostora, simboličkih značenja i formiranja identiteta. Krasniqi pokazuje kako na Kosovu (post)kolonijalna svest učvršćuje patrijarhat tj. kako lokalni i internacionalni odnosi moći ponovo uvode figuru muškog autoriteta. Dodatno, ona kritikuje način na koji lokalni i regionalni aktivizam postaje obesnažen u procesima stvaranja države, pokazujući kako birokratski i politički aparat kroz njihove strategije ne samo da isključuje žene iz formalne politike već i nameće odnose kooptacije.

Intervju *O nepristajanju* sa Stašom Zajović, jednom od osnivačica i članica ženske mirovne grupe *Žene u crnom*, opisuje aktivnosti ove organizacije tokom poslednje dve decenije i njenu ulogu u nenasilnom otporu i javnoj kritici svih procesa koji su doveli do ratova na jugoslovenskom prostoru. Ovaj intervju se posebno osvrće na akcije *Žena u crnom* protiv represije i nasilja nad albanskim narodom i na akcije podrške i solidarnosti sa albanskim nenasilnim pokretom, dok se ujedno osvrće i na reakcije javnosti protiv tih akcija, koje predstavljaju izraz široko rasprostranjenog rasizma. Zanimljivo je da Zajovićeva govori i o dvostrukim aršinima intelektualne javnosti kad je reč o solidarnosti i empatiji sa žrtvama, koja varira u zavisnosti od etniciteta žrtava. Takođe, gledano iz ugla aktivnosti ove mirovne organizacije, intervju pruža koristan uvid u period kulminacije aparthejda i etničkog čišćenja na Kosovu, suđenja žrtvama političke represije i institucionalnog nasilja, i napora *Žena u crnom* da prošire i internacionalizuju mrežu solidarnosti.

Tekst Žarane Papić *Evropa posle 1989. godine: etnički ratovi, fašizacija društvenog života i politike tela u Srbiji* jedini je istorijski tekst ponovo objavljen u ovoj publikaciji (napisan početkom 2000. godine). On se bavi analizom srpske uloge u ratovima devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije iz feminističke teorijske perspektive. Autorka uvodi pojam „turbo-fašizam” kako bi objasnila niz fenomena fašizacije javnog i privatnog života u Srbiji tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka, te ga koristi kao oznaku za političku i društvenu realnost tog vremena i strukturalno konstruisanje kulture normalizacije fašizma u periodu koji je prethodio ratnim zbivanjima. Autorka sagledava čitav niz društvenih fenomena koji na eksplicitan način govore o pojavi „turbo-fašizma” – učvršćivanje patrijarhalne strukture društva, širenje nacionalizma, kulture ravnodušnosti prema isključivanju Drugog i normalnost nasilja prema Drugom, zatvaranje društva unutar sebe i opsednutost sopstvenom prošlošću itd. Različite prenaplašene prakse predstavljanja u Srbiji u periodu o kojem je reč, naročito medijska proizvodnja i prisvajanje društvene stvarnosti, predstavljaju, po mišljenju autorke, najjači diskurzivni instrument tadašnjeg političkog poretka.

Bilokacija, istorija, politika i uslovi proizvodnje je intervju sa Marinom Gržinić, jednom od autorki videa *Bilokacija*, koji je realizovala zajedno sa Ainom Šmid u Sloveniji 1990. Prema mišljenju autorki, reč „bilokacija” znači prebivalište tela i duše na dva različita mesta u isto vreme istovremeno i odnosi se na video-tehnologiju i srpski/jugoslovenski teror na Kosovu. Gržinić u intervjuu govori o svom radu i o radu Aine Šmid, njegovom odnosu prema tehnologiji, ideologiji i politici. Ona pruža uvid u uslove produkcije videa *Bilokacija*, u ljubljansku scenu sedamdesetih i osamdesetih godina i odnos prema političkim događajima iz tog vremena, posebno prema najvećim protestima i štrajkovima koji su se dešavali na Kosovu osamdesetih godina. Gržinić povezuje ove istorijske događaje sa jugoslovenskim ratovima koji su usledili

i razmatra odgovornost srpske političke i vojne elite, kao i drugih bivših jugoslovenskih političkih elita i Pravoslavne crkve.

Petar Atanacković se Kosovom bavi preko njegovog ustavno-pravnog dvojnika Vojvodine. U tekstu *Srbija iz tri dela... mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine* on ukazuje na to da je u mnogobrojnim analizama tzv. kosovskog i drugih jugoslovenskih pitanja pitanje Vojvodine uglavnom tretirano sporadično, delom jer je tokom ratnih devedesetih godina Vojvodina igrala marginalnu ulogu i zapravo tada *de facto* više nije postao vojvođanski subjektivitet, a Vojvodina se utopila u Miloševićev projekat. Tokom prethodnih decenija, tj. od stvaranja SFRJ pa sve do kraja osamdesetih, Kosovo i Vojvodina su sa svojim autonomijama bili deo SR Srbije. Štaviše, fokusi u političkom konfliktu između Beograda, Prištine i Novog Sada često su se menjali, tako da je, što je javnosti manje poznato, glavni konflikt ponekad bio na relaciji Beograd – Novi Sad. S obzirom na to da je istraživanje društva i politike u Vojvodini u drugoj polovini XX veka i dalje veoma oskudno, Atanacković u svom tekstu fokus ne stavlja isključivo na interpretacije događaja, već na samu „istoriografiju”, koja tek treba da se piše. U tekstu se Atanacković bavi trouglom Beograd – Novi Sad – Priština i ukazuje na to kako je Beograd kosovsko pitanje upotrebljavao u cilju veće kontrole nad drugom pokrajinom, Vojvodinom. S druge strane, vojvođanski političari su saveznike unutar republičke političke arene ponekad tražili među kosovskim političarima.

U tekstu pod nazivom *Dimitrije Tucović i srpsko-albanski „istoricistički” odnosi* Sezgin Bojnik analizira Tucovićevu knjigu *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, baveći se demistifikacijom istoricističkih tendencija prisutnih u njegovom sagledavanju srpsko-albanskih odnosa, polazeći od Altiserove i Balibarove kritike istoricizma kao teleološkog, transcendentalnog i empiricističkog poimanja istorijskog vremena, što u krajnjoj liniji predstavlja manifestacije idealizma u marksističkoj teoriji. Dalje u tekstu autor se detaljno bavi raspravom u nedeljniku NIN iz 1986. godine u okviru feljtona *Socijalisti i srpsko-albanski odnosi* koja je bila u velikoj meri inspirisana Dimitrijem Tucovićem, pokušavajući da uoči određene ideološke mehanizme i strukture koji se nalaze u središtu problematike srpsko-albanskih odnosa, zadržavajući se posebno na tezi Škeljzena Malićija o Kosovu kao revolucionarno-socijalističkoj tvorevini. Tekst je pokazao ključne razlike između materijalističkog i idealističkog poimanja istorije, te skrenuo pažnju da socijalistički pristup istoriji nije nužno i uvek zasnovan na materijalističkoj filozofiji. Na kraju, tekst pokušava da postavi nekoliko preliminarnih teorijskih teza o pitanju kontradiktornosti u srpsko-albanskim odnosima, koristeći materijalistički pristup socijalističke teorije i prakse konceptu istorije.

TEORIJA INCIDENTA: KAKO PROMIŠLJATI
ODNOS UMETNOSTI I POLITIKE IZVAN
OKVIRA FUNKCIONALIZMA (SLUČAJ
ZATVARANJA IZLOŽBE ODSUPANJE:
SAVREMENA UMETNIČKA SCENA PRIŠTINE
U BEOGRADU, 7.FEBRUARA 2008)¹

SEZGIN BOYNIK

UVOD

Na opštem planu, ovaj tekst bavi se pokušajem izlaganja dela savremene umetnosti iz Prištine u dva grada u Srbiji, Novom Sadu i Beogradu. Nasilno prekidanje, a potom i zabrana izložbe koja je u Beogradu otvorena 7. februara 2008. bili su tema mnogih rasprava, foruma i publikacija. Upravo su te teorijske diskusije podstaknute pomenutim događajem predmet razmatranja u ovom tekstu. Izložbu naslovljenu *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine* (u daljem tekstu: *Odstupanje*) organizovale su dve nevladine organizacije, Kontekst (iz Beograda) i Napon (iz Novog Sada), a kustosi su bili Kristian Lukić, Gordana Nikolić, Ivana Marjanović i Vida Knežević.² Izložba je, kako je i bilo planirano, prvo otvorena 22. januara 2008. u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine, a pozdravni govor održao je predstnik Skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine Bojan Kostreš; međutim, planirano otvaranje iste te izložbe u Galeriji „Kontekst” u Beogradu 7. februara 2008. nasilno je prekinuto demonstracijom ultradesničarske grupe Obraz, jednog slikara koji se izjasnio kao član ULUS-a i jedne anonimne osobe, koja je oštetila jedno od izloženih dela pre čina otvaranja izložbe. Policijske snage, koje su bile prisutne kao obezbeđenje tokom pokušaja otvaranja, zaključile su da za posetioce nije bezbedno da se realizuje otvaranje izložbe. I tako je u Beogradu izložba *Odstupanje* bila zatvorena čak i pre nego što je otvorena. Imajući u vidu da se u vreme planiranog održavanja izložbe Kosovo pripremalo da proglasi nezavisnost i da se u Srbiji očekivalo održavanje predsedničkih izbora, događaj

1. Tekst je inicijalno pisan za Artmargins Online: <http://www.artmargins.com/>.

2. Umetnici čija su dela izložena bili su: Artan Baljaj, Fljaka Haljiti, Fitore Isufi - Koja, Dren Maljići, Aljban Muja, Aljketa Džafa, Ljiljzim Zećiri.

ove vrste nije predstavljao prikladnu manifestaciju u kulturnom životu Srbije. Ova izuzetna izložba mobilisala je gotovo sve umetnike, teoretičare, aktiviste, istoričare umetnosti i kustose na umetničkoj sceni Srbije;

ovaj incident doveo je do formiranja jednog kolektiva koji se neposredno bavio političkim pitanjima vezanim za zatvaranje ove izložbe i njenim predstavljanjem u javnosti, a mnogi listovi i časopisi posvetili su znatan prostor ovom događaju. Moj je cilj da se u ovom tekstu pozabavim teorijskim raspravama koje su bile deo artikulisanja političkih i umetničkih koncepcija

uključenih kako u zamisao o organizovanju ove izložbe tako i u zabranu njenog održavanja. Preciznije, cilj ovog teksta jeste osvrt na teorijske radove stvorene kroz analizu struktura predstavljanja, koje su u krajnjem bilansu političke, u odnosu na savremenu umetničku produkciju. Šematizovanje teorijskog rada uključenog u postavljanje ove izložbe na jedan apstraktniji nivo nije važno samo zbog toga što se time ovaj incident tretira kao strukturni kauzalitet već se istovremeno ovo „kognitivno mapiranje” (a neko bi mogao reći i „mapiranje kognicije”) u krajnjem bilansu upisuje u diskurs o odnosu između umetnosti i politike. U ovom potonjem slučaju, problematika ovog teksta zasniva se na teoretisanju o ovom incidentu sa jasnim ciljem da se veza umetnosti i politike razmotri sa funkcionalističke tačke gledišta.

UMETNOST FUNKCIONALIZMA

Činjenicu da izložba savremene umetnosti iz Prištine nije mogla biti otvorena u Beogradu predstavlja jasan slučaj disfunkcionalizma; pre svega kao slučaj zatvaranja sistema izlaganja umetničkih dela, a osim toga i kao politički čin represije nad kulturnim artefaktima sa Kosova, koji je predstavljen kao emancipatorski. Mogli bismo reći da je ono što spaja sve intelektualce i umetnike koji se bave ovim incidentom njegov karakter nemogućnosti, čorsokaka, koji u krajnjem bilansu prikazuje državni aparat Srbije kroz perspektivu zatvaranja, kapitulacije, represije i bezizlaza. Negativni aspekt državnog aparata u ovim diskursima predstavljen je kao suprotnost pozitivnom i afirmativnom aspektu umetničkih postulata. Možemo pristupiti „kognitivnom mapiranju” ovog incidenta tako što ćemo proceniti funkcionalističke pristupe uključene u razradu ovog čorsokaka: te se razrade generalno zasnivaju ili na koncepciji same izložbe ili na javnom i političkom diskursu koji preovlađuje u Srbiji.

Smatrajući onaj prvi pristup uopštenijim i povezanim sa formom izložbe i vezom između umetnosti i politike, ispravno je uzeti ovu problematiku kao našu polaznu tačku. Da li je konceptualizacija izložbe *Odstupanje* doprinela bezizlaznosti ove manifestacije? Uobičajeni konzervativni pristupi zasnivaju se na pretpostavci da određena umetnička dela u okviru izložbe, na primer, rad Drena Malićija *Licem u lice* (2004), u kome su prikazani pop ikona Elvis Prisli i borac Oslobođilačke vojske Kosova Adem Jašari kako se međusobno suočavaju sa revolverima u rukama spremajući se na dvoboj, izazivaju uznemirenost među ultranacionalističkim grupama. Njihov je argument da umetnici sa Kosova izlažu svoja dela u Beogradu i drugim gradovima Srbije od 2006. bez ikakvih problema; u ovom slučaju, problem je bio u tome što je usred Beograda prikazan lik Jašarija, koji se u Srbiji smatra teroristom i oličenjem suštog zla.³ Shodno tome, sa ove pozicije tenzija kojom je praćena ova izložba pokušava se objasniti trenutkom njene realizacije, koji je bio „politički afektivan” momenat konstelacije odnosa u Srbiji u vreme održavanja izbora,

priprema Kosova za proglašenje nezavisnosti i studentskih protesta na temu „Evropa nema alternativu”, održanih u Beogradu. Ove kritike, pored toga što naglašavaju delikatnost ili uznemirujući karakter datog trenutka, ili veze između umetnosti i politike, prvenstveno su usmerene na samu izložbu, a naročito na tu navodno nesrećnu odluku da se prikaže rad Drena Malićija *Licem u lice*. U ovom slučaju, vreme održavanja te manifestacije, prema stavovima konzervativnih funkcionalističkih kritičara ove izložbe, predstavlja

3. Na primer, umetnici sa Kosova Ljulzim Zečiri, Alban Muja i Driton Hajredini izlagali su svoja dela u galeriji „Kontekst” 2006. godine; Jakup Feri izlagao je na 47. Oktobarskom salonu 2006, Nurhan Čehaja i Fitore Isufi-Koja na 49. Oktobarskom salonu 2008, a obe manifestacije organizovao je Kulturni centar Beograda, čiji je osnivač Grad Beograd.

4. Vesić, Jelena, (2009). Politics of Display and Troubles with National Representation in Contemporary Art. *Red Thread no. 1*, <http://www.red-thread.org/en/article.asp?a=22>.

5. „Namera izložbe „Odstupanje” je da, zajedno sa panel diskusijama, prezentacijama i publikacijom u narednom periodu, analizira određene činjenice koje prosečan stanovnik Srbije nije smeo ili hteo da zna.” (Lukić, Nikolić, Marjanović, Knežević, 2008: 19).

savršeno proračunat politički čin; njime se umetnost iz Prištine koristi u cilju podsticanja određene političke promene. Kao takvi, ti kritičari svode savremenu umetnost na neposredne društvene efekte i političku korist. Funkcionalistički pristupi, generalno uzev, vide umetnost kao utilitarnu kulturnu praksu sa jasnim društvenim ciljevima. Konzervativno-funkcionalistički pristupi u Srbiji, posle zatvaranja izložbe *Odstupanje*, formalizovali su ovaj pokušaj kao zaveru sa antisrpskim tendencijama. Prema njima, ta zavera imala je za cilj da

iskoristi ovu umetničku manifestaciju u cilju institucionalizovanja određene politike pomirenja, proevropejstva ili glorifikovanja „albanskog teroriste”. Ovaj pristup, koji se ničim ne poziva na forme i koncepcije izložbe, već svoju poziciju gradi isključivo u odnosu na samu tu manifestaciju, opire se svim pokušajima teoretisanja o tom incidentu. Zaključak je da je, prema konzervativcima, ta izložba bila u funkciji antisrpske politike, što nije moglo funkcionisati u državi Srbiji.

Međutim, postoje i nekonzervativne kritike ove izložbe, koje taj incident procenjuju posredstvom funkcionalističkih pristupa. Polazna tačka ovakvih kritika jeste tvrdnja da je funkcionalizacija umetničke prakse prilikom konceptualizacije izložbe *Odstupanje* dovela do njenog naglog zatvaranja. Najsažetiju razradu ove kritike dala je Jelena Vesić, kustoskinja i istoričarka umetnosti, u svom tekstu gde situira ovu izložbu unutar opšte problematike predstavljanja nacije u savremenoj umetnosti.⁴ Čak i da su kustosi *Odstupanja* učinili sve da izbegnu problematiku predstavljanja nacije u konceptualizaciji izložbe i jasno naglasili saznajnu prirodu ove manifestacije, još uvek bi bilo moguće dovesti u vezu određene koncepcije ove izložbe sa pitanjima identiteta kao što je pripadanje kolektivu.⁵ Na kraju krajeva, ova izložba je o delima savremene umetnosti stvaralaca albanskog porekla koji žive na Kosovu. Unošenje elementa nacionalnog porekla u ovom slučaju takođe se može odrediti spoljašnjim političkim faktorima u čijem je okruženju postavljena

izložba: predstojećim izborima Srbiji i objavom nezavisnosti države Kosovo. No, Vesićeva se, umesto toga, usredsređuje na samu izložbu, pokušavajući da shvati postoje li bilo kakve unutarnje odrednice ili „pozadina” dok piše „o (neuspešnoj) diplomatskoj aktivnosti” (Vesić, 2009: nepaginirano) koju ova izložba implicitno ili eksplicitno vrši. Jedan od glavnih problema ili slabosti ove izložbe jeste to što ona ima „nekritički pristup problemima uspostavljanja kosovske države i formiranja novog nacionalnog identiteta” (Vesić, 2009: nepaginirano). Kao posledica ovoga, dolazi do regresije koncepta izložbe koja ima za cilj saznajni preobražaj na nivo funkcionalističke afirmacije kulturne različitosti i pomirenja posredstvom umetnosti. Ova tvrdnja Vesićeve nije preterivanje, uzimajući u obzir da u uvodu kataloga izložbe kustosi *Odstupanja* lociraju urgentnost svoga zadatka u okvire „komunikacije” i „koegzistencije” do kojih bi moglo doći u sferi umetnosti. U stvari, opšta koncepcija koju kustosi imaju o ovoj „umetnosti” je i sama funkcionalistička. Po njihovoj definiciji, „polje umetnosti je mesto gde, između ostalog, ljudi govore o nečemu o čemu se mora govoriti javno u medijima i parlamentu, i to je pitanje prošlosti i pitanje buduće koegzistencije u ovoj oblasti, pitanje same teme” (Lukić, Nikolić, Marjanović, Knežević, 2008: 19). Ovaj očiti funkcionalizam u direktnoj je suprotnosti sa njihovom kritikom „izložbi o Balkanu”, koje su, kako su napisali, koristile umetnička dela stvorena u ovom regionu da bi „[odigrale] izvesnu ulogu u procesima evro-atlanskih integracija i pripremanja terena za globalni kapital” (Lukić, Nikolić, Marjanović, Knežević, 2008: 21). Ovo je veoma delikatno pitanje, budući da pozicionira diskurs umetnosti u okvire specifične političke konjunktore nazvane „balkanizacija”. Ova balkanizacija savremene umetnosti, kojom su se prvenstveno bavili Rene Blok i Harald Zeman, imala je direktne posledice na interpelaciju savremene umetnosti stvarane na Kosovu i u Srbiji posredstvom „nacionalističkih” kategorija i kategorija „zasnovanih na identitetu” (Boynik, 2007). Kustosi *Odstupanja* veoma su svesni toga, i oni svoju izložbu pozicioniraju izvan ovog konteksta, otvarajući prostor za vrednovanje umetničkih dela posredstvom kontradiktornog karaktera procesa uključenih u prelaz od socijalizma na neoliberalizam. Međutim, nezavisno od činjenice da su mnogi od umetnika koji su izlagali svoja dela u okviru izložbe *Odstupanje* takođe učestvovali i na „izložbama o Balkanu”, postoji i teorijska zbrka u vezi sa funkcionalizmom umetnosti, koja je prošla nezapaženo u kritičkom osvrtu Vesićeve na ovu izložbu. Kada kritikuju funkcionalizam umetnosti koji je uveden izložbama o Balkanu, kustosi izložbe *Odstupanje* govore o tom spoju kao o „sistemu umetnosti”; no, kada govore o funkcionalizmu sopstvene kustoske prakse, tada to nazivaju „(poljem) umetnosti”. Ovaj naizgled nevažan detalj ima veoma ozbiljne teorijske konsekvence; jedna od njih je da se time izložbe o Balkanu opisuju kao deo „sistema umetnosti”, kao nešto potpuno ravnodušno prema kognitivnom aspektu umetničke produkcije, kao čisti i jasni slučaj ekonomskog i političkog utilitarizma. S druge strane, oni definišu „umetnost” svoje prakse kao puku manifestaciju neinstitucionalizovanih uslova stvaranja. Upravo je ova teorijska pretpostavka (koja je skrivena u njihovom

tumačenju) ono što dovodi do dva kontradiktorna iskaza o funkcionalizmu u umetnosti. Zapravo, tu nema nikakve kontradikcije, budući da se ta umetnost, kada biva uneta (kustoskom intervencijom) u „sistem umetnosti”, automatski pretvara u utilitarizam, gde njen funkcionalizam postaje očigledan ili, rečeno žargonom svakodnevnog života, „guši”. Međutim, nasuprot ovome, kada ta umetnost biva uvedena (kustoskom intervencijom) u „(polje) umetnosti”, gde se pretpostavlja njen neinstitucionalizovani karakter, mora se ukazati na funkcionalizam ove prakse. To je razlog zašto funkcionalizam u ovoj teoriji ima dvostruku artikulaciju; on je tu i dobar i loš. Dobar je kada nije institucionalizovan, a loš je kada jeste institucionalizovan. Vesićeva je u pravu kada ukazuje na nedostatak problematizovanja institucionalizacije umetnosti u okviru konceptualizacije izložbe *Odstupanje*. Po njoj, sama „forma ove izložbe sprečila je mogućnost postavljanja takvih pitanja u svrhu javnog razmatranja i rasprave” (Vesić, 2010), što je bio krajnji cilj kustosa. Ironijom situacije, u formalnom smislu dospeli smo u istu poziciju kao i konzervativna kritika izložbe *Odstupanje*, koja je tvrdila da su napadi ultranacionalista i člana ULUS-a bili usmereni na instrumentalizaciju i funkcionalizaciju umetnosti u političke svrhe. Kako se nositi sa ovim paradoksom? Moguće je ovu sličnost u domenu forme tretirati bez dvosmislenosti, zapažanjem da razlika između konzervativne i nekonzervativne kritike instrumentalizacije umetnosti leži u teorijskim elementima skretanja sa teme i apstrakcije. Nasuprot konzervativnom pristupu, koji svoju kritiku izvlači iz naizgled očiglednih veza (Soroš + EU zapadne vrednosti -> tajni plan delovanja -> savremena umetnost -> proalbanski -> antisrpski stavovi), nekonzervativni pristup stiže do kritike instrumentalizacije umetnosti posredstvom teorijskog rada. U krajnjem bilansu, konzervativnom pristupu kritici instrumentalizovane umetnosti uvek je potrebna nekakva ekstrapolacija, za razliku od nekonzervativnog pristupa, koji tu kritiku sprovodi isključivo posredstvom internih koncepata. Kao što ćemo videti dalje u tekstu, teorijski rad i demarkacija podstaknuta izložbom *Odstupanje* i incidentom koji je ona izazvala doveli su do još radikalnije političke pozicije od puke kritike instrumentalizacije. Da bismo dotle stigli, moramo insistirati na skretanju sa teme i fokusiranju na funkcionalizmu umetnosti.

Dušan Grlja, teoretičar iz Beograda, još je eksplicitniji u svojoj kritici funkcionalizma prilikom konceptualizacije izložbe *Odstupanje*. Po njemu, pomirenje koje je predstavljalo polaznu osnovu izložbe „trebalo je da predstavi ovaj projekat kao nešto što će obnoviti ratom narušenu komunikaciju između dve navodno odvojene kulture” (Grlja, 2009). Ova „interkulturalna šema”, ili kulturna politika zasnovana na „kulturnom diverzitetu” i „multikulturalizmu”, ne funkcioniše samo u okviru koncepta identiteta već u krajnjem bilansu koristi politiku posredstvom kulture. Zasnivajući svoju tezu na teoriji Nikole Janovića i Rastka Moćnika o kulturnoj industriji periferije, on tvrdi da u marginalnim kulturnim politikama delovanja jedina mogućnost koja preostaje

jeste adaptacija ili maskiranje u politiku, što u krajnjem bilansu dovodi do „direktnog afirmisanja socijalizovanog karaktera savremenih sredstava kulturne produkcije” (Grlja, 2009). Ono što zapravo u kulturnim industrijama periferije biva uhvaćeno u mrežu kontradikcija jeste kulturalizacija politike. Izgleda da kulturalizacija politike u postsocijalističkim zemljama sprovodi u delo još jedan vid utilitarizma, zasnovan na državnom afirmisanju alternativa. Kulturalizacija politike, po njemu, drugačijeg je karaktera u okviru postsocijalističke tranzicije u odnosu na postmodernističku kulturalizaciju politike, o kojoj je Fredrik Džejmson raspravljao kao o čistoj depolitizaciji. U slučaju postsocijalizma, kulturna afirmacija politike predstavlja afirmaciju politike nove države, fleksibilnije, kulturnije, manje varvarske, humanije, tolerantnije, demokratskije i otvorenije države. Kako tvrdi Grlja, u postsocijalističkoj tranziciji, kulturalizacija politike je na neki neugodan način uvek povezana sa državom; s jedne strane, ona kritikuje staru reifikovanu i korumpiranu državnu birokratiju, koja je prikriveno fašističkog karaktera, a sa druge strane, ona pozicionira umetničku praksu kao nešto što je u službi države koja tek treba da nastane.

Da se vratimo tekstu Jelene Vesić o *Odstupanju*, koji ona završava predlažući strategiju usmerenu protiv instrumentalizovanja savremene umetnosti: „[...] otkriti neotkrivene mogućnosti, koje postoje izvan okvira datih formi” (Vesić, 2010). Ovaj predlog za razmišljanje izvan okvira državne politike povlači jasnu demarkacionu liniju u odnosu na instrumentalizaciju umetnosti. Čitajući završne redove eseja iz kataloga izložbe *Odstupanje*, koji Vesićeva ne pominje, shvatamo da su kustosi i te kako svesni potrebe za novim formama; govoreći o jednom drugom radu Drena Malićija naslovljenom *Nada* (2005), oni kažu da se „nada pojavljuje kao nešto što je u ovom trenutku jedva vidljivo, a ipak postoji” (Lukić, Nikolić, Marjanović, Knežević, 2008: 31). No, tu možemo uočiti malu razliku između tih dveju alternativa; dok ona prva polazi od pretpostavke radikalnog raskida ili odvajanja od državne politike, ona druga deluje kao izvlačenje stvarne mogućnosti iz jedva vidljive emancipacije. To znači da alternativa postoji, ali još uvek nije vidljiva; mora se očistiti (odvojiti) od haotičnih kontradikcija reifikovanih državnih institucija tranzicije. Nova, ali postojeća mogućnost tada se pojavljuje kao nova državna mogućnost, za koju prvenstveno treba da stvore teren progresivne kulturne i umetničke manifestacije. Izgleda da umetnost mora priznati postojanje ove mogućnosti i ponuditi alternativnu platformu za instrumentalizaciju kulture. Ovim bivamo zarobljeni unutar pesimističkog začaranog kruga kulturalizacije politike u okviru postsocijalističkih tranzicija: to se uvek završi kao kulturalizacija državne politike. Mora se biti veoma oprezan da se ovaj iskaz ne ovekoveči, budući da se kulturalizacija državne politike putem savremene umetnosti ne dešava posredstvom nekog unutarnjeg ili ontološkog fenomena kojim se umetnička produkcija vezuje za državnu politiku. Razlog za ovo je teorijske i metodološke prirode, kao što sam nastojao da pokažem; kao prvo, u smislu

da ne predstavlja nikakvo radikalno odvajanje od državne ideologije, a kao drugo, u smislu uvođenja spoznaje putem izvlačenja iz stvarnosti. Takođe, ovo teorijsko prisvajanje umetničke spoznaje neizbežno određuje političke konsekvence estetske manifestacije. Kao što je Grlja pokušao da pokaže govoreći o prvoj izložbi *Odstupanje*, uspešno održanoj u Novom Sadu, odluka kustosa i organizatora da pozovu lokalnog političara da održi govor na otvaranju usred predizborne kampanje „široj je otvorila vrata upravo onoj vrsti politizacije izložbe kojoj svakako nisu težili” (Grlja, 2009). Ovo uključivanje države u koncepciju izložbe ne bi se moglo objasniti kao slučajna taktička greška u računu; pre će biti da se tu radi o teorijskom činu neproblematične kulturalizacije politike. Grlja u svojoj kritici „kulturalizacije” ide čak i dalje, tvrdeći da ti „simbolički mehanizmi [...] pacifikuju i neutralizuju savremene društvene antagonizme” (Grlja, 2009), a to se dešava uprkos volji organizatora izložbe.

Pored ovih kontradikcija organizatora – zbrka u vezi s odnosom umetnosti i funkcionalizacije, i neočekivani rezultati kulturalizacije – postoji još jedan konceptualni razlog za nelagodu povodom ove izložbe, a on je vezan za naziv izložbe. Taj naziv, Exception, kako je Grlja ispravno ukazao, ne znači isto što i srpski naziv – *Odstupanje*. Pravi prevod te engleske reči na srpski bio bi „izuzetak”. Najtačniji prevod reči „odstupanje” na engleski bio bi *aberration* ili *deviation* (odudaranje, devijacija). Na ovu terminološku/epistemološku konfuziju takođe treba gledati kao na simptom teorijske konfuzije s očiglednim političkim implikacijama. Svebor Midžić u svom tekstu u kom raspravlja o izložbi *Odstupanje* pominje srpski film iz 1988, *Za sada bez dobrog naslova*, koji se bavi temom Kosova, tvrdeći da insistiranje na „ljudskoj priči” u umetničkim delima predstavlja simptom pomanjkanja bilo kakvog političkog stava o datom događaju (Midžić, 2008). Pomenuti film Srđana Karanovića, *Za sada bez dobrog naslova*, predstavlja interesantan primer za to; to je jedan od retkih filmova nekog srpskog reditelja iz osamdesetih godina koji se ne bavi Kosovom i Albancima iz perspektive nacionalističkih stereotipa. *Za sada bez dobrog naslova*, kao film naglašeno eksperimentalne forme, odvađa se od struktura predstavljanja nacija, ali u vezi sa njim postoji jedan drugi problem – to što izbegava da se na bilo koji način odredi prema društvenom problemu kojim se bavi. Konceptualizacija srpsko-albanskih odnosa tretirala se kao nemogućnost, ili kao situacija o kojoj je nemoguće dati konačan sud. Karanović nalazi izlaz iz ove pat pozicije srpsko-albanskih odnosa, koja je u krajnjem bilansu ideološkog i političkog karaktera, tako što se vraća temi „ljudske priče” o vezi jedne Albanke i jednog Srbina. Zaplet filma, odnosno „problem” kojim se bavi, vezan je za okolnosti fizičkog napada na Srbina, za koje se ispostavlja da su nerazrešive; ne postoji jedna jedina istina. Pomanjkanje političkog stava o srpsko-albanskim odnosima rezultira nemogućnošću imenovanja problema; zato je film bez naslova. Ili, kako Midžić ispravno tvrdi, „bez politike nema umetnosti” (Midžić, 2008). Ponovo ćemo se vratiti ovom kontradiktornom

karakteru srpsko-albanskih odnosa i pokušati da generalizujemo tu nadodredenost, gde kontradikcija predstavlja konstitutivni element ovog odnosa. Čini se da insistiranje *Odstupanja* na komunikaciji i problem sa samim naslovom izložbe nagoveštavaju kako je i u ovoj umetničkoj manifestaciji na delu određena doza ideološke konfuzije.

Baveći se primerima Jelene Vesić, Dušana Grlje i Svebora Midžića, pokušao sam da objasnim moguće unutrašnje razloge za nedostatke izložbe *Odstupanje* koji su imali očite teorijske i političke konsekvence. Kao što se jasno vidi, ti teorijski stavovi o konceptualizaciji izložbe imali su umnogome veze sa politikom predstavljanja, i njima se oprezno nastojalo da se izbegne incident, što je imalo za posledicu tendencije ka podelama.⁶

Kao sledeći korak, usredsrediću se na dva slučaja objašnjavanja tog incidenta posredstvom spoljašnjih faktora. Makar i ne bila tako očigledna kao u prethodnim slučajevima, objašnjenja zasnovana na spoljašnjim faktorima takođe dovode do mnogih teorijskih i sazajnih rezultata. Dve karakteristike

6. Ima i drugih primera bavljenja internim faktorima vezanim za izložbu *Odstupanje* kao razlozima njenog neuspeha. Jedan od verovatno najinteresantnijih je tekst Vladana Jeremića i Rene Redle „Od Soroš realizma do kreativne klase”, koji se pojavio u više različitih publikacija. Oni direktno kritikuju pokušaj izložbe *Odstupanje* da se bavi interkulturalnim dijalogom posredstvom politike identiteta zasnovane na naciji. Oni zagovaraju tezu da kulturne prakse zasnovane na nacionalnim identitetima ne mogu rešiti nepravde i da samo mogu reprodukovati uslove za postojanje tih identiteta. Umesto toga, oni tvrde da su „prave žrtve borbe između 'nacionalnih identiteta' ljudi 'bez definisanog identiteta', izbeglice bez ličnih dokumenata ili bez odgovarajućih dokumenata, koji žive po barakama, logorima, favelama ili po šumama, izbačeni iz svojih domova, isterani iz Evropske unije, lišeni prava na postojanje” (http://www.modukit.com/raedle-jeremic/media/soros_realism_creative_class_2010.pdf).

zajedničke su ovim objašnjenjima: kao prvo, ta objašnjenja pripisuju uzroke incidenta destruktivnim efektima kontradiktornih odnosa između dve antagonističke tendencije, između „nas” i „njih”, a kao drugo, sklona su da taj incident procenjuju kao simptom nerazrešivog antagonizma između tih tendencija, kao simptom jedne šire bolesti društva koja je izašla na videlo kada je zatvorena izložba *Odstupanje*.

Ivana Marjanović, jedna od kustoskinja ove izložbe, napisala je, u koautorstvu sa Edvardom Frojdmantom, tekst o incidentu prouzrokovanom izložbom, u kome se govori o dihotomijama između „nas” i „njih” iz perspektive apsolutističkih antagonističkih

razgraničenja. No, oni u tom tekstu ne ukazuju na pravu prirodu, stav ili tendenciju tih dihotomija. U tekstu naslovljenom „*Odstupanje* potvrđuje pravilo”, Marjanovićeve i Frojdmant tvrde da su spoljašnji faktori razlog za ćorsokak u koji je ova izložba zapala, ali nisu u stanju da zauzmu decidirani stav prema tim faktorima. Na primer, mediji i policija kao spoljašnji faktori incidenta imaju veoma neobičnu ulogu u njihovoj proceni toga šta se zaista dogodilo. Oni kritikuju medije zato što „nisu bili zainteresovani za koncepciju i sadržinu izložbe, a još manje za novi kontekstualni *prostor za dijalog*

i razmišljanje koji bi bio otvoren ovom izložbom” (Freudmann i Marjanović, 2008: 172, kurziv moj). Veoma je neobično smatrati medije, koji su deo državnog aparata ili neoliberalnih interesa koje organizatori izložbe nameravaju da kritikuju, pozvanim da procene konceptualizaciju izložbe. Retko se uviđa da medije ne zanima ništa u vezi sa savremenom umetnošću što nema neposredni društveni efekat, korist, glamur ili ne stvara političku ili društvenu zbrku. Tražiti od medija da se bave „koncepcijom” izložbe znači otvoriti vrata mirenju sa populističkim zahtevima da savremena umetnost mora da ima nekakvu neposrednu i neposredovanu funkciju. Autori teksta tvrde da su, umesto toga, mediji bili privučeni „navodnim potencijalom izložbe da prouzrokuje skandal” (Freudmann i Marjanović, 2008: 172). Međutim, do istinskog skandala bi došlo kada bi mediji zapravo odlučili da se pozabave „koncepcijom”: došlo bi do još dubljeg konceptualnog skandala, do funkcionalizacije umetnosti u svrhu pomirenja. Jasno je da bi mediji odmah neustrašivo uočili navodni cilj izložbe: „potencijal da prouzrokuje skandal”. Taj potencijal određen je, kao što sam pokušao da pokažem u prethodnom delu teksta, teorijskom formulacijom „društvene uloge umetnosti”, koja nikada ne može doneti konačan sud o odnosu između estetike i politike, afirmacije i negacije, funkcionalizma i autonomije. Kada se bliže razmotri onaj drugi spoljašnji faktor neuspeha izložbe pomenut u ovom tekstu, a to je policija, vidi se da je i u tom slučaju prisutna ista dvosmislenost. Policija se, prema autorima teksta, mora smatrati aktivnim učesnikom u zbivanjima vezanim za incident koji se dogodio u Beogradu, budući da je dopustila vandalima da prođu kroz nadzirani ulaz i oštete jedno umetničko delo, a takođe nije intervenisala kada je nasilno prekinut govor kojim je trebalo da bude otvorena izložba (Freudmann i Marjanović, 2008: 173). Sve u svemu, policija nije zaštitila umetnička dela. Prema autorima, to odsustvo zaštite predstavlja strukturni uzrok spoljašnjeg faktora koji nadodređuje opštu situaciju progresivne umetnosti i kulture u Srbiji, odnosno, kako kažu autori, „odsustvo zaštite izložbe predstavlja produžetak vanrednog stanja u prostoru srpske policije posle svrgavanja Miloševićevog režima 2000. godine” (Freudmann i Marjanović, 2008: 174). Ideja o trajnosti Miloševićevog režima kada se radi o tretmanu subverzivnih elemenata (kao što su savremeni umetnici i Albanci) zajednička je svim učesnicima u raspravi o incidentu do kog je došlo zbog izložbe *Odstupanje*. Taj incident bio je simptom opšte boljke koja se zove autoritarni režim. No, interesantno je, ili čak skandalozno, zapaziti u slučaju Marjanovićeve i Frojdmana da takav protekcionizam ima neobičnu ulogu razdvajanja „umetnosti” od „onoga što nije umetnost”. Zasnivajući svoj stav na tezi Borisa Grojsa da se „umetnost razlikuje od onoga što nije umetnost po tome što uživa izuzetnu zaštitu policije”. Marjanovićeve i Frojdmana izvlače zaključak da je odsustvo zaštite srpske policije „pretvorilo umetnička dela u nešto što nije umetnost” (Freudmann i Marjanović, 2008: 174). Policija kao regulator prirode „umetnosti” u ovom slučaju označava konfuziju koja se može razrešiti samo zahtevom za formiranje neke nove policijske formacije koja bi

pružala „zaštitu” podjednako desničarima i levičarima, ili ultranacionalistima i savremenim umetnicima, koji su u manjoj meri nacionalisti.

Jedan drugi tekst koji se bavi ovim incidentom i eksternalizuje njegove uzročnike u vidu antagonističkih dihotomija jeste tekst Ane Vujanović. Pišući u saradnji s akterima nevladine organizacije Druga scena, ona deli spoljašnje faktore na „pro” i „kontra” tendencije u srpskom javnom diskursu. „Pro” znači za Evropu, za demokratiju, za toleranciju i za internacionalizam, a „kontra” znači za Srbiju, za nacionalizam, za očuvanje istorije, za nacionalno dostojanstvo a protiv evroatlantskih integracija i tolerancije (Vujanović, 2008: 168). Kako se u ovoj šematizaciji objašnjava, „kontra” i „pro” tendencije u srpskom javnom diskursu, koje su se manifestovale tokom ovog incidenta, nisu zasnovane na neakvim jasnim podelama. Na primer, „kontra” tendencije nisu nužno negatorske i odbacujuće. One afirmišu nacionalizam i očuvanje istorije. Shodno tome, moguće je pretpostaviti da je srpska država zasnovana na određenim ideološkim i političkim dvosmislenostima koje emancipatorsko političko delovanje čine zastarelim. Na primer, postaje očigledno da u slučaju Kosova (koje je bilo predmet ove izložbe) ova šematizacija, koja se uspostavlja posredstvom dihotomije „pro i kontra”, nije održiva. Pored činjenice da ti diskursi nisu jasno razdvojeni u pogledu svojih tendencija, ni njihov odnos prema predmetu ove izložbe (Kosovo i Albanci) ne predstavlja nužno antagonistički stav. Na primer, nemoguće je odvojiti odnos proevropskih i demokratskih tendencija prema Kosovu od tendencija kontrastavova nacionalista po ovom pitanju (Karamanić, 2006). U svome tekstu Vujanovićeva nastoji da razradi stav kako te ambivalentne spoljašnje faktore koji su uticali na zatvaranje izložbe treba učiniti još vidljivijim. Slično stavu Marjanovićeve i Frojdmana, Ana Vujanović tvrdi da je Druga scena otvorila pitanje o ulozi medija i ambivalentnom stavu države (Vujanović, 2008: 170). Očito je da te ambivalentnosti u strukturi srpskog javnog diskursa onemogućuju bilo kom političkom ili umetničkom stavu da postane funkcionalan ili da se realizuje. Valja spomenuti to da Vujanovićeva raspravlja o Odstupanju kao o „politički korektnoj” izložbi koja podržava lokalne specifičnosti i razlike u multikulturalnom svetu (Vujanović, 2008: 168). Međutim, ona ne povezuje „internu” konceptualizaciju izložbe sa „eksternim” faktorima koji su doveli do incidenta, što bi problematizovanje ovog pitanja skrenulo u drugom pravcu. Ne povezujući interne antinomije ili ambivalentnosti ove izložbe sa eksternim kontradikcijama, Vujanovićeva logično završava svoje tumačenje intenzivirajući eksterni faktor. To intenziviranje eksternog faktora postaje vidljivije u završnim napomenama njenog teksta, gde ona tvrdi, za razliku od mnogih drugih ovde pominjanih autora, da „nasilno zatvaranje ove izložbe nije incident, eksces, izuzetan slučaj koji predstavlja narušavanje našeg normalnog društvenog života. Ne! To je simptom” (Vujanović, 2008: 170). Indikacije ovog simptoma veoma su dalekosežne i dopiru do same suštine društva, odnosno, kako Vujanovićeva kaže, „taj simptom ukazuje na pomanjkanje slobode javnog govora, nasilje u svakodnevnom životu, duboke podele u društvu (na liberalne

i nacionaliste, a bez kritički nastrojene pozicije levice), i on demonstrira agresivan i ograničavajući zvanični javni diskurs koji poništava svaki *razgovor* o društvenim pitanjima koja se tiču mnogih od nas" (Vujanović, 2008: 170, moj kurziv). Eksterni faktor vezan za zatvaranje izložbe totalizuje se teoretisanjem o incidentu koje sprovodi Vujanovićeve; nema nikakve alternative, odnosno, kako Vujanovićeve kaže, „nikakav izuzetak nije moguć" imajući u vidu datu situaciju u Srbiji. No, jedna zanimljiva stvar koju ovde valja zapaziti, a koja će postati jasnija u daljem tekstu, tiče se totaliteta te eksternosti: on funkcioniše u apsolutističkom vidu, koji je ambivalentan. Država nije fiksirana u svom apsolutizmu, ali ona ne može biti otvorena prema bilo kojoj drugoj formi osim svoje sopstvene istine. Promišljanje izvan okvira države, prema teoriji Vujanovićeve, moguće je, dakle, samo posredstvom komunikacije i razgovora, čime se apstraktni zahtevi državnog aparata mogu preusmeriti na zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba („što se tiče svakoga od nas"). Izgleda da je konceptualizacija izložbe *Odstupanje* predstavljala pokušaj takvog drugačijeg načina razmišljanja, koji bi mogao preusmeriti i prevazići apsolutizam države sredstvima komunikacija. Ako državu u teoriji predstavimo kao kontrakomunikaciju, onda sama komunikacija postaje kritički stav; međutim, ostaje pitanje forme te komunikacije: kakvu vrstu komunikacije treba da sprovedemo u delo da bismo mogli poništiti strukturnu kauzalnost državnog aparata?

Kao što smo videli iz načina na koji je Svebor Midžić čitao film Srđana Karanovića o srpsko-albanskim odnosima iz druge polovine osamdesetih godina prošlog veka, čini se da je kontradikcija ono što određuje ideološku matricu ovog odnosa. Ta kontradikcija se često opisuje u apsolutističkom maniru, što rezultira time da se ovaj odnos pokazuje nemogućim ili kao čorsokak. Postoje brojni primeri istraživanja zasnovanih na ovom nemogućem odnosu Srba i Albanaca, čime se isključuje bilo kakva čvrsta podloga za raspravu i ukazuje na političke konsekvence nepostojanja međusobnog odnosa (Mertus, 1999). Ovaj model „prekida veza" prisutan je ne samo u slučaju srpsko-albanskih odnosa već je takođe vidljiv u odnosima među Srbima kada se radi o nacionalistički nastrojenim Srbima i onim Srbima koji nisu nacionalisti. Mnogi prijatelji moraće da mi oprostite ovaj cinizam, ali čini se da nema drugog načina da se tretira ovo pitanje izuzev u apsolutističkom maniru, barem kada se radi o neophodnosti komunikacije u sferi teorije. Do ovog vida komunikacije između različitih slojeva srpskog društva, što se popularno naziva komunikacijom između „prve" i „druge" Srbije, došlo je tokom bombardovanja Jugoslavije od strane NATO-a. Kao što su Branislava Anđelković i Branislav Dimitrijević rekli u svom tekstu o srpskoj umetnosti, „bombardovanje NATO-a doprinelo je društvenom kolektivizmu". Ovaj kolektivizam, koji oni porede sa predmodernim skupovima religijskog karaktera, odredio je paradoksalnu prirodu protesta protiv Miloševića, kao i kulturne i umetničke aktivnosti toga vremena. Kao što su zapazili Anđelkovićeva i Dimitrijević, te paradoksalne

okolnosti dovele su do situacije, „[gde je] kritikovanje Miloševićeve politike bilo uzaludno, a kritika takve kritike bila je žigosana gotovo kao vid paktiranja sa režimom” (Anđelković i Dimitrijević, 2005:118). To znači, prevedeno na jezik naše rasprave o funkcionalizmu umetnosti, da kritika umetnosti koja ima za cilj da iskoristi kulturu u svrhu alternativnog životnog stila nije bila moguća u konstelaciji Miloševićevih paradoksa. Ni funkcionalizam niti negacija tog funkcionalizma nisu bili mogući u praksi. Kako autori tog teksta sugerišu, jedina mogućnost kritike preostala u tim paradoksalnim trenucima bilo je teorijsko promišljanje tih kontradikcija. Oni ističu značaj Škole za istoriju i teoriju umetnosti, kao i objavljivanje časopisa *Prelom*, kao „intervenciju u domenu kulture” (Anđelković i Dimitrijević, 2005: 121), čime je prvi put sprovedeno istinski radikalno odvajanje ili raskid sa neprobojnom mrežom paradoksa.⁷ U tekstu Anđelkovićeva i Dimitrijevića, objavljenom u katalogu izložbe *O normalnosti: umetnost u Srbiji 1989–2001*, nudi se veoma neobično rešenje za uključivanje albanskih umetnika sa Kosova u publikaciju o srpskoj umetnosti. Umesto da oni tu budu zastupljeni svojim umetničkim delima, kustosi i urednici te publikacije uključili su ove umetnike u pomenutu

7. Većina tekstova objavljenih u *Prelomu* može se naći na internet stranici: <http://www.prelomkolektiv.org/>.

8. Tekst Škeljzena Malićija „O normalnosti” prvobitno je objavljen kao uvod u memoarsku prozu Vladmira Arsenijevića *Meksiko* (napisanu u koautorstvu sa Isufom Berišom), Rende, Beograd, 2000.

manifestaciju „teoretski”, putem razgovora obavljenih elektronskom poštom sa četiri savremena umetnika sa Kosova. Ovo je veoma interesantan potez, budući da se time umetnicima pruža mogućnost da sami predstavljaju svoje estetske i političke stavove o svome radu, kao i o problematiki

srpsko-albanskih odnosa. No, da bismo stvari dodatno iskomplikovali, moramo spomenuti da je za Anđelkovićevu i Dimitrijevića polazna osnova za problematizovanje paradoksalne situacije umetnika u eri Miloševića bio tekst kosovskog filozofa Škeljzena Malićija. Malići je kritikovao srpsku kritiku kao eskapizam u normalnost, okarakterisavši je kao „strategiju karantina”. Ta strategija, prema Malićiju, paralisala je umetničke i intelektualne kritičke stavove u vidu nekakve sablasne nestvarne situacije.⁸ Shodno tome, moguće je tvrditi da rešenje koje nude Anđelkovićeva i Dimitrijević ne predstavlja istinski raskid sa tim sablasnim odnosom Srba i Albanaca.

Ako, razlog za „prekid komunikacije” među Srbima i Albancima leži, kao što smo prethodno videli, u pomenutim kontradikcijama koje nadodređuju taj odnos, onda nikakva formula niti funkcionalistički pristup ovom ćorsokaku ne mogu biti od koristi. Alternativni pristup ovom pitanju je teorijski rad, koji bi se tim kontradikcijama mogao baviti ne kao večnim pojavama, već kao materijalnim procesima koji su u krajnjem bilansu određeni načinima proizvodnje. Budući da ovakav teorijski rad podrazumeva konkretne uslove proizvodnje, nije iznenađujuće što je izložba *Odstupanje* podstakla dosta teorijskih rasprava. Organizatori izložbe su od samog početka, kao što sam već spomenuo, pokušali

da generišu saznanji preobražaj u srpsko-albanskim odnosima posredstvom ovog događaja i putem publikacija, diskusija itd. Taj planirani teorijski rad nije mogao biti realizovan zbog incidenta kojim je nasilno prekinuto otvaranje izložbe. Paradoksalno je, međutim, što je to narušavanje reda, odnosno taj incident, generisalo teorijski rad o tom odnosu posredstvom umetnosti na način na koji nikada ranije nije realizovan.

TEORIJA INCIDENTA

Sada je najzad trenutak da razmotrimo reagovanje kolektiva RUK („Radnici u kulturi“) povodom ovog incidenta. Zapravo, ne bi bilo preterano reći da je delovanje RUK-a ono što je preobrazilo zatvaranje izložbe u incident i stvorilo teoriju incidenta, koja predstavlja najradikalniji stav o odnosu između umetnosti i politike. RUK je osnovan u noći kada je došlo do incidenta, a publikacija koja je glasilo ovog kolektiva počinje objavom: „Na praznom mestu izložbe, ostao je incident!“ Tekst Branimira Stojanovića, filozofa iz Beograda, naslovljen „Tamo gde je bio *Šiptar* biće savremena umetnost“, napisan kao uvodni tekst glasila kolektiva RUK „7. februar“, predstavlja najjasniji teorijski rad o ovom incidentu. Stojanović iznosi tezu da je ideologija državnih institucija (administracije) u Srbiji konstituisana posredstvom transcendentnog elementa koji je, paradoksalno, „remetilački faktor“. Istorijski gledano, tokom čitavog postojanja moderne državne administracije Srbije, počev od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, objekat koji je činio ideologiju administracije i države Srbije bio Albanac, „kao objekat ili kao predikat, supstancijalni predikat, *remetilački faktor*“ (Stojanović, 2008: 3).⁹ Na ovaj remetilački faktor praktično se gledalo kao na opasnost za državu, a „reakcionarni građani“, kako ih Stojanović naziva, koji podržavaju administraciju, stalno reprodukuju ovaj faktor kao element „Albanca“. Dakle, savršeni ideološki krug deluje posredstvom supstancijalnog faktora albanskog objekta/elementa, koji povezuje reakcionarne građane i državnu administraciju. [Slede dve ilustracije sa objašnjenjima: šema tendencija progresivnih i reakcionarnih građana koju nudi Branimir Stojanović.] Međutim, u Stojanovićevoj ideološkoj šemi, koja u krajnjem bilansu objašnjava razlog postojanja administracije, remetilački faktor

9. Šiptar je pogrdna reč koja se u srpsko-hrvatskom jeziku koristi za Albanca.

ima suprotan efekat na onu drugu tendenciju, nazvanu „progresivni građani“: taj sloj društva uspostavlja se kroz spoj sa „remetilačkim faktorom“ i raskid sa „administracijom“. Prema ovoj šemi, „remetilački faktor“ je od ključnog značaja kako za progresivne tako i za reakcionarne građane Srbije, ali oni imaju potpuno antagonistički odnos prema ovom faktoru. Sukobljenost ova dva sloja društva predstavlja elementarni preduslov za postojanje ove šeme; čak i ako „remetilački faktor“ promeni formu, taj odnos i dalje istrajava u sličnom duhu. Na primer, kako objašnjava Stojanović, kada su Albanci prestali da budu transcendentni

objekat koji predstavlja „remetilački faktor” u državi, taj se faktor smesta preobrazio u druge vidove materijalističke prakse progresivnih građana kao što je savremena umetnost. Jasnije rečeno, remetilački faktor u Srbiji koji je nekada bio „Albanac” sada se pretvorio u „savremenu umetnost” koju progresivni građani stvaraju i konzumiraju. Naposljetku, progresivni građani napadaju administraciju i daju podršku umetničkoj izložbi. Shodno tome, incident povodom zatvaranja izložbe izneo je na videlo ovaj strukturni antagonizam između progresivnih i reakcionarnih građana. Stojanovićeve šema je očito zasnovana na nepomirljivom antagonizmu između ovih dvaju slojeva društva. Pregovaranje je u ovom slučaju nemoguće zbog strukturnog kauzaliteta koji određuje odnos obeju tendencija prema državi kao sistemski suprotstavljen. Za razliku od drugih čitanja ovog incidenta, Stojanovićeve šema u startu negira bilo kakvu mogućnost funkcionalizma. Prema ovoj tezi, ne postoji rešenje koje bi moglo funkcionisati u smislu nastojanja da se uspostavi afirmativan odnos prema remetilačkom faktoru unutar državnih struktura/institucija. Jasnije rečeno, postoji nerazrešiva tenzija između države i savremene umetnosti. Ova teorija incidenta, pored toga što se odvaja od funkcionalističkih pristupa u savremenoj umetnosti, takođe izbegava odnos prema „Albancima” kao remetilačkom faktoru zasnovan na identitetu, i pozicionira ovaj element kao konstitutivni objekat srpske državne ideologije. Imajući u vidu da se ova šema zasniva na dualizmu, reklo bi se da ima sličnosti sa „pro” i „kontra” tendencijama o kojima govori Vujanovićeve kao o dominantnim tendencijama u javnom diskursu Srbije. Međutim, postoji jedna važna razlika između njih dvoje. Kao prvo, u Stojanovićeve teoretisanju o razlozima koji su doveli do incidenta: ćorsokak se ne može objasniti uplivom države (niti trenutkom u kome se ona nalazi: na primer, predstojećim predsedničkim izborima i objavom nezavisnosti Kosova); tu je prvenstveno reč o strukturnom kauzalitetu proisteklom od „negativističkog” remetilačkog faktora. U krajnjem bilansu, umetnost nije afirmacija, već negacija. Druga razlika, proistekla iz ovog stava prema umetnosti, jeste to da rešenje ili alternativa ne može da se zasniva na bilo kakvom spajanju ili pregovaranju; jedina preostala mogućnost je raskid, odnosno potpuno odvajanje od državne ideologije. Kao rezultat ovoga, ta teorija incidenta nije pesimistička poput prethodnih primera i, pored toga, ona ne prikazuje optimizam kao afirmaciju. Ovde moram reći da Stojanovićeve teorija incidenta predstavlja politizaciju kulture, nasuprot kulturalizaciji politike. Ova teorija očito svoju praksu temelji na zauzimanju stava, što je Altiser okarakterisao kao neophodni preduslov za teorijski rad. Ovaj stav, koji je uistinu veoma ekstremistički (sa jasnim razgraničenjem između negativističkog aspekta i dubokog konflikta), podstakao je neke autore da o njemu raspravljaju kao o „funkcionalnoj političkoj dihotomiji”. Evo kako Grlja kritikuje stav RUK-a: „[njihovo nastojanje] kao i najkritičkija reagovanja, ostaje na marginama dominantne politike, i nikada zapravo ne uspeva da je radikalno dovede u pitanje. Dominantna politika koristi ta nastojanja na isti način kao što koristi ekstremne nacionalističke grupe – naprosto da bi stvorila

funkcionalnu političku dihotomiju unutar biračkog tela, da bi dovela do sukoba suprotstavljenih stavova, a onda upravljala tim sukobom tako da ona prođe nekažnjeno i ostane na vlasti” (Grlja, 2009: nepaginirano). Funkcionalna interpretacija teorije i prakse RUK-a uglavnom se izvodi kroz prirodu samog tog kolektiva. Najupornije je formiranje RUK-a kritikovao Nebojša Milikić, koji je svoju kritiku objavio u glasilu ovog kolektiva „7. februar”. Prema Milikiću, veoma je neobično da grupa menadžera u kulturi sebe naziva radnicima u kulturi (Milikić, 2008: 6). Pozivajući se na činjenicu da u članove ovog kolektiva, koji sebe opisuju kao „radnike”, u stvarnosti spadaju i savetnik ministra kulture, dekan beogradskog Univerzeta umetnosti i glavni kustos Muzeja savremene umetnosti, Milikić opisuje RUK kao „slučaj teatarskog presvlačenja buržoazije u radničke kostime” (Milikić, 2008: 6). Međutim, ja mislim da ovde pravo pitanje nije zašto bi menadžeri želeli da izgledaju kao radnička klasa; meni izgleda da je ovde važnije zašto menadžeri u kulturi sudeluju, u okviru jednog kohezivnog kolektiva sa radnicima u kulturi, u borbi protiv državnih institucija. Ranije sam pokušao da pokažem da ovo pomirenje između različitih ekonomsko-političkih tendencija unutar umetničkih kolektiva ima specifičnu funkciju ubrzavanja glatkog prelaza sa državno ustrojenog i planiranog tržišta na jednu fleksibilniju i otvoreniju privredu u postjugoslovenskim prostorima. RUK sam pozicionirao kao sličan pokušaj pomirenja sukobljenih tendencija radništva pod okriljem ovakve vrste funkcionalizma (Boynik, 2012). Ovo pomirenje uprave i radnika u okviru umetničkih kolektiva moguće je zbog simboličkog karaktera kulturnog rada. U ovom slučaju, Grljina kritika kulturalizacije politike razumljiva je u smislu parazitske politike unutar kulture. Valja samo paziti da se ne ponovi Grljina greška kojom se funkcionalizam formiranja kolektiva kao simbolička politika meša sa istom formom pomirenja kao teorijskog pozicioniranja tog antagonizma. Da budem još jasniji, ono što želim da kažem jeste da teorija Branimira Stojanovića o nerazrešivim antagonističkim tendencijama (između progresivnih i reakcionarnih građana) nije istog karaktera kao kada je reč o antagonizmima između uprave i radnika vezanim za kulturni rad. Emancipatorski potencijal je u Stojanovićevoj teoriji apstraktan element, pa ga treba tretirati na primeren način.

Nensi Frejzer u svome tekstu o teorijama multikulturalizma bavila se sukobljenim tendencijama redistribucije i priznavanja. Kako je napisala, razlika između aspekata redistribucije i priznavanja samo je teorijska i analitička; u stvarnosti oni su isprepletani: materijalne ekonomske institucije imaju konstitutivnu, nesvodivu kulturnu dimenziju, a kulturne prakse imaju konstitutivne, nesvodive političko-ekonomske dimenzije (Fraser, 1995: 172). Ova teza Frejzerove za nas je interesantna ne samo zbog toga što se bavi problematičnim pitanjem predstavljanja antisizma i usložnjava pitanje multikulturalizma, što je slično nameri izložbe *Odstupanje*, već i zbog toga što ona svoju poentu zasniva na formiranju kolektiva, preciznije rečeno, – na političkom formiranju kolektiva. Većina radikalnih političkih kolektiva

koji se bore protiv nepravde, poput kolektiva RUK, u praksi su povezani kako sa političko-ekonomskim tako i sa kulturnim nepravdama. Ti kolektivi su bivalentni. Međutim, da bi dodatno pojasnila ovu zbunjujuću situaciju, Frejzerova uvodi, ponovo na nivou teorije, jedan novi skup bifokalnih tendencija u šemu multikulturalne kolektivne politike. Kolektivnu borbu protiv nepravde, usmerenu na redistribuciju ili priznavanje, ili na oboje istovremeno, moguće je politički analizirati samo pomoću sagledavanja da li je njihov uticaj na sredstva za poboljšanje situacije afirmativan ili transformativan. Prema Frejzerovoj, afirmativna redistribucija mogla bi se opisati kao liberalna država blagostanja, a sledeći ovo afirmativno priznavanje, i kao mejnstrim multikulturalizam. Shodno tome, transformativna redistribucija mogla bi se označiti kao socijalizam, za razliku od transformativnog priznavanja, koje bi se moglo označiti kao dekonstrukcija. Gledano iz ove perspektive, definisati poziciju RUK-a, kao što je to u svojoj raspravi učinio Stojanović, kao afirmativni ili transformativni vid delovanja na poboljšanje situacije međusobno povezan sa redistribucijom ili priznavanjem, bilo bi beskorisno. U stvari, izgleda da bi bilo moguće pozicionirati praksu kolektiva RUK kao transformativnu redistribuciju na osnovu toga kako oni vide delovanje svoje grupe u odnosu na radne procese operaizma (*workerism*) u kulturi. Takođe, moguće je raspravljati o teoriji i praksi RUK-a kao o dekonstrukcioničkom ili transformativnom priznavanju na osnovu cilja ovog kolektiva da izvrši deasemblažu diskursa o tome kakav je odnos srpskog društva prema Albancima kao remetilačkom faktoru. No, još uvek je teško istraživati na sličnosti između negativističkog teoretisanja o incidentu koje je uveo Stojanović i transformativnih sredstava za poboljšanje situacije o kojima raspravlja Frejzerova. Nije stvar u tome što je šematizacija Frejzerove u velikoj meri zasnovana na kategoriji bifokalnog, odnosno, kako je to kritikovala Ajris Jang, na kategorijama dvojnog sistema koje se opiru kontroli (Young, 1997), čime se kompleksan skup odnosa između redistribucije i priznavanja svodi na binarne dihotomije. Razlog zašto se ova dva pristupa pravdi ne mogu usaglasiti je taj to što polazna osnova negativističkog aspekta Stojanovićeve teorije incidenta ne ostavlja nimalo mesta za funkcionalizam. Jasnije rečeno, po ovoj teoriji Stojanovića, bez radikalnog raskida ne može biti preobražaja; u suprotnom, diskurs preobražaja svodi se na puko afirmisanje maskirano kao prilagođavanje. Prema ovoj teoriji incidenta, umnožavanje elemenata šeme poboljšavanja situacije neće učiniti taj raskid (ili preobražaj) delotvornijim, kao što je Ajris Jang mislila u okviru svoje inače veoma interesantne teze o „materijalističkom kulturnom pristupu“; jedina mogućnost za radikalni raskid jeste da se imenuje konstitutivni element državne administracije. To imenovanje, čak i ako predstavlja teorijsku i analitičku kategoriju, a osim toga se zasniva na reduktivnijem stavu u odnosu na binarnu teoriju, omogućava konkretno bavljenje samom strukturom koja čini državu i njen aparat mogućim. Ta mogućnost određuje kako afirmativna tako i transformativna sredstva za poboljšavanje situacije u okviru redistribucije i prepoznavanja nepravde. Zapravo, naprsline u Stojanovićevoj šemi pojavljuju se kada on pokuša

da konfrontira suparničke tendencije „progresivnih“ i „reakcionarnih“ građana. U poslednjoj šemi njegovog teksta, odnos ovih dveju tendencija preispituje se iz perspektive koegzistencije, premda se to čini u suprotnim pravcima u odnosu na državnu administraciju i remetilački faktor. Kao što se može pretpostaviti a i videti iz navedene šeme, progresivni građani određuju se ne samo posredstvom svog suprotstavljanja administraciji već i posredstvom svog suprotstavljanja reacionarnim građanima. [Tekst uz ilustraciju 3 u glasilu “7. februar” glasi: „Šema odnosa između progresivnih i reacionarnih građana koju je predložio Branimir Stojanović.”] Isto, samo u obrnutom smeru, važi za reacionarne građane, koji napadaju remetilački faktor i progresivne građane u isto vreme. Ova šema više nije nalik onim prethodnim, gde su progresivne i reacionarne tendencije predstavljene kao potpuno suprotstavljene, bez ikakve međusobne veze. Povezujući ove dve tendencije posredstvom efekata konstitutivnih elemenata državne administracije (Albanci ili savremena umetnost), Stojanović je napravio potez u smeru pristupa zasnovanih na identitetu. Da pojasnimo, moguće je reći da je direktno povezivanje stava (i tendencije) progresivnih građana sa suprotstavljanjem administraciji i posvećenošću remetilačkom faktoru i sa tendencijama suprotstavljanja reacionarnih građana ima za posledicu to da se ovo suprotstavljanje ispostavlja kao proizvoljno. Odnosno, jasnije rečeno, u ovoj relacionoj šemi dve tendencije građana nemoguće je napraviti razliku između države i reacionarnih građana, a shodno tome i između progresivnih građana i remetilačkog faktora, odnosno savremene umetnosti. Ako je to slučaj, formacija progresivnih građana može se definisati isključivo njihovom posvećenošću i podršci koju pružaju savremenoj umetnosti, kao njihovim suprotstavljanjem reacionarnim građanima, za koje se pretpostavlja da predstavljaju državnu administraciju. Svojim povezivanjem reacionarnih i progresivnih tendencija, Stojanovićeva šema mogla bi biti od koristi za sociološku analizu društvenih slojeva uključenih u ovaj konflikt (na primer, odnos ljubitelja savremene umetnosti i fašista), no, i pored toga, reč je o drugačijem načinu posredovanja materijalnosti državne administracije aktivnostima reacionarnih građana. Kao rezultat toga, biti identifikovan kao progresivan građanin postaje odveć lako ostvarivo time što se čovek naprosto suprotstavi onoj antagonistički nastrojenoj identifikaciji, gde se konstitutivni element državne ideologije pretvara u puke simbole ili posrednike. U ovom trenutku važno je prisetiti se kritike usmerene na sintetički „identitet“ (lažnih radnika, na primer) kolektiva RUK i zapitati se da li je ovaj relacioni pristup primenjen na teoriju incidenta doprineo promeni pozicije?

Drugi problem u vezi s teorijom incidenta o kojoj raspravlja Branimir Stojanović vezan je za transponovanje remetilačkog faktora. „Tamo gde je bio Šiptar, biće savremena umetnost“, to je slogan teorije incidenta o kome Stojanović raspravlja na veoma radikalna način. Do ovog transponovanja u okviru teorije incidenta dolazi iznenada, bez presedana. Kako to da

savremeni umetnici odjednom postaju remetilački faktor za srpsku državu? Kako se može objasniti to da su Albanci, koji su čitav vek u okviru državne ideologije Srbije smatrani remetilačkim faktorom, ustupili mesto savremenim umetnicima u trenutku kada su prestali da budu deo te administracije (konkretno, kada je Kosovo prestalo da bude deo srpske administracije, dakle, od početka 2000. godine)? Da li je to zbog toga što je savremena umetnost u Srbiji tokom perioda kada su Albanci ocrnjivani i ugnjetavani imala aktivnu ulogu u napadima na razne vidove tog ugnjetavanja? Imajući u vidu istoriju srpske savremene umetnosti, teško bi se mogla zastupati takva teza. Međutim, problem koji je od veće važnosti kada se radi o ovoj zameni Albanaca savremenim umetnicima nije zasnovan na istorijskoj ili sociološkoj autentičnosti te zamene. Pravi problem je u tome što do te zamene dolazi u kontekstu čiji su elementi isprepletani i međusobno povezani na jedan nedefinisan način. Ono što želim da kažem je da zamena Albanaca savremenim umetnicima u kontekstu ove izložbe, koja se bavi Albancima, može vratiti ovu veoma neusaglasivu teoriju na interpretacije zasnovane na identitetu. U tom slučaju, teorija koja ukazuje na strukturni kauzalitet državnog fašizma ograničava sebe na ad hoc, situaciono i trenutno tumačenje formacije progresivnih građana. U krajnjem bilansu, ona funkcionalizuje Albance u svrhu politizacije savremene umetnosti.

LITERATURA:

- Andelković, Branislava i Branislav Dimitrijević. (2005). Poslednja decenija: umetnost, društvo, trauma i normalnost. U *O normalnosti: umetnost u Srbiji 1989 - 2001* – katalog izložbe. Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Boynik, Sezgin. (2007). Theories of Nationalism and Contemporary Art in Kosovo. U M. Henriksson M. i S. Boynik (ured.). *Contemporary Art and Nationalism: Critical Reader*. Prishtina: Exit/MM.
- Boynik, Sezgin. (2012). New Collectives: Art Networks and Cultural Policies in Post-Yugoslav Spaces. U S. Karamanić and D. Suber (ured.). *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*. Leiden: Brill.
- Fraser, Nancy. (1995). From Redistribution to Recognition?: Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age. *New Left Review* 212.
- Freudmann, Eduard i Marjanović, Ivana. (2008). The Exception Proves the Rule. U Vida Knežević i Ivana Marjanović (ured.). *Kontekst arhiva – 06/07/08*. Beograd: Kontekst.
- Grlja, Dušan. (2009). Exception and State of Exception. *Red-Thread No. 1*. <http://www.red-thread.org/en/article.asp?a=24>.
- Janović, Nikola i Rastko Močnik. (2006). The Three Nexal Registers: Identity, Peripheral Cultural Industries and Alternative Culture. U U. H. Meinhof and A. Triandafyllidou (ured.). *Transcultural Europe: Cultural Policy in Changing Europe*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Karamanić, Slobodan. (2006). Kosovo posle Jugoslavije. *Prelom 8*.
- Lukić, Kristian, Nikolić, Gordana, Marjanović, Ivana i Vida Knežević. (2008). *Odstupanje: savremena umetnička scena iz Prištine* - katalog izložbe. Beograd: Kontekst.
- Mertus, Julie. (1999). *Kosovo: How Myths and Truths Started the War*. Berkeley: University of California Press.
- Midžić, Svebor. (2008). Za sada bez dobre politike.... 7. februar: *Glasiło Radnika u kulturi*. Beograd.
- Milikić, Nebojša. (2008). Svi govore... 7. februar: *Glasiło Radnika u kulturi*. Beograd.
- Stojanović, Branimir. (2008). Tamo gde je je bio Šiptar biće savremena umetnost. 7. februar: *Glasiło Radnika u kulturi*. Beograd.
- Vesić, Jelena. (2009). Politics of Display and Troubles with National Representation in Contemporary Art. *Red Thread 1*. <http://www.red-thread.org/en/article.asp?a=22>
- Vujanović, Ana u saradnji akterima Druge scene. No Exception!. U Vida Knežević i Ivana Marjanović (ured.). *Kontekst arhiva – 06/07/08*. Beograd: Kontekst. <http://drugascena.org/node/2>
- Young, Iris Marion. (1997). Unruly Categories: A Critique of Nancy Fraser's Dual System Theory. *New Left Review* 222.

INTERVJUI SA UMETNICIMA I UMETNICAMA
KOJI SU UČESTVOVALI NA IZLOŽBI
ODSTUPANJE: SAVREMENA UMETNIČKA
SCENA PRIŠTINE

██

██

DRITON HAJREDINI

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

Kako se ja sećam, devedesetih godina glavni umetnički koncept je bio „Za DEMOKRATIJU protiv NASILJA”.

Mislite li da je projekat *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*, sa svojim različitim segmentima, stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?

Ako ništa drugo, onda je dokazao da su umetnici spremni da otvaraju vrata.

FITORE ISUFI - KOJA

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetačke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

Hoćeš, nećeš (ne) MORAŠ.

Sve se to kod mene svelo na opstanak kao umetnika i azilanta u Nemačkoj, i to je rezultiralo time što je emigracija postala jedna od bitnih sujeta moje umetničke delatnosti. Što se tiče prostora, to je kao ona teorija o paralelnim univerzumima – kaže se da su tamo negde, ali nikako da nađemo vrata.

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

Budući da sam u to vreme bila svesna postojanja represije u svim oblastima intelektualnih delatnosti i kulture na Kosovu, jedino rešenje, kada se radilo o otporu srpskoj ugnjetačkoj politici, bilo je da se organizujemo i mobilisemo u borbi protiv tadašnjeg režima. Pošto smo bili lišeni obrazovanja na maternjem jeziku, a i mediji na maternjem jeziku su bili zabranjeni, zemlja je doživela kolaps sistema obrazovanja, a naročito

u intelektualnim i kulturnim aspektima. Stoga je samoorganizovanje kosovskih Albanaca predstavljalo jedino rešenje za izlazak iz stagnacije do koje je došlo za vreme tadašnjeg srpskog režima. Stvaranje paralelnih institucija, važnih institucija, smatrano je nečim što će odrediti presudne godine za budućnost intelektualnog, umetničkog i kulturnog života na Kosovu. To nas je rešenje, kada se sada osvrnem, ubedilo da su to vidovi delovanja od ključnog značaja i verovatno adekvatni za to vreme. Paralelni kulturni i intelektualni sistem koji je postojao tokom godina sukoba u ovom regionu jasno dokazuje da su kosovski intelektualci bili veoma uspešni kada se radilo o samoorganizovanju. Kosovski intelektualci, elita, prvo su počeli da se okupljaju i stvaraju i razvijaju ideje o tome da se deluje izvan postojećih institucija kako bi se realizovala njihova vizija umetnosti i kulture uspostavljanjem veoma značajnih kulturnih pokreta, koji su, gledajući unazad iz ove perspektive, zaista bili avangardni. Njihove lične i kolektivne aktivnosti posredstvom delovanja kroz paralelne institucije u umetnosti i u domenu kulture dovele su do umetničkog izraza koji je progovorio drugačijim jezikom, drugačijim načinom izražavanja. Njihova vizija označila je uspostavljanje stabilnog temelja za stvaranje istinske tradicije umetnosti i kulture tamo gde je samo politička ideologija predstavljala zemlju. Međutim, paralelne institucije bile su rezultat određenih okolnosti, ali su predstavljale organizovanu silu koja je dovela do znatnih promena u albanskom društvu.

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetačke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

- - -

Kada ste okruženi srpskom ugnjetačkom politikom na Kosovu, gotovo je nemoguće stvarati dela koja su distancirana od političkih pitanja. Ja nisam od onih umetnika za koje se smatra da su im sva dela vezana za politička pitanja, ali neka od njih su rezultat suočavanja s raznim pojavama koje su, direktno ili indirektno, proizvod političkog života na Kosovu tokom svih tih godina. Dva moja video-rada, *Amerika na zemlji*, *Bog na nebu* i 00:01:13:02, predstavljaju dela koja su pobudila interesovanje za raspravu o pitanju nacionalizma i posledica tekućeg srpsko-albanskog sukoba, a naročito u vezi s ratom, čije posledice omogućavaju (traumatizovanoj) memoriji da povremeno stvara dela vezana za to.

Mislite li da je projekat *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*, sa svojim različitim segmentima, stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?

- - -

Projekat *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine* podstakao je zanimanje za raspravu o raznim političkim, etičkim i kulturnim

pitanjima. Želim da verujem kako je namera da se organizuje takav jedan projekat bila pozitivna, međutim, ono što se dogodilo prilikom otvaranja izložbe u Kontekst galeriji skrenulo je raspravu u drugom pravcu, tako da je odstupila od pozitivnog. O izloženim delima i pitanjima kojima su se ta dela bavila uopšte nije raspravljano, već se pričalo samo o sramnom postupku srpskih ekstremista na otvaranju izložbe. Kao rezultat tog čina, rasprava o tom događaju usredsredila se na pitanja poput da li smo uradili pravu stvar time što smo prihvatili poziv da učestvujemo na toj izložbi, imamo li neophodnu dozu zrelosti, kao umetnici, da donesemo odluku o učešću. Naravno, u centru rasprave bilo je delo Drena Maljićija *Licem u lice* pošto je upravo to delo podstaklo ekstremiste da reaguju kako su reagovali. Stoga, ono što želim da kažem je da smo mi, kao savremena umetnička scena Prištine, albanski umetnici, uprkos razornom ratu koji je vođen protiv nas i uprkos tome što su sećanja na ratna zbivanja još uvek sveža, pružili priliku srpskoj publici da vidi na čemu smo radili posle rata, nezavisno od srpskog režima. No, uprkos tome, čin odbacivanja naših radova i odbijanje publike da se upozna s našim delima, a iznad svega ispoljen nedostatak poštovanja prema našem radu, navode nas na pomisao da će srpski narod još dugo sebe lišavati prilike da se suoči s novom političkom, intelektualnom i kulturnom stvarnošću kosovskih Albanaca.

LULZIM ZEQRIRI

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

Rane devedesete godine bile su vreme mog detinjstva. Sećam se da su, kada sam imao jedanaest godina, jednog dana neki nepoznati uniformisani ljudi došli u našu školu i naredili nam da izađemo iz zgrade... a mi smo se opirali. Tokom narednih dana osećali smo neki neprijatan ukus u ustima i obuzimalo nas je neko čudno osećanje uznemirenosti... trovali su nas u školi! Prešli smo u svoje kuće, one su postale nove škole, obrazovne, kulturne i političke institucije za nas do 1999.

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetачke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

Moja prošlost imala je uticaja, a moja sadašnjost ima svoj značaj u mom kreativnom radu. U mojim delima tragovi istraživanja su granice moći pojedinca spram društva.

Mislite li da je projekat *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*, sa svojim različitim segmentima,

stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?

- - -

Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine predstavlja jednu zanimljivu i ambicioznu inicijativu, koja bi verovatno mogla otvoriti prostor za drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd., ali posle onoga što se u *Kontekst galeriji* dogodilo u februaru 2008. godine, postavljam pitanje: ko će voditi te diskusije?

ALBAN MUJA

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

- - -

Pre rata na Kosovu vođenog 1999. godine, bio sam učenik srednje škole u mom rodnom gradu Mitrovici, gde su umetnost i događanja vezana za umetnost bili ograničenog obima, bolje reći – nisu ni postojali. To je bila posledica činjenice da je kosovskim Albancima, premda su činili većinu stanovništva, bio zabranjen pristup kulturnim institucijama i umetničkim prostorima, kao i njihovo korišćenje. Ono malo što znam potiče iz iskustava generacija pre mene – iz njihovih stalnih nastojanja da predstave svoj rad u javnim prostorima u privatnom vlasništvu kao što su barovi, kafići i restorani.

Ono o čemu sam u mogućnosti da govorim tiče se mojih sopstvenih iskustava i moje generacije. Sećam se

kako smo naše kuhinje i dnevne sobe pretvarali u učionice, ili kako je policija tukla naše nastavnike zbog toga što su nosili materijale i udžbenike na albanskom jeziku. Takođe se sećam kako smo moji drugovi i ja na smenu dežurali po uglovima ulica iščekujući dolazak policije kako bismo mogli naše nastavnike na vreme da obavestimo o tome.

Mi se nismo bunili zbog toga. Umesto toga, otvarali smo prostore u senci, što je dodatno iritiralo državni aparat. Ne samo naš obrazovni sistem već i čitav naš život postojali su i funkcionisali posredstvom paralelnih struktura pošto nismo imali pristupa malobrojnim rekreativnim prostorima koji su u to vreme postojali u mome gradu. Za mene i za većinu ljudi moje generacije skoro sve je počelo 1999. godine.

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetačke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

- - -

Moje angažovanje i bavljenje umetnošću počelo je 1999. godine, tako da je bivša Jugoslavija imala malo udela u mom pristupu umetnosti. Međutim, koncepcije ideoloških i geopolitičkih aranžmana kao što su tranzicija, ili čak transformacija, umnogome su bile prisutne i ispoljavale su se tokom čitavog mog rada – pošto su na mene uticale

društveno-političke promene kroz koje je prolazila moja zemlja, a i region. Takođe sam pokušavao da uvedem u igru društveno-istorijske teme i pitanje mog sopstvenog položaja na Kosovu danas. Iskreno govoreći, pokušao sam da se distanciram od perioda pre 1999. godine.

Mislite li da je projekat *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*, sa svojim različitim segmentima, stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?

- - -

Mislim da nam je projekat *Odstupanje* pokazao gorku i istinsku stvarnost. Saradnju koju je pokušala da započne jedna mala grupa umetnika iz Srbije i s Kosova nisu nužno prihvatili svi segmenti naših društava. Naprotiv, ovaj pokušaj iskazivanja dobre volje tih dveju krhkih umetničkih scena samo nam se obio o glavu. U suštini, projekat *Odstupanje* je pokazao jedno – da ovaj region nije spreman za iskrenu saradnju, izuzev određenih grupa koje su već saradivale u prošlosti. Štaviše, mislim da kustosi i umetnici tu nisu bili sasvim bezgrešni, na primer, time što su odabrali da redstave izložbu savremene umetnosti s Kosova kao umetničku scenu Prištine. Istovremeno, ja takođe shvatam kakve rizike je to vreme nosilo i potrebu da se ta izložba zaštiti od politizacije, što se na kraju gotovo uvek dešava u takvim okolnostima. Možda je trebalo više razmišljati o formi, o tome kako i koja dela uključiti u tu izložbu, ili čak o tome da li je uopšte pravi trenutak za jednu takvu izložbu. A opet, moguće je i da

je to bila prava izložba na pravom mestu, i to samo radi jednog cilja – da bi omogućila da se proceni na kakvim su pozicijama društva ovog regiona danas i dokle možemo ići s našim nacionalizmima.

ARTAN BALAJ

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

- - -

Tokom devedesetih godina srpske vlasti su primorale gotovo pola miliona mladih kosovskih Albanaca da napuste zvanični obrazovni sistem, što je kao posledicu imalo stvaranje paralelnog albanskog obrazovnog sistema. Do 1992. godine albanski studenti bili su potpuno isključeni iz škola na Kosovu. Na stotine nastavnika Albanaca koji su odbili da predaju gradivo po novouvedenom nastavnom planu, u okviru kog je srpski bio jedini jezik u nastavi, otpušteno je iz obrazovnih institucija. Zbog takve situacije, sve do 1999. godine albanski paralelni obrazovni sistem borio se za opstanak. Nastava je držana u improvizovanim učionicama u privatnim kućama i garažama, katkad u predgrađima. Pomanjkanje infrastrukture za nastavu, nedostatak udžbenika na albanskom jeziku i maltretiranje srpske policije postajali su sve teže snošljivi kako je vreme odmicalo. Ovo se ponavljalo u svim oblastima života, uključujući i umetnost i kulturu, koje su nam

takođe bile zabranjene. Scenska izvođenja svih vrsta izmeštena su iz kulturnih institucija u noćne klubove i barove, restorane i druge alternativne lokacije. To je podstaklo pojavu jednog anderground kulturnog života. Počele su da se pojavljuju desetine rok i hevi metal bendova.

„No future (Nema budućnosti)”¹ bile su reči odštampane na mojoj omiljenoj majici u to vreme, što je bilo sasvim u skladu sa činjenicom da nismo imali perspektivu za budućnost. Skoro svi moji poznanici bili su ljubitelji roka i/ili hevi metala, imali su bendove ili su svirali neki instrument. Hevi metal nam je pružao prostor i priliku da se izrazimo, da se izvrištimo i iskažemo svoj gnev zbog životnih, ekonomskih i društvenih prilika, politike i uopšte nesigurnosti života kojim smo živeli kao tinejdžeri. Koliko god bilo neobično za jedan det metal bend da peva o nečem drugom osim smrti (engl. death) ili o samom đavolu (naš je bend nosio prikladno ime „Demogorgon”), bio je to način da se pobegne od stvarnosti u nadrealni svet iluzija i umetnosti.

Taj period života i nasleđe decenija diskriminacije uticali su tada na mene i ostaju vidljivi u mom umetničkom stvaralaštvu do današnjeg dana.

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetačke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim

pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

- - -

Devedesete godine su definitivno osnova mog formiranja kao osobe i kao umetnika. Getoizacija života, nada u bolju ekonomsku situaciju i životni standard, slabo obrazovanje, nezaposlenost naših roditelja, neizvesna budućnost itd. bile su glavne brige koje su zaokupljale mlade ljude na Kosovu poput mene u to vreme. Međutim, moram naglasiti da ne postoji nikakva jasna razlika između uticaja koji su politička, društvena ili ekonomska situacija imale na mene. Da i ne govorimo o uticaju supkultura kao što su hevi metal, hard kor, pank, rok, grandž itd.

Primeri mojih umetničkih dela s političkim i društveno-ekonomskim uticajima su dva rada predstavljena u okviru projekta *Odstupanje*: www.pavaresiaekosoves.com² i *Krijuesit Kontemporan të Kosovës*³.

Sajt www.pavaresiaekosoves.com pokrenut je u vreme kada se očekivalo proglašenje nezavisnosti Kosova. Pošto je vreme prolazilo i nestrpljenje je raslo, pomislio sam da napravim spoj užasa iščekivanja i najmoćnijeg globalnog oružja, i da izrazim čitavu tu ideju u „kibernetском prostoru” pomoću jednog sajta na internetu. Na glavnoj stranici stajao je natpis „Under construction” (U izgradnji) i sajt je bio aktivan sve do proglašenja nezavisnosti 17. februara 2008.

U radu *Krijuesit Kontemporan të Kosovës*, KKK se dovodi u vezu sa savremenom umetničkom scenom

Kosova, kontinuiranom politikom diskriminacije i elementom pripadanja takozvanoj umetničkoj sceni. Tokom više godina, podrška umetnosti u našoj zemlji uglavnom se zasnivala na pridruživanju određenim krugovima umetnika. Element uklapanja u te krugove u mnogim slučajevima bio je od ključnog značaja da bi neki umetnik izlagao svoja dela ili učestvovao u određenim umetničkim projektima. Da bih postavio pitanje diskriminatornog pristupa umetnosti, iskoristio sam skraćenicu Kju klaks klana (KKK), pokreta ekstremne desnice koji je u najvećoj mogućoj meri sklon diskriminaciji. Pored radikalizma kao ključnog elementa, tu je takođe prisutan element pripadanja tim strukturama – umetnici koji pripadaju tim krugovima smatrani su delom klana.

Koliko se sećam, nije bilo niti ima gotovo ikakve saradnje između umetnika iz zemalja bivše Jugoslavije i kosovskih umetnika, a ako je uopšte do nje i dolazilo, onda se radilo o projektima nevladinih organizacija⁴ ili individualnim inicijativama. Projekat *Odstupanje* jedan je od malobrojnih izuzetaka u tom pogledu.

Mislite li da je projekat *Odstupanje*, *savremena umetnička scena Prištine*, sa svojim različitim segmentima, stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?
- - -

Kao što sam već rekao, projekat *Odstupanje* jedan je od malobrojnih izuzetaka. No, moram priznati da je

čak i sam naslov izložbe bio predmet široke rasprave i kritike u Prištini. Reč „odstupanje“ (engl. exception) bila je tumačena na različite načine pošto se njene konotacije menjaju u zavisnosti od konteksta. Ali valja se nadati da će u bliskoj budućnosti biti pokrenut jedan drugi projekat pod naslovom „Prihvatanje“ (engl. Acception).

Projekat *Odstupanje* imao je volju da otvori prostor savremenim umetnicima s Kosova da izlože svoja dela i izraze se pred publikom u Novom Sadu i Beogradu. Nažalost, izložba je realizovana samo u Novom Sadu, dok u Beogradu uopšte nije održana zbog grupa ultranacionalista koje su uspele da spreče njeno otvaranje. To je mogla biti ključna prilika za zbližavanje dvaju različitih svetova i da se pokaže kako njihovi životi, svakodnevni problemi i umetničko izražavanje nisu toliko različiti kako se čini.

Osim toga, po mom mišljenju, čak ni ova knjiga ne pruža u potpunosti prostor neophodan za izražavanje buduća da će biti objavljena na dva jezika, engleskom i srpskom, ali ne i na albanskom. Pisanje i govor na maternjem jeziku, albanskom, pruža više mogućnosti da se izraze i preciznije predstave sopstveni radovi i koncepcije, ne ostavljajući prostora za pogrešna tumačenja ili da se nešto „izgubi u prevodu“.

1. Slogan „No future“ se više identifikuje s pank kulturom.

2. U prevodu: www.independenceofkosovo.com (www.nezavisnostkosova.com).

3. U prevodu: Savremeni umetnici Kosova.

4. Većina multikulturalnih projekata pokreće se radi lične koristi, što ne važi za ovaj projekat.

FLAKA HALITI

Prema vašem iskustvu ili saznanju, koji su bili vidovi samoorganizovanja i/ili otpora u domenu obrazovanja, umetnosti i kulture na Kosovu devedesetih godina prošlog veka?

- - -

Pošto sam tokom devedesetih godina bila samo tinejdžerka, tada ste mogli preuzeti ili pasivnu ili aktivnu ulogu u datom trenutku, premda je ta situacija stalno uticala na vas. Svake nedelje ili meseca učestvovali biste na nekom događaju poput protesta, mada ne uvek neposredno, onda bi škola toga dana bila zvanično zatvorena, pošto bi bilo opasno biti na ulici, ili bi to moglo biti shvaćeno kao vid solidarnosti. Takođe bih to mogla opisati kao sticanje imunитета u odnosu na apsurdne uslove svakodnevnih životnih iskustava. Mogli ste videti fotografije vaših roditelja i njihovog životnog standarda iz vremena bivše Jugoslavije, ili čuti od sestre kakve je sve igračke imala kao dete, pokušali biste to da uporedite kako biste shvatili šta vama od svega toga nedostaje. Ali, još uvek ste bili srećni što ste dete, što nosite obuću *Jelly Shoes*, ili kao tinejdžerska obožavateljka grupe *New Kids on the Block*, premda niste bili u mogućnosti da putujete u inostranstvo, gledate TV program na sopstvenom jeziku, idete u gradski bioskop, pogledate neku izložbu u galeriji, posetite neki rekreacioni centar ili nacionalnu biblioteku, pogledate neku pozorišnu predstavu ili prisustvujete nekom festivalu, naprosto iz nekog neobičnog političkog razloga, koji u to vreme

niste bili u stanju sasvim da shvatite, nije vam bilo dozvoljeno da imate pristup svemu tome. Kao reakcija na to, razvijen je jedan paralelni sistem otpora kao alternativa, o čemu znamo i o čemu smo mnogo čitali.

Kakvu ulogu u vašem radu imaju pitanja srpske ugnjetачke politike na Kosovu, klasnih odnosa često određenih iskonstruisanim etničkim podelama i ratova vođenih devedesetih godina? Kakav prostor umetnost pruža (ako ga uopšte pruža) za raspravu o tim pitanjima na prostorima bivše Jugoslavije?

- - -

Ne znam da li bi ovo moglo biti odgovarajuće opšte pitanje za sve umetnike koji su uzeli učešća u projektu „*Odstupanje*”, imajući u vidu činjenicu da niko od nas nije stvarao niti bio aktivan na umetničkoj sceni u to vreme. Svi mi pripadamo generaciji umetnika koja se pojavila posle rata, koliko ja znam. No, bilo kako bilo, ja mogu govoriti samo o sopstvenom radu, tako da to nije imalo nikakvu ulogu u osećanjima vezanim za period devedesetih godina. Moj rad se pojavio posle 2004. i bavi se manje-više problematikom koja uključuje teme i procese posleratnog društva u tranziciji. Što se drugog pitanja tiče, mislim da u umetnosti nije bilo dovoljno prostora za rasprave o pitanjima vezanim za period bivše Jugoslavije.

Mislite li da je projekat *Odstupanje*, savremena umetnička scena Prištine, sa svojim različitim segmentima,

stvorio jedan takav prostor (drugačije diskusije, razmišljanja, kritike itd.)?

- - -

Zaista bih rekla da jeste, jer odjednom se toliko mnogo ljudi sa umetničke scene osetilo spremnim da progovori i glasno nešto kaže, da kritikuje na ovaj ili onaj način. Možda su, zbog situacije koja se odvijala u okviru projekta *Odstupanje, savremena umetnička scena Prištine*, kritički istupi bili vidljiviji. Kao umetnica koja je učestvovala u tome, naučila sam mnogo iz tog iskustva, pošto sam u taj projekat ušla naivno, ne postavljajući pitanja i ne razmišljajući i ne shvatajući sasvim svoj položaj. Ako kažem da sam bila veoma mlada, znam da to ne bi bio izgovor. Ali, to je na izvestan način bila istina. Uopšte uzev, nisam sigurna koliko su se stvari pomerile posle tog projekta... pošto sam imala osećaj da se, naročito u Srbiji, istorija ponovila na sličan način sa časopisom *Kosovo 2.0*, koji nije bio u mogućnosti da učestvuje na konferenciji *Share 2012* u Beogradu iz gotovo istog razloga.

UVOD: KA TRŽIŠNOM SOCIJALIZMU

Ovaj članak analiziraće ključnu transformaciju u okviru sistema jugoslovenske „socijalističke samoupravne reprodukcije”, koja se odigrala u periodu posle uvođenja tržišne reforme 1965. U njemu se bavim kako ekonomskim (analiza odnosa rada i kapitala; nerazvijenost; nezaposlenost) tako i političkim aspektom ove pojave (sastav političke klase). Umesto da definiše jugoslovenski socijalizam kao državni kapitalizam, ova analiza polazi od teze da klasno pitanje treba preispitati u sistemu pojmova sa konkretnim odrednicama. Drugim rečima, staviću naglasak pre svega na dve Altiserove teze: kao prvo, poći ću od postulata da je socijalizam = kapitalizam + komunizam (kriza socijalističkog razvoja), a kao drugo, iskoristiću Altiserovu političku tezu da *ne postoje klase bez klasne borbe* (Althusser, 2006) kako bih govorio o konkretnim borbama.

Tržišna reforma nalagala je tzv. politiku 4D: decentralizaciju, deetatizaciju, depolitizaciju i demokratizaciju. Upravljanje privredom pretrpelo je značajnu promenu u domenu uslova proizvodnje, naročito kada se radi o procesima

1. Ovo je revidiran i skraććen odlomak preuzet iz sedmog poglavlja moje disertacije (2012), u okviru koje se u velikoj meri oslanjam na izvrsnu studiju Ketrin Samari (1988) i na jedinu kritiku socijalističke političke ekonomije, poteklu od autora *Kapitala i rada u SFRJ* (1985).

2. Mogla bi se zastupati teza da je socijalistička tranzicija značila u većoj meri regulisanu eksploataciju radnika, koji su uživali veći stepen socijalne zaštite, dok su proces distribucije viška vrednosti i nacionalnog proizvoda bili zasnovani na egalitarnim principima.

upravljanja kapitalom i redistribucije kapitala. U prvim decenijama posle rata birokratski državni aparat imao je monopol nad makroekonomskom regulacijom i usmeravanjem tokova investicija („društvenog kapitala”²), dok je tokom šezdesetih godina ovaj ekonomski režim postepeno dopunjavan upravljanjem „nezavisnim kapitalom”. Centralni državni aparat i njegovi savezni *fondovi* počeli su

da gube uporište, dok je njihovu odlučujuću ulogu u razvoju postepeno preuzimao jedan manje napadan činilac: tržište. Tržište je potenciralo ekonomsku moć „nezavisnog kapitala” u okviru postojeće samoupravne zakonske regulative. Ukratko, ta velika promena rezultirala je diversifikacijom „društvenog kapitala”, koji je počeo da koegzistira sa „nezavisnim kapitalom”.

Prihod koji su stvarala preduzeća dolazio je u ruke tehnochrata, inženjera i direktora, koji su posedovali znanje, bili dobro upoznati sa situacijom i uspostavljali su dobre veze sa bankama, opštinskim i drugim lokalnim vlastima. Naravno, ta reforma nije nastala kao plod nekakve zavere nove tehnokratije, već je od samog početka bila inicirana posredstvom zvaničnih kanala Saveza komunista Jugoslavije i uz podršku najužeg kruga rukovodilaca, čime je učinjen legitimnim novi put socijalističkog razvoja. Put ka tržištu odveo je jugoslovenski socijalizam u jednu protokapitalističku konstelaciju, gde su radnici i nerazvijeni postali izloženi novim tržišnim kriterijumima i promenljivoj situaciji na tržištu. Drugim rečima, porast nezaposlenosti i ponovna dominacija kapitala nad radom, sa jedne strane, i preusmeravanje tokova novca od bogatijih ka siromašnijim republikama, sa druge strane, doveli su jugoslovensku privredu u veću zavisnost od stranih kredita i učinili su je ranjivijom na globalne oscilacije. To je, tvrdim, takođe jedan od strukturnih činilaca okretanja postsocijalizmu krajem šezdesetih godina.

PODELA BR. 1: KONKURENCIJA MEĐU PREDUZEĆIMA I USPOSTAVLJANJE TRŽIŠNE DISCIPLINE

Tranzicija ka „socijalističkoj” tržišnoj privredi i uvođenje ekonomske racionalnosti značili su napuštanje određenih društvenih i egalitarnih kriterijuma. U uslovima opuštenijeg i fleksibilnijeg protoka kredita kroz Narodnu banku, kao i stranih kredita, socijalistička preduzeća ušla su u žestoku konkurenciju, koja je odražavala sve veće međuregionalne razlike. Rastko Močnik dao je udžbenički primer tržišne konkurencije između slovenačkog preduzeća „Gorenje” i crnogorskog „Obodina”, preduzeća specijalizovanih za proizvodnju bele tehnike (frižidera i mašina za pranje veša). Očigledno, ta su preduzeća potekla iz veoma različitih privrednih okruženja: „Gorenje” je posedovalo znatno veći kapacitet za investicije³, a takođe i „izuzetno dobru mrežu servisa širom Jugoslavije” (Močnik, 2010b: 142), što mu je omogućilo da se razvija u uslovima sticanja afirmacije u domaćim, a potom i u međunarodnim okvirima. Komparativne prednosti bile su strukturno uslovljene; bogatiji regioni imali su veći kapacitet za kreditiranje uz podršku regionalnih vlasti, i bili su u mogućnosti da, uz niže nadnice, zapošljavaju radnu snagu koja je dolazila iz siromašnijih regiona. Unutrašnje migracije postale su naglašenije od šezdesetih godina, a bile su praćene raznim vidovima fleksibilnih ugovora o radu, o kojima ću govoriti kasnije. Takođe, proces fleksibilizacije tržišta kredita i radne snage naprosto je značio da su preduzeća u bogatijim republikama mogla da dobiju veći udeo u okviru jugoslovenskog tržišta i kada se radilo o kreditima, a ako su bila izuzetno uspešna, mogla su računati na podršku savezne države pri njihovoj ekspanziji na stranim tržištima.

Ključni prostori političke rasprave nalazili su se na dva nivoa. S jedne strane, na makronivou vođene su velike rasprave o pitanju „jednake” redistribucije nacionalnog proizvoda, o posedovanju deviznih sredstava i raspolaganju njima, bilo u okviru Narodne banke, bilo u republikama, o razvoju strateških industrija za svaku republiku (autarhija ili zajedničko tržište). S druge strane, na mikronivou postojali su fleksibilniji uslovi za formiranje cena proizvoda, i tu su davana veća ovlašćenja kada se radilo o određivanju nivoa prihoda i vrsta ugovora (naročito u privatnom sektoru), uz dodatne mogućnosti kreditiranja. Ta mesta borbe bila su od vitalnog značaja za formiranje tehokratije, koja je saradivala sa lokalnim i regionalnim političkim elitama, nasuprot centralizovanim saveznim organima vlasti, koji su se borili da zadrže uticaj u privredi i na opšti razvoj države. Novi klasni kompromis između tehokratije i birokratije rezultirao je istorijskom promenom u domenu planiranja privrede. Alternativa – tržište ili planiranje, decentralizacija ili centralizacija – sažeta je u ključnom pitanju (re)distribucije nacionalnog proizvoda (reprodukcije društva u celini, odnosno njegovog razvoja). Ovo je bilo interno povezano sa pitanjem organizacije proizvodnje i reprodukcije radne snage, što je uticalo kako na radne ljude tako i na opšte uslove međurepubličkog razvoja. Kontradiktorni proces proizvodnje i reprodukcije društvenog i nezavisnog kapitala u Jugoslaviji ne može se objasniti samo pomoću frakcijske borbe između birokratije i tehokratije već se mora sagledati i iz perspektive kontradiktornog odnosa između totaliteta svetskog sistema i posebnih lokalnih uslova razvoja ili nerazvijenosti.⁴

Nesumnjivo, tržišni socijalizam nije doneo potpuno fleksibilno tržište koje bi podržalo privatnu inicijativu. Još uvek su postojala velika ograničenja kada se radilo o investiranju stranog kapitala. Takođe, treba reći da ni cene svih

3. Gorenje je imalo podršku „Ljubljanske banke”, koja je od 1967. započela privrednu razmenu sa stranim bankama.

4. Za odnos između središta kapitalizma i jugoslovenske privrede videti: Kirn, 1982: 51–53.

5. Društveni sektor u Jugoslaviji nije naprosto finansirala država, on se sastojao od složenih korporativnih, opštinskih i republičkih nivoa, na kojima se raspravljalo i odlučivalo o budžetima iz kojih su se finansirale lokalna infrastruktura, kulturne aktivnosti. Takođe, državni aparat morao je da vodi rasprave sa sindikatima i drugim predstavnicima republika kada su u jednoj sferi privrede uvedeni kolektivni ugovori.

proizvoda ni plate svih zaposlenih nisu bile liberalizovane, a naročito je društveni sektor⁵, u kome je bilo zaposleno oko 60% radnih ljudi, zadržao važnu regulatornu funkciju. Na primer, iznos zarade bio je određivan kolektivnim pregovaranjem, u kom su učestvovali sindikati, politička birokratija i uprave preduzeća, dok su cene strateških proizvoda, sirovina i energetske resursa bile u velikoj meri subvencionirane, čime su oni bili dostupni industriji i domaćinstvima

po niskoj ceni (Samary, 1988: 79). Ovaj vid investiranja i društvenog subvencioniranja podržavao je razvoj industrije, gde je prioritet imala teška industrija u svim regionima Jugoslavije. Gotovo do sredine šezdesetih godina, što se istorijski poklopilo sa tržišnom reformom, industrijski kapaciteti

i proizvodnja razvijali su se po impresivnoj godišnjoj stopi rasta, ali od tada pa nadalje, „nerazvijenost” se počela ispoljavati na više načina.

Valja priznati da se ne može uspostaviti neposredna kauzalna veza između tržišne reforme i nerazvijenosti, budući da je nerazvijenost bila imanentna industrijskom razvijanju od samog početka socijalističke tranzicije (Kim: 1982). Međutim, u vreme tržišnog socijalizma počeli su se nagomilavati negativni efekti nerazvijenosti, koji su potom dobili materijalnije oblike: stalno rastući jaz između siromašnih regiona (jug) i bogatijih republika (sever) (Močnik, 2010b: 142–144), strukturna nerazvijenost i zavisnost od stranih kredita. Pored toga što se manifestovao na planu privrede, ovaj jaz poprimio je formu ideologije nadmetanja i nacionalističkih interesa. Politički gledano, tržišna reforma donela je dve značajne institucionalne promene, koje su rezultirale pobedom tehnokratije i bogatijih republika: reformu bankarskog sektora i *Investicioni fond*.

NOVA ULOGA BANAKA I RASTUĆI STRANI DUG U TRŽIŠNOM SOCIJALIZMU

Narodna banka Jugoslavije zadržala je relativnu autonomiju u odnosu na druge institucije i ostala je ključni akter privredne politike, premda je uspon komercijalnih banaka u ovom periodu najavio nove uslove cirkulisanja novca. Kada je Investicioni fond ukinut, većina novca bila je prebačena direktno

6. Ako je istina da su radnički saveti postojali u bankama, oni nisu imali nikakvu mogućnost da utiču na kreditiranje ili na odluke o ključnim pitanjima. Umesto toga, Komisija za kredite bila je sastavljena od stručnjaka, koji su raspolagali bankarskim fondovima cirkulišući novac-kapital i nadzirajući privredu.

bankama (Samary, 1988: 167). Takođe, veliki iznosi novca koji su u sistem unošeni novim stranim kreditima uzetim od Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke stalno su se preivali na račune regionalnih i raznih republičkih banaka, koje su

bile u mogućnosti da sklapaju ugovore sa stranim kapitalom. Komercijalnim bankama dodeljena je veća uloga u odobravanju kratkoročnih kredita i investiranju u preduzeća. Samari iznosi da su komercijalne banke uvele skup finansijskih kriterijuma i nametnule tržišnu disciplinu preduzećima, koja su morala da pokažu sposobnost da opstanu na tržištu putem poslovnih planova i potencijalne tražnje proizvoda (Samary, 1988: 197)⁶. Raniji monopol birokratije zamenjen je novom klasnom koalicijom, koju Samari opisuje na sledeći način: postojala je osmoza direktora preduzeća, banaka i lokalnih vlasti (Samary, 1988: 169). Od ovoga je postao glavni politički činilac koji se zalagao za liberalni razvoj jugoslovenske privrede i pripremao se za ideološki napad na centralni državni aparat. Kada su radnici prestali da učestvuju u donošenju strateških odluka u okviru privrednog sistema koje su direktno uticale ne samo na njihove zarade, i kada je njihov pristup uticaju na opšti društveni razvoj bio ograničen, tada je model samoupravljanja bio istinski ugrožen.

Glavne investicije sastojale su se od kredita uzetih od MMF, i one su bile usmeravane u velike infrastrukturne projekte, od gradnje puteva i unapređivanja postojećih saobraćajnica do izgradnje turističkih objekata.⁷ To se nazivalo otvaranjem prema Zapadu, pošto je namera bila da se strane investicije i turisti privuku u zemlju koja je neko vreme bila izolovana. Takođe, da bi se vratili dugovi i dobila nova pomoć, jugoslovenski planeri razvoja znali su da moraju uneti u zemlju devizna sredstva. Posle 1965. godine došlo je do delimične liberalizacije cena, posebno vezano za smanjeni nivo protekcionizma u domenu uvoza, što je dovelo do porasta stope inflacije, koja je premašila 14%.⁸ Ubacivanje novca u privredu značilo je da sada ima previše novca u odnosu na količinu „domaće” robe na tržištu, i tako je počeo masovni uvoz robe sa Zapada. Mnoga mala preduzeća orijentisala su se na uvozne delatnosti, što je praćeno izgradnjom velikih modernističkih robnih kuća u svim većim gradovima. Ti znaci jugoslovenske (post)modernosti takođe su imali svoju negativnu stranu: nije se tu radilo o uobičajenoj moralističkoj

7. Mnogo govori detaljnije razmatranje razvoja u sferi urbanizacije, to jest kako je državni projekat turizma išao ruku pod ruku sa arhitektonskim modernizmom i kako je sproveden u delo u okviru raznih hotelskih infrastrukturnih projekata. Jugoslovenski urbanisti pokušavali su da razviju jedan drugačiji tip turističke infrastrukture, koji će se takođe odraziti na javnu i edukativnu stranu turizma, a koju će dopuniti ona potrošačka strana turizma. Vide ti naročito knjigu *Nedovršena modernizacija*, u kojoj se raspravlja o raznim temama vezanim za građevinsku industriju i modernističku arhitekturu u socijalističkoj Jugoslaviji (2012).

8. U 1955. godini stopa inflacije iznosila je 4%, a posle toga je lagano rasla. Za statističke podatke videti: Samary, 1988: 187–189 i Horvat, 1976. Celokupna rasprava u domenu privredne politike dugo vremena je bila posvećena problemu inflacije, koji je do osamdesetih godina postao akutan.

osudi potrošačkih navika jugoslovenskih radnika; što je bilo mnogo važnije, otvaranje ka globalnom tržištu učinilo je jugoslovensku privredu ranjivijom i podložnom oscilacijama, i dovelo ju je u dužničku zavisnost, koja se brzo otela kontroli saveznih vlasti i koju je MMF koristio kao disciplinski mehanizam.

U svojoj knjizi *Balkanska tragedija* Suzan Vudvord glavnu kritiku upućuje politici Svetske banke i MMF-a, kojom su nametnute mere stroge štednje u vreme teške ekonomske krize. Svetska banka i MMF imali su poseban plan koji je bio usredsređen na liberalizaciju cena i trgovine i koji je iziskivao institucionalne reforme

u cilju uspostavljanja monetarne discipline i smanjivanja javne potrošnje (Woodward, 1995a: 49). Restrukturisanje jugoslovenskog tržišnog socijalizma može se analizirati samo kada se uzme u obzir integrisanje Jugoslavije u globalnu privredu u odnosu na internu preraspodelu snaga unutar zemlje i na spoljašnje pritiske koji su se nagomilali tokom sedamdesetih godina. Srećo Kirn ispravno tvrdi kako jugoslovenskoj privredi, umesto da je posmatramo samo kao regionalnu teritorijalnu celinu, treba pristupati iz perspektive svetskog procesa (Kirn, 1982: 53). Zbog rastućeg trgovinskog deficita sa Zapadom počev od ranih sedamdesetih godina i velikih projekata izgradnje puteva i industrijskih postrojenja, jugoslovenska privreda naizgled *nije* imala

drugog izbora osim da nastavi da se zadužuje uz sve nepovoljnije kamatne stope.⁹ Ta situacija poklopila se sa privrednom recesijom u zemljama Zapada, koja je imala strahovit uticaj na poluperiferne i periferne zemlje. Prema Vudvordovoj, nova ekonomska politika bila je zasnovana na rešenju kojim

9. Strani dug porastao je od svega 700 miliona dolara, koliko je iznosio 1964. godine, na 2,7 milijardi, a od toga je 90% bilo u stranoj valuti. To je još uvek bilo u normalnim okvirima, pošto je taj dug iznosio 30% BDP 1971. Nešto više zabrinjavajuća bila je činjenica da je Svetska banka bila glavni dugoročni poverilac – za više od 40% duga, a istočne zemlje za samo 14%.

10. Za razne tipove poduhvata zajedničkih ulaganja sa stranim kapitalom videti: Samary, 1988: 201–207, gde autorka opisuje fluidnu zakonsku regulativu i moguće zloupotrebe ekonomske moći kojima bi se podrivala poreska politika ili ekonomska odgovornost.

11. Istovremeno, neoliberalni model u kombinaciji sa autokratijom praktikovan je i isprobavan u Pinočevom Čileu (Klein, 2008).

bi se težilo kratkoročnom pokriću (pomoću kredita MMF), pokušalo sa refinansiranjem duga, drastično smanjio uvoz i promovisao izvoz svih zamislivih roba na tržišta čvrste valute na Zapadu (Woodward, 1995a: 51). Ovaj zahtev bio je u suprotnosti sa opštim trendom deregulacije i decentralizacije jugoslovenske privrede: pošto je vlast u monetarnoj sferi (kreditu, devizna sredstva) postajala sve rasparčanija i raspršenija, zbog toga je bilo „nemoguće voditi bilo kakvu delotvornu monetarnu i deviznu politiku, a kamoli delotvornu

industrijsku i spoljnotrgovinsku politiku“ (Woodward, 1995a: 59). Ovo je bio period kada su strane intervencije počele da uobličavaju opšti pravac budućih reformi putem ekonomskih pritisaka; MMF je zahtevao da zemlja *razmontira* sve inovativne elemente sistema samoupravljanja:

Bilateralne ugovore između snabdevača i proizvođača; platne aranžmane posredstvom proizvođačkih kartela koji su racionisali devizna sredstva kako bi se sprečilo stvaranje uskih grla u proizvodnji; korporativne društvene ugovore između preduzeća, vlade i sindikata u cilju regulisanja zarada; i lokalne partijske mreže i mreže organa vlasti koje su uspostavljene od 1960. do 1972. Monetarne nadležnosti treba vratiti Narodnoj banci i ojačati nezavisnost banke, tako da vlada bude u mogućnosti da sprovede u delo pravu makroekonomsku politiku u svrhu regulisanja potražnje (Woodward, 1995a: 59).

Ovo je nagoveštavalo razvojni tok sa očitim političkim planom delovanja koji zadire u unutrašnje stvari jugoslovenskog socijalizma.¹⁰ Sprovođenje ove politike u delo podstaklo bi radikalnu reformu sistema samoupravljanja i njegovih srednjih nivoa, čiji su predstavnici radnika i korporativni interesi držali pod kontrolom sile tržišta i savezne vlasti; istovremeno, ovaj kurs iziskivao je snažnu saveznu vlast sa manje političkih sloboda, gde bi radni ljudi bili odgovorni za racionalno odlučivanje na tržištu. Na taj način jaka autokratska vlada i tržišna disciplina predstavljali su recept za rešavanje jugoslovenske krize, što bih ja nazvao politikom „ekonomskog staljinizma“, odnosno, rečeno zvaničnim rečnikom, programom strukturnog prilagođavanja.¹¹ Ideje i zahtevi

koji su potekli od MMF-a naišli su na plodno tle u nekim vladinim i savezним кругovima koji su zastupali koncept recentralizacije, ali to bi također značilo manje tržišnih elemenata, odnosno povratak na jedan više kejnzijski način planiranja (iz perioda pre tržišne reforme), kojim bi upravljala politička birokratija. Paradoksalno je da su pripadnici liberalne struje – zagovornici tržišne reforme koji su, reklo bi se, bili prirodni saveznici MMF-a – u okviru Saveza komunista i republičkih rukovodstava u bogatim republikama (Hrvatska, Slovenija) bili na strani „nezavisnog kapitala”, tehnokratije koja promovisala regionalnu integraciju koja bi zaštitila razvoj domaćeg kapitala. Ova potonja se pak oslanjala na gorepomenute mreže lokalnih političkih elita, tehnokratije i sve prisutnijih banaka. Oni su zagovarali decentralizaciju i više vlasti za politička rukovodstva određenih republika.¹²

Situaciju u periodu između 1965. i 1971. komplikovale su neobične koalicije, obeležene usponom tehnokratije, koja je bila prodemokratski i protokapitalistički nosilac „liberalizma”, i održavala se posredstvom novih

12. Suzan Vudvord detaljno analizira glavne ekonomske stavove prisutne krajem sedamdesetih godina (više od jedne decenije posle tržišne reforme) i zastupa tezu da su kejnzi-janci i neoliberali bili na suprotnim pozicijama. Ovaj konflikt rezultirao je političkom koalicijom kejnzi-janaca i političkih zastupnika Federacije koji su se opredelili za saradnju sa MMF-om, sa jedne strane, dok su na drugoj strani neoliberali zastupali posebne interese bogatijih republika i malih preduzeća. Zastupnici ekonomskog neoliberalizma suprotstavljali su se centralizovanijoj ulozi federacije sa više vlasti u rukama, a shodno tome i MMF-u (Woodward, 1995a). Videti takođe Močnik, 2010b: 141–143.

institucionalnih i manje zvaničnih mreža moći. Istinski antagonizam između saveznih i republičkih vlasti, između tehnokratije i birokratije, ukazivao je na simptom povezan sa jednim značajnim političko-ekonomskim problemom koji će opterećivati budućnost Jugoslavije: (ne) razvijenost. Ako je kritika postojećeg modela industrijskog razvoja, kako izgleda, vodila u ekonomsku katastrofu, tada bi se moglo tvrditi da je već situacija sredinom šezdesetih godina ukazivala na postepenu imploziju

i iscrpljivanje komunističke politike. Problem kadrova (klijentelizam, oportunistizam i karijerizam u okviru Saveza komunista Jugoslavije), uvođenje rešenja sa strane i zavisnost od stranih kredita imali su svoju cenu: uslovljavanje dogleadne budućnosti i slabljenje teorijske i političke moći komunističkih snaga. Iznad svega, ono što je u ratnom i posleratnom periodu činilo i produžavalo snažnu vezu između radnih masa i političke organizacije počelo je da se gubi. Liberalni razvoj rezultirao je nejednakom razvijenošću republika i doveo do slabljenja sistema socijalne zaštite.

(NE)RAZVIJENOST U JUGOSLAVIJI: KOSOVO *RELOADED*

Zbog heterogenosti ekonomskih dispariteta u Jugoslaviji, jedan od najvažnijih posleratnih ciljeva bio je da se osnuje Investicioni fond koji bi promovisao solidarnost i doprinosa smanjivanju ekonomskog jaza. Savezne vlasti, zajedno

sa Narodnom bankom, Biroom za cene i Investicionim fondom, sprovodile su skup monetarnih i fiskalnih politika koje su imale za cilj ravnomerniju razvijenost. Naročito je Investicioni fond vršio redistribuciju nacionalnog proizvoda od bogatih ka siromašnima i realizovao velike industrijske projekte u

13. Ako se kao primer uzme odnos između najbogatije republike, Slovenije, i najsiromašnijeg regiona, Kosova, godine 1947. slovenačka privreda imala je vrednost 153 u odnosu na jugoslovenski prosek (100), a region Kosova 50; do 1963. godine, udeo Slovenije porastao je na 177, dok je privreda Kosova stagnirala na 36. Videti tabele prihoda i životnog standarda u: *Kapital i rad u SFRJ* : 64.

14. Treba imati na umu da je industrijalizacija ostala ključni recept, „sveta krava” jugoslovenskog socijalističkog rukovodstva u čitavom posleratnom periodu do sredine osamdesetih godina.

siromašnijim regionima, što je naročito koristilo razvoju Bosne i Hercegovine i Crne Gore u periodu od 1947. to 1956. Jedna studija Koste Mihailovića ubedljivo je pokazala da će se rezultati ovog pravednije raspoređenog razvoja videti tek na duže staze; tu ne može biti nikakvog ekonomskog čuda, naglasio je on, dodajući da bi razvoj trebalo da se usredsredi u većoj meri na nove mogućnosti zapošljavanja i stvaranje boljih uslova za poslovanje preduzeća. Kao što se može videti iz statističkih

podataka, Fond nije sprečio ponovnu pojavu nejednakosti, barem među nekim regionima.¹³ Razlike u visini nacionalnog proizvoda dodatno su ojačale postojeće društvene strukture, u okviru kojih su siromašni regionii akumulirali različite vidove zaostajanja, počev od demografije, nedostatne infrastrukture, pa do niže kvalifikovanosti i manje plodnog zemljišta.

Veoma česta kritika koja je dolazila od liberalno nastrojenih stručnjaka bila je usmerena na neefikasnost postojećih institucija, naročito Investicionog fonda. Nema nikakve sumnje u to da je deo tog novca usmeravan u lokalnu klijentelističku mrežu republičkih birokrata i preduzeća (Močnik, 2010b), budući da su obe strane štatile svoje privilegije i osiguravale nastavljanje velikih industrijskih projekata. Verujem, međutim, da je od veće koristi proceniti poziciju u okviru modela industrijalizacije, koji je bio jedini mogući put razvoja. Taj je model do sredine šezdesetih godina zapao u ozbiljnu krizu.¹⁴

Treba se podsetiti činjenice da je već pre tržišne reforme reprodukovanje nejednakosti u odnosima među republikama i regionima postojalo u okviru industrijalističkog modela. Posebno zanimljivo bilo je otkrivanje slepe mrlje u „sistemu diferenciranih cena”, koji je favorizovao određene industrijske grane. Razvijenije republike proizvodile su finalne proizvode (skuplje, u većoj meri tržišno orijentisane), dok su siromašniji regionii proizvodili sirovine i snabdevali bogatije republike energijom. Samari tvrdi da su ti procesi svi bili centralno (državno) regulisani, a da su cene zadržavane na niskim nivoima (Samary, 1988: 129):

Pokazalo se da kontrola cena sirovina i energije, koja je uspostavljena 1954. i kojom je rast cena sirovina i energije držan na nivou u proseku

30% nižem od prosečne zarade, išla ruku pod ruku sa Fondom za razvoj, kao i da je favorizovala energiju i sirovine koji su dostupni na Kosovu (Samary, 1988: 79).

Kada se uzmu u obzir struktura industrijskog kapitala i visoke tehnologije na međurepubličkom nivou, kao i sistem „diferenciranih cena”, onda postaje jasno koji su regioni funkcionisali kao zemlje „trećeg sveta” u Jugoslaviji: Kosovo, Bosna i Hercegovina, kao i neki drugi siromašni regioni. Oni su davali jeftine sirovine i energetske resurse, koji su činili jezgro njihove „ekstenzivne akumulacije”, a imali su višu stopu nezaposlenosti i veći udeo seoskog stanovništva koje je migriralo prema razvijenijim centrima bogatijih regiona. S druge strane, postojali su razvijeni delovi Federacije, koji su investirali u „intenzivnu akumulaciju”, gde su preduzeća koristila svoje komparativne prednosti na tržištu. Politička strategija manje razvijenih regiona i republika se tako jedino mogla osloniti na centralni politički aparat i tražiti od njega stalni priliv sredstava iz Investicionog fonda, dok su na ekonomskom planu one bile primorane da drže niske cene za bogate republike. Pre nego što se pozabavimo pitanjem korupcije u okviru Fonda, trebalo bi razmotriti strukturne probleme koji su bili upisani u samu perspektivu privrede u celini, a ne samo u pojedine njene delove.

Nova liberalna orijentacija išla je u prilog bogatijim republikama, koje su postale autonomnije u smislu ekonomskog suvereniteta. Liberalna argumentacija koju su popularisale tehnokrate i republička rukovodstva u bogatim republikama procenjivala je da njihove republike plaćaju nesrazmerno visok procenat ukupnog budžeta Fonda, a primaju mnogo manje sredstava. Uzimajući u obzir statističke podatke, taj je argument bio tačan. Međutim, valja zapaziti kontradikciju sadržanu u samoj srži ove tvrdnje: kako se može kriterijum ekonomske racionalnosti nametati Fondu kada je njegova središnja uloga upravo da doprinese smanjenju nejednakosti? Drugim rečima, uzimati od bogatijih republika u cilju promovisanja i stvaranja ravnopravnijih uslova za sve postalo je veoma problematično. Ovaj argument je takođe bio ekonomski iracionalan, i ja se ovde u potpunosti slažem sa analizom koju je sproveo Močnik, koji zastupa tezu da su bogatije republike imale koristi od razvoja siromašnijih republika. Ko bi još kupovao proizvode preduzeća sa severa Jugoslavije da ona nisu imala osnovnu infrastrukturu i dovoljno novca unutar svojih privreda? Ako je argument o korupciji i klijentelizmu bio do određene mere opravdan, ukidanjem Fonda znatno je pogoršan položaj siromašnih regiona, koji su postali u većoj meri zavisni od pomoći centralne vlasti i promenljivih uslova tržišta. Ovde se može dodati i to da je liberalni pristup bio destruktivan i za bogatije delove Jugoslavije, koji zbog nerazvijenosti siromašnijih delova više nisu tako lako mogli da prodaju svoje proizvode.

Kada se radi o pitanju Investicionog fonda, pobjedu su odnele liberalne snage: taj Fond je ukinut i zamenjen Fondom za razvoj, koji je imao znatno manje važnu ulogu, a i raspolagao je manjim finansijskim sredstvima. U novoj situaciji bilo je teže delotvorno sprovesti u delo zakonsku regulativu i imati jasan uvid u privredu republika i planiranje u okviru države. Ako je *Fond* bio kritikovan kao ostatak državnog socijalizma, njegova sve manja prisutnost u vreme ekonomske krize samo je pogoršala situaciju. U tom trenutku Fond je bio u mogućnosti da delotvorno usmerava procese društvene reprodukcije. I tako, čak i ako ste naklonjeni decentralizaciji u svrhu omogućavanja šireg demokratskog učesća radnih ljudi, velike institucionalne promene koje su pokrenute prelaskom na tržišni socijalizam došle su u trenutku kada su planiranje i državna regulacija bili najpotrebniji. Umesto toga, glavni mehanizam regulacije tokova kapitala (krediti, investicije) bio je u rukama banaka, koje su postale važni činioци nove (ne)razvijenosti.

15. Ekonomska kriza najteže je pogodila najsiromašnije regione, ali tokom osamdesetih godina ekonomska nesigurnost pogodila je i centar Jugoslavije, što se može smatrati jednim od glavnih razloga njenog raspada. Videti sveobuhvatnu studiju Vudvordove (1995a), koja ovo dovodi u vezu sa politikom stezanja kaiša MMF-a i Svetske banke kao „eksternim” razlogom uništenja Jugoslavije.

16. Deagrarizacija, visoko obrazovanje, Univerzitet u Prištini registruje povećanje broja studenata za 500% u periodu od 1964. do 1975. Za analizu ekonomskog i drugih pokazatelja razvoja videti: Kirn, 1982: 64–72.

17. Treba takođe imati u vidu da je prosečna zarada po glavi stanovnika na Kosovu stalno padala, od 52% jugoslovenskog proseka 1947. na 33% 1975. i 28% 1979. godine, a taj trend nastavio se i tokom čitave decenije osamdesetih godina (Kirn, 1982: 73–77).

18. Politička birokratija na Kosovu zavisila je od pomoći spolja, a istovremeno je bila i ključni mehanizam za reprodukciju status quo-a u ovom regionu.

Tržišna reforma pokazala se u pravom svetlu u najmanje razvijenom regionu, na Kosovu, gde su se društveno-ekonomske i političke tenzije sastavile u periodu duboke ekonomske krize.¹⁵ Uprkos nekim impresivnim dostignućima u razvoju ovog regiona, bilo bi uzaludno naprosto porediti indekse industrijskog razvoja ukoliko ne objasnimo zašto je na kraju priče produktivnost i iskorišćenost kapaciteta ostala na niskom nivou.¹⁶ Kosovo je postalo neslavni primer „lošeg razvoja”¹⁷, i od šezdesetih godina pa nadalje preobrazilo se u poprište ideološke borbe republičkih i saveznih vlasti oko decentralizacije ili recentralizacije. U toj situaciji, regionalna birokratija na Kosovu nije investirala u „društvenu moć

koja bi omogućila veću stopu zaposlenosti” (Bavčar, 1984: XIV), već je pitanje ekonomske nerazvijenosti pretvorila u nacionalno pitanje koje je podsticalo nacionalistička osećanja. Ta borba za moć predstavljala je „pomeranje klasnog antagonizma u drugi plan, što je dodatno radikalizovano u vreme krize” (Kirn, 1982: 80)¹⁸, a ovome bi se moglo dodati to da je sama suština kosovskog pitanja ostala bez odgovora. Nasuprot projektu Jugoslavije kao „nedovršene države” koja traži stalnu emancipaciju naroda i posvećena je ideji „odumiranja države”, nedovršeni karakter Kosova predstavlja drugu stranu „modernizacije” Jugoslavije; Kosovo je postalo „najslabija karika” socijalističke Jugoslavije koja je na paradoksalan način doprinela „odumiranju” države.

PODELA BR. 2 U OKVIRU PREDUZEĆA: TEHNOKRATIJA PROTIV RADNIKA

Socijalistička preduzeća nisu bila neutralni prostori regulisani pridržavanjem samoupravne zakonske regulative. Preduzeća su bila mesta visokih političkih i ideoloških ulaganja: prema definiciji sadržanoj u njenom Ustavu, Jugoslavija je bila država radnih ljudi i morala je da legitimizira svoj drugačiji, nesovjetski pristup narodnoj demokratiji. Savez komunista Jugoslavije nesumnjivo je i dalje bio važan činilac koji je usmeravao razvoj; međutim, odveć generalizovana osuda Mastnaka zapada u probleme ako želimo da bolje shvatimo posebnu dinamiku i internu transformaciju regulatornog delovanja kapitala i radne snage u tržišnom socijalizmu.

Već u prvoj fazi svoga razvoja, jugoslovenska socijalistička privreda razlikovala se od krutog državnog planiranja, i pre bi se mogla definisati kao hibrid, nešto između državno regulisanog plana i određenog pristupa radničkom samoupravljanju. Kada stignemo do sredine šezdesetih godina i postepenog prelaza na tržišnu (de)regulaciju, stvari se komplikuju. Tržišna reforma stvorila je povoljne uslove za jačanje organa uprave (tehnokratije) u okviru preduzeća

19. Za analizu ideološke dominacije tehnokratije, videti *Kapital i rad u SFRJ* (1985). Ideološka dominacija tehnokratije nad birokratijom i kompleksna dinamika različitih instanci razotkrivaju pravu prirodu problematične tvrdnje mejnstrim teorija o totalitarizmu koje nastoje da predstavljaju birokratiju kao novu klasu. Ta nova klasa je navodno određivala ekonomsku, političku i ideološku sferu. Promišljati klasu bez klasne borbe nemoguće je.

i podrivala je ulogu političke birokratije (a time i ulogu SKJ) kao jedinog činioca koji „zastupa” kapital. Sa disperzijom moći i pojavom nezavisnog kapitala (u vidu komercijalnih banaka), izvršna i upravna vlast nad društvenim i nezavisnim kapitalom bila je podeljena u okviru vladajuće klase. Čak i ako je SKJ i dalje bio vodeći činilac kada se radilo o

političkim pitanjima, ekonomskom politikom je u mnogo većoj meri upravljala tehnokratija. „Demokratizacija” i veća prava za radničko samoupravljanje valjalo je garantovati zakonskim temeljima ograničenim promenama odnosa moći u proizvodnim jedinicama. Tu je tehnokratija dominirala i stekla – makar ne i brojčanu – političku većinu u svim radničkim savetima. Zakonom je većina biračkog tela u okviru radničkih saveta bila zagwarantovana radnicima, ali „spontano” su iznikle manje ili više formalne mreže moći sa lokalnim i regionalnim političkim centrima i bankama. Profesionalizacija i depolitizacija bile su parole nove liberalne ideologije, ali iza tih fraza dešavao se stvarni prenos (političke) moći na „depolitizovane” stručnjake. Tokom šezdesetih godina neki autori su već govorili o ekonomskom monopolu na moć i o ideološkoj hegemoniji.¹⁹

Cilj radničke kontrole u okviru proizvodnog procesa ostao je nerealizovan; umesto toga, uprava je odnela prevagu u svim procesima donošenja odluka. Ekonomska racionalnost i drugi kriterijumi usmereni na profit zamenili su

društvenu korist i druge socijalističke ideale. Ovo je rezultiralo povećanom eksploatacijom u okviru proizvodnje i pojačalo je klasno raslojavanje, što je pokrenulo niz štrajkova. Izlišno je napominjati da su vodeći birokrati i tehнократи uživali skup (klasnih) privilegija²⁰ koji se ogledao u višim platama i penzijama, boljim odmaralištima i lakšem dolaženju do kredita za gradnju kuća. Čak i ako je privatna svojina ukinuta, to nije sprečavalo akumulaciju lične svojine u okviru vladajuće klase.

Bez obzira na velike promene u sferi ekonomije, dominantna ideologija još uvek je promovisala „egalitarne” ideale i *integraciju kapitala i rada pod kontrolom radnika*. Mnogi zagovornici tržišne reforme verovali su da se taj zadatak može ispuniti samo decentralizacijom i disperzijom političke moći. U tom pogledu bili su u pravu kada su kritikovali politički monopol na vlast (kritika SKJ i državne birokratije) iz „levičarske” perspektive.²¹ Nadali su se da će u okviru novih, decentralizovanih uslova privrede direktori i radnici formirati jednu novu klasnu koaliciju koja će dovesti do jedne nove organizacione

20. Za rezultate tržišne reforme, videti: Samary, 1988: 170–189.

21. Predsednik sindikata Svetozar Vukmanović Tempo, koji je i sâm potekao iz partizanske borbe i rukovodstva SKJ bliskog Titu, snažno je zagovarao reformu u cilju podsticanja i ponovnog uspostavljanja uslova radničkog samoupravljanja.

forme, odnosno, pružiti nov podsticaj komunističkoj politici. Ova politička računica bila je zasnovana na spontanoj ekonomskoj tezi da bi svi radnici u okviru proizvodnog procesa mogli konstruisati kolektivne forme radničke demokratije. Ekonomski govoreći, tehнокrate su takođe bile i radnici, i oni

po zakonu nisu imali vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. I tako, ako su uslovi za radnike sazreli i vlast se preda u ruke radnicima, iz toga sledi da će to biti istinska radnička demokratija. Za nevolju, ova politička računica krenula je u sasvim drugom pravcu; umesto da radnici imaju kontrolu nad radom i kapitalom, došlo je do dezintegracije preduzeća kroz dalju specijalizaciju i podelu rada. Ovo je za rezultat imalo „nepomirljivu kontradikciju koja je otelotvorena u radničkoj klasi i radnim ljudima, s jedne strane, i tehнокratiji i birokratiji, sa druge strane” (*Kapital i rad u SFRJ*: 66). Tehнокratska frakcija odnela je pobjedu u borbi za moć u domenu proizvodnje, čime je izneta na videlo diskrepancija između rada i kapitala kao kardinalna kontradikcija u vremenu tržišnog socijalizma: „socijalističko samoupravljanje je vid kontrole i upravljanja kapitalom posle rada” (*Kapital i rad u SFRJ*: 48).

Dakle, treba podjednako naglasiti obe *dominantne podele* koje su se zaoštrile u periodu posle tržišne reforme: *prva, između proizvodnih jedinica* (tržišni mehanizam; nerazvijenost), i *druga, unutar proizvodnih jedinica* (borba između uprave i birokratije, s jedne strane, i radnika, sa druge). Fundamentalna podela u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, ona na proizvodna sredstva i radnike, u socijalističkom kontekstu je pomeren na pitanje aroprijacije viška vrednosti i njegove redistribucije između raznih regiona/republika

i investiranja u društvenu infrastrukturu samoupravnih zajednica. To su bila središnja mesta koja nam omogućuju da dođemo do strateškog čvorišta proizvodnje i distribucije tržišnog socijalizma, posebnog vida eksploatacije, koje otkriva iskustva radničke politike.²²

RADNIČKA POLITIKA: IZMEĐU TEHNIČKE STRUKTURE KAPITALA I ŠTRAJKOVA VAN OKRILJA SINDIKATA

Usredsredio sam se na stranu kapitala i njegove uloge u restrukturisanju nove klasne koalicije kroz borbe koje su vođene unutar samoupravnih institucija. Takođe je neophodno postaviti pitanje šta se desilo na radničkoj strani te borbe. Da li su radnici naprosto bili zadovoljni svojom političkom situacijom

22. Kirnova dijagnoza o opadajućem kapacitetu za akumulaciju nacionalne proizvodnje, uz manje regulisanu socijalnu zaštitu radničke klase, proces autarhizacije i dezintegracije proizvodnje, iziskivala je ili naglašenije etatistički pristup ili dalje tehnokratske manipulacije (Kirn, 1982: 57). Kao reagovanje na krizu krajem šezdesetih godina, Edvard Kardelj ponudio je koncept slobodne razmene udruženog rada. Prema Močniku, to je bio „pokušaj postfordističke alternative u uslovima socijalističke države i solidarnosti, to jest, jednakost kao ugaoni kamen zvanične ideologije, a ne kao neoliberalna alternativa fordističkom kapitalizmu koja se uvodi u krizu. Prilično sam siguran da su socijalističke države bile socijalne države na periferiji u uslovima relativnog siromaštva. One su vršile istu funkciju kao i socijal-demokratske države u uslovima većeg prosperiteta, koje su bile locirane u središtu kapitalističkog sistema“ (Močnik, 2008).

23. Na društvenu svojinu gledalo se kao na korak napred u odnosu na državnu svojinu, u smislu da i svi imaju i da niko nema svojinu, ali da se samo korišćenjem svojine možemo približiti stvarnom odnosu moći (aproprijaciji vrednosti). Međutim, premda su tehnokrate vladale unutar preduzeća, oni nisu mogli naprosto da prodaju firmu, mašine. Ovo potonje radnički kolektiv uložio je u godine rada. Sav taj rad i napor rezultirao je onim što se nazivalo društvenim bogatstvom.

je višak vrednosti u socijalističkom preduzeću bio u većoj meri „podruštvljen“ i pravednije raspoređen nego u kapitalističkoj korporaciji, nije bilo naročito jasno kako radnici mogu kontrolisati i usmeravati proces apropijacije. Po zakonu, radnici su imali mogućnost da utiču na odluke, čak i da direktno pregovaraju o platama, ali oni ili nisu bili dovoljno informisani o toj novoj situaciji ili se najvećim delom nisu ni bavili novom političkom situacijom.

i svojim predstavnicima u ekonomskoj i političkoj sferi? Rastko Močnik daje dobru procenu situacije:

“Uprava preduzeća tada je predstavljala društvenu prirodu rada za radnike na osnovu činjenice da je poprimila formu institucije društvene svojine: realnost ovog „samoupravnog“ odnosa rezultirala je manipulisanjem radnika od strane uprave preduzeća i otporom radnika izvan okvira mehanizma samoupravljanja (Močnik, 2010a).”

Radnici nisu bili odvojeni samo od sredstava za proizvodnju, uvođenje „društvene svojine“²³ učinilo je ovo odvajanje validnim za sve; veći problem predstavljalo je njihovo odvajanje od organizacije proizvodnog procesa i od odlučivanja o svim strateškim pitanjima na radnom mestu. Radnici se se našli odvojeni od procesa „aproprijacije“ viška vrednosti (distribucije), a takođe i od eventualnih pregovora o kreditima (investicijama). Čak i ako

U toj novoj situaciji glavna antagonistička sila postala je mreža tehnochrata, opštinskih vlasti i banaka, koja je u određenoj meri zaobilazila zvanične institucije, ali je često iznutra dominirala postojećim radničkim savetima.

24. Zašto radnici nisu bili u većoj meri aktivno uključeni u političke procese? To nije bilo zbog njihove niže inteligencije, kako bi nas/njih ubeđivao neki opskurni, elitistički nastrosjeni mislilac; takođe, to nije bilo zbog njihove lenjosti; oni su provodili duge sate radnog vremena u fabrikama i na radnim mestima, i često im je ostajalo premalo energije da posvete vreme politici.

25. Nije reč o promovisanju holističke transparentnosti i totalne neposredne demokratije u svakoj prilici; tu je više reč o sledećem pitanju: kakvu vrstu institucija treba uspostaviti da bi se radnici, kao i svi drugi, rotirali i učestvovali u radu tih institucija; kakve se odluke donose i da li je moguća društvena kontrola?

26. Premda je ova analiza veoma kritički nastrosjena prema ulozi SKJ zbog toga što Partija nije nastavila svoju revolucionarnu politiku, valja reći da je socijalistički sistem ipak decenijama uspevao da sprovede reorganizaciju radnih odnosa i postigne pravičniju preraspodelu vrednosti, čime je stvorio socijalistički državu sa razvijenim mehanizmima socijalnog staranja, koja je radnim ljudima omogućila da dosegnu impresivan društveni standard, relativnu slobodu kretanja i visoke uslove obrazovanja.

u proizvodnji, gde je radnike predstavljala tehnokratija, bila je osnažena političkom ulogom SKJ i političkog aparata koji je predstavljao interese radnih ljudi. I jedni i drugi predstavnici radnika promovisali su politiku radnika u ime radnika.²⁵ Dospelo se u pat poziciju:

U svom statičkom aspektu, sistem samoupravljanja [...] blokirao je političko konstituisanje radnika kao radničke klase, budući da je politička dimenzija već bila zauzeta mehanizmima samoupravljanja, gde su društvenu svojinu predstavljali izvršni direktori preduzeća. U dinamičkom aspektu sistema pojedinačni nosioci moći radne snage bili su integrisani kao individualni potrošači, dok je politička dimenzija ponovo bila uzurpirana, ovog puta od strane državno-partijskog aparata, koji je, predstavljajući radničku klasu uopšte, vršio aproprijaciju upravljanja društvenom svojinom uopšte (Močnik, 2010a).

Ova dvostruka blokada bila je sistemskog karaktera, ali mora se priznati da su u mnogim situacijama kada je nivo eksploatacije bio posebno visok ili kada se dramatično povećavala socijalna nesigurnost, radnici sami počinjali da se organizuju, u rasponu od štrajkova van okrilja sindikata do interne opozicije.²⁶

Radnici su preneli odgovornost na stručnjake i njihove razrađene planove koji će sačuvati ili unaprediti proizvodne uslove u preduzeću. Radnici su se povremeno oslanjali na dobre namere direktora ili su se nadali da će se „država” postarati za njih. Prepuštena im je simbolična ceremonijalna funkcija da potvrđuju odluke koje su doneli drugi. Ovo je – u jednom više filozofskom smislu – ukazivalo na zadržanu podelu rada u vremenu zrelog samoupravljanja; podela rada na manuelni i kognitivni očito je bila upisana i reprodukovana u okviru preduzeća, što je odražavalo neostvareno obećanje socijalističkog razvoja i što takođe donekle može objasniti zašto su radnici imali poteškoća kada je trebalo da se organizuju; to je svakako takođe bilo povezano sa manjkom (neophodnog) vremena za to.²⁴ Ova podela rada

Radnička opozicija rođena je tokom šezdesetih godina, kada se zaoštrila ekonomska kriza.²⁷ Radničkim protestima i štrajkovima najčešće su postavljani zahtevi za isplatu zaostalih zarada ili za veće zarade, dok su mnogo ređi bili zahtevi da radnici imaju veću ulogu u upravljanju sredstvima za proizvodnju i strategijama investiranja.²⁸ Takođe, većina radničkih štrajkova bila je ograničena na sopstveno preduzeće i radno mesto, što je sprečavalo stvaranje radničkog pokreta širih razmera ili radikalizaciju politike sindikata. Jedan od pozitivnih aspekata tržišne reforme bilo je to što radnicima olakšano, barem zakonski, da u većoj meri utiču na nivo svojih zarada i da se uključe u proces kolektivnog pregovaranja.²⁹ Nažalost, iz više razloga kao što su nedostatak vremena, nezainteresovanost, neinformisanost ili naprosto prepuštanje rešavanja tih pitanja stručnjacima, radnici nisu iskoristili prednosti zvaničnih mehanizama i pravnih institucija koji su uspostavljeni.³⁰ Oni su uglavnom organizovali štrajkove, što je postao najuobičajeniji način za njih da izraze svoje nezadovoljstvo.

Koliko god da su radnički štrajkovi bili „reformističkog” karaktera (usredsređeni samo na svoje preduzeće), njima su ipak demonstrirani načini samoorganizovanja koji su sezali dalje od zvaničnih kanala i institucija. Štaviše, ti su štrajkovi bili katalizatori revolucionarnih previranja krajem šezdesetih godina, i ne treba zaboraviti na njih u okviru istorijskih iskustava radničke borbe za jedan drugačiji vid samoupravljanja. Štrajkovi su takođe bili jasan indikator akumuliranih kontradikcija socijalističke industrijalizacije i promena u strukturi vlasti u okviru tržišnog socijalizma; međutim, oni uglavnom nisu uspevali da dovedu do uspostavljanja dugoročnije radničke kontrole, nasuprot kontroli klase profesionalnih političara i ekonomista. Takođe, valja reći da je čak i u periodu krize tokom šezdesetih godina postojala dosta široka podrška socijalističkom rukovodstvu, a sasvim izuzetno su protesti (na Kosovu, a kasnije Maspok u Hrvatskoj) imali antirežimsku ili antikomunističku političku poruku.

U razvoju socijalističke Jugoslavije (a takođe i u drugim socijalističkim zemljama) bio je prisutan skup zanimljivih paradoksa: ne samo da je bilo teško zamisliti borbu radnika protiv „njihovog sopstvenog” predstavnika, SKJ, ili protiv drugih delegata koji su zastupali interese naroda u okviru samoupravne zajednice već je ova upadljiva dilema socijalizma postajala čak i paradoksalnija

kako je vreme odmicalo. U periodu zrelog samoupravljanja bilo je, kako se činilo, sve teže zamisliti model radničkog samoupravljanja u novim uslovima tržišnog socijalizma. Dopustite mi da samo na trenutak razmotrim hipotetičku idealnu situaciju: radnici bi dominirali nad tehnokratijom i birokratijom, a takođe bi sproveli radničku kontrolu u proizvodnji, koja bi slala delegate

31. Ovo se može dodatno komplikovati uvođenjem dvaju aspekata društvene svojine: ekonomskog i zakonskog, što je dovelo do izvesne konfuzije u ekonomskoj praksi šezdesetih godina. Jedan od najznačajnijih jugoslovenskih teoretičara prava, Aleksander Bajt, tvrdio je da „ako se te kontradikcije ne razreše institucionalno, one će biti interiorizovane u svakom radniku” (Bajt, 1975, tom II: 160). Svakom radniku u okviru razvijene forme samoupravljanja bio bi dodeljen dvostruki aspekt: bio bi radnik za nadnicu kada se radi o opštoj društvenoj svojini (svačijoj), i deoničar kada se radi o ekonomskoj svojini. Radnici bi, u idealnom slučaju, svi učestvovali u procesu rada i odlučivali o tome kako da reinvestiraju svoje „deonice”, odnosno, bolje rečeno, svoj predašnji rad u nove investicione cikluse i u budućnost svog preduzeća.

na više nivoe i ostala u punoj meri odgovorna radničkim savetima. Ali opet, ne vodi li ovaj maksimalistički zahtev u jedan drugi paradoks? Uspostavljanje kontrole u domenu procesa proizvodnje još uvek ne vodi ukidanju strukturnog odnosa između kapitala i rada. Izgleda da bi, umesto borbe protiv rada za nadnice i kapitala, radnici tada zauzeli strukturnu poziciju kapitaliste. U takvoj konstelaciji snaga radnici bi se borili, poput Don Kihota, protiv sebe, dok bi kapitalističke vetrenjače nastavile da se okreću. Socijalni odnos dominacije nesumnjivo se menja kada radnik zadobije kontrolu nad procesom

proizvodnje, ali to ne znači da time eksploatacija naprosto nestaje. Najzad, čak i u mom idealnom slučaju uspešnog samoupravljanja, gde bi radnici bili u mogućnosti da kontrolišu proces vrednovanja i da neposredno odlučuju o aproprijaciji viška vrednosti, oni bi tada sami sebe eksploitalisali, što bi dovelo „samo” do egalitarnijih odnosa u proizvodnji i distribuciji.³¹

Kako bi to rekli autori *Kapitala i rada u SFRJ*, u stvarnosti je samoupravno preduzeće rezultiralo, umesto radničkom kontrolom, „integracijom kapitala i rada”. Ovaj manje istraživani paradoks položaja radnika u samoupravljanju u stvarnosti je doveo do spontanog razvoja atomiziranih samoupravnih interesa. U svetlu strateškog prelaza sa planske na tržišnu privredu tokom šezdesetih godina, atomizacija i fragmentacija nezavisnog kapitala oslabila je politički kapacitet radnika, tako da su tehnostrate dominirale u klasnoj borbi vođenoj unutar preduzeća, što je rezultiralo njihovom dominacijom nad radnicima. Međutim, procenu radničke borbe i tehnostrate dominacije valja sagledati ne samo iz „autarhijske” perspektive unutar države. Moja analiza naglašava razumevanje konkretnog perioda tržišnog socijalizma iz „svetske” perspektive, uz ukazivanje na integraciju jugoslovenske privrede i njenih radnika u okviru svetskog tržišta kapitala i radne snage. Takođe, možda će biti jasnije zašto „autarhijsko” samoupravljanje unutar jedne (jugoslovenske) države nije moglo ukinuti kapitalističke tendencije koje su i dalje istrajavale u Jugoslaviji i dominirale svetskim sistemom.

POLITIKA ISKLJUČENIH: NEZAPOSLENI I DODATNA BELEŠKA O NOVOJ TIPOLOGIJI RADA

U prethodnim odeljcima rada pokazano je da se jugoslovenski socijalizam suočavao sa raznim teorijskim i praktičnim kontradikcijama: s jedne strane, vladajuća ideologija najavila je odumiranje države i ostvarivanje zajednice samoupravnih interesa, dok su se, sa druge strane, u društvu množile institucije i zakonski dokumenti. Strukturna kriza socijalističke industrijalizacije bila je praćena talasom radničkih štrajkova, nemirima u narodu i masovnim studentskim protestima, koji su kulminirali tokom i posle maja 1968.³² Istorija studentskih borbi dobro je istražena i čini deo vidljivije perspektive „disidentske politike“ onih grupa koje su svakako prepoznali, ili barem privremeno tolerisali, centralna socijalistička vlast i Tito, i kojima su davali pravo da protestuju i izražavaju nezadovoljstvo. Želeo bih da nakratko posvetim pažnju politici isključenih, onih koji su u tišini otišli u dugu noć istorije.

Kad god se pomenu „isključeni“, odmah se pomisli na „marginalizovane“ ili „isključene“ identitetske grupe koje su ili ugnjetavane, podređene ili bačene na margine društva, idući paralelnom stazom pukog preživljavanja. Međutim, možda je mnogo klišetiraniji prikaz isključenih prisutan u mnogim disidentskim memoarima koji opisuju genijalnost pojedinaca, umetnika i intelektualaca koje je marginalizovao/isključio socijalistički režim. Svako ko se

32. Videti: Kanzleiter, 2011, Bašković et al, 1982. U svakom slučaju, borbe vođene krajem šezdesetih godina bile su u rasponu od radničkih štrajkova do studentskih demonstracija, koje su na svoj način bile povezane sa opštim političkim okvirom maja 1968. Neki od studentskih zahteva bili su saslušani i dobili su nove političke i kulturne forme: studentske organizacije, radio, izdavačke kuće, dok su drugi bili dočekani represivnim merama.

nije uklapao u sivi pejzaž mediokriteta gubio se u prosečnoj uniformnosti pojedinaca. Svako ko nije ušao u Partiju, ili svako ko se nije osećao delom istinske radničke klase, na taj način je bio isključen i nije bio deo brojnog stanja. Iz ove perspektive, jedini spas nalazio se u disidentskim gestovima poput recitovanja pesama i performansa,

pisanja kritike „crvene buržoazije“, čime je podrivan totalitarni poredak. Ovakva retrospektivna i romantičarska iluzija o disidentima (koja takođe datira iz osamdesetih godina) nije mogla biti udaljenija od prave borbe radnika, studenata i umetničkih kolektiva koja se odigravala krajem šezdesetih godina. Radikalne kritike koje su dolazile iz kulturnih ili studentskih krugova često su bile upućene na račun jugoslovenskog socijalizma iz perspektive komunizma, i retko su bile antikomunistički i antirežimski intonirane. Socijalističko rukovodstvo, partijski intelektualci, pomno su pratili sve simbolične aktivnosti i proteste, koji su svedočili da se zvanične političke institucije plaše potencijalne opasnosti koja pretila od kritičara/kritike političkog poretka, kao i mogućnosti da radikalne ideje stignu do masa. U tom pogledu, rad intelektualaca nije bio isključen, već je praćen i brižljivo prisvajanje od strane

dominantnog intelektualnog aparata SKJ. Intelektualne aktivnosti su u to vreme imale određenu političku delotvornost.

Umesto iz perspektive (intelektualno) disidentskog ili identitetskog okvira, koji je priželjkivao da bude u većoj meri priznat u socijalističkoj državi, u mnogo većoj meri pozabaviću se pitanjem isključenih uz pomoć Ransijerove političke teorije, koja je hrabro raskinula sa mejnstrim konceptom identitetske politike, koji će biti dodatno kontekstualizovan u cilju ukazivanja na strukturnu slepu mrlju u okviru socijalističke reprodukcije. Tu se postavlja pitanje ko je u

33. Rekonstrukcija logike policije u: Ransijer, 1999. Prečutna pretpostavka Ransijerove teorije poistovećuje nevidljive/nečujne sa pasivnim elementom, koji deluje u skladu sa narednjima policije, dok je aktivna sila upravo ona koja raskida sa policijom, sa njenom logikom prebrojavanja, koja neke čini nevidljivim i nečujnim.

34. Valja reći da su kosovski Albanci ne samo bili priznati kao etnička grupa već su takođe činili i većinu u političkim institucijama (ali ne i u policiji!) na Kosovu; takođe, na Univerzitetu u Prištini (osnovanom 1969. godine) nastava je izvođena na dva jezika, albanskom i srpskohrvatskom. Zato nije sasvim opravdano govoriti o isključenosti Albanaca iz zvaničnih institucija.

35. Ovim se ne želi reći da su analize ove vrste kontraproduktivne ili da ne doprinose mnogo većem razumevanju kompleksnih odnosa između različitih nacija i republika. Moglo bi se dalje istraživati u kakvom su odnosu određene identifikacije prema pitanju opšte „identifikacije” – biti Jugosloven. Ono što najviše nedostaje analizi identiteta jeste veza između ove i drugih međusobno povezanih kategorija klase i roda.

bio suprotnost otvorenom i multinacionalnom karakteru Jugoslavije. Zahtev za afirmativnom akcijom u korist etničkih grupa zaostajao bi za „zvaničnom” ideologijom državnog aparata i za Ransijerovim pristupom, po kome ovaj deo bez dela treba da se pozove na neku egalitarnu maksimu koja je otvorena svima, a ne samo određenju identitetskoj grupi u okviru poretka.

Međutim, jedan produktivniji potez u jugoslovenskom kontekstu može premostiti Ransijerovu logiku prebrojavanja napred predloženom klasnom analizom. Nevidljivost i nečujnost posebnog „dela bez dela” tada se ne pojmi samo kao apstraktni efekat logike prebrojavanja i isključivanja, koji čini „deo bez dela” (neposrednim) žrtvama, već umesto toga uključuje u ovaj mehanizam (pogrešnog) prebrojavanja i odnose eksploatacije, koji „normalno” funkcionišu kao nevidljive veze. To podrazumeva malu ispravku Ransijerove pretpostavke o nemim (pasivnim) partnerima u poretku policije, budući da se ne može

jugoslovenskom kontekstu bio stvarni „deo bez delova” i kako je dominantna logika policije koja vrši distribuciju prostora i subjekata neke učinila čujnim i vidljivim, a druge nečujnim i nevidljivim.³³

Jedan mogući vid aproprijacije Ransijerove političke teorije jeste da se ozbiljno shvati političko delovanje „stvarnih” nevidljivih i nečujnih, bez romantizovanja njihovog političkog stava. U tom pogledu, tačna je tvrdnja da određene društvene grupe nisu bile valjano zastupljene ili čak priznate od strane zvaničnih socijalističkih institucija. Ovaj vid istraživanja privilegovao bi ili kosovske Albance ili Rome kao građane drugog reda u Jugoslaviji,³⁴ ali bi se odveć lako sveo na model „etničke identifikacije”,³⁵ koji je

tvrditi kako odnos eksploatacije uključuje „neme” (ne-)delove, ili da su oni po definiciji odsutni iz političkih institucija. U vremenu socijalizma ti manje vidljivi delovi – radni ljudi – bili su integrisani u okviru eksploatatorskih odnosa i predstavljani su kao aktivni deo društva.

U prethodnom odeljku analizirano je kako su radnici, koji je trebalo da budu u najvećoj meri uključeni u socijalistički poredak, zapravo bili odsutni iz mnogih aspekata donošenja odluka i bili izloženi „dvostrukoj blokadi” u okviru proizvodnje (od strane tehnokratije) i generalno uzev u politici (od strane birokratije). S jedne strane, moglo bi se tvrditi da su radnici bili uključeni kroz isključivanje: samoupravljanje je sprovedeno u ime radnih ljudi, dok, sa druge strane, oni su imali ne samo zvanični već i mnogostruko olakšan pristup raznim institucijama, od radnih kolektiva do raznih kulturnih društava i udruženja građana, koja su se oslanjala na uključivanje ljudi. Neki momenti samoorganizacije radnika u okviru radničkih štrajkova nisu doveli do raskida kojim bi se na solidarnost pozvalo sveukupno radništvo u Jugoslaviji.

Sve u svemu, na osnovu relativno stabilnog radnog statusa zaposlenih i sindikalnog pokreta koji je bio u razvoju, premda je uglavnom bio odstranjen iz političkih sfera, nije opravdano govoriti o radniku kao o najviše „isključenom” činiocu samoupravnog socijalizma. Analizirani period tržišnog socijalizma pokazao je postojanje snažne klasne asimetrije između razvijenih i nerazvijenih regiona, ali pravi „deo bez dela”, pravi isključeni, bili su

36. U I tomu *Kapitala*, Marks koristi veoma bogat rečnik da bi objasnio ovu pojavu: „Zakon, najzad, koji uvek uravnotežuje relativni višak stanovništva, odnosno, rezervnu armiju industrije, spram razmera i energije akumulacije, taj zakon prikiva radnika za kapital čvršće nego što je Vulkan prikovao Prometeja za stenu. Time se akumulira beda koja odgovara akumulaciji kapitala. Akumulacija bogatstva na jednoj strani, otuda, istovremeno znači akumulaciju bede, pačeničkog rada, ropstva, neznanja, brutalnosti, mentalne degradacije na suprotnoj strani, to jest, na strani klase koja stvara svoj proizvod u formi kapitala” (MECW vol.35: 639–640).

nezaposleni, koji su se suočavali sa sve rizičnijom situacijom pre nego što su bili u mogućnosti da uđu na tržište radne snage. Nije postojala mogućnost ulaska u bilo koji aspekt socijalističke reprodukcije bez ulaska u sferu rada. Izvan sfere rada, život nezaposlenih značio je puko reprodukovanje života. Puna zaposlenost i stambeni smeštaj za sve, temelji posleratne socijalističke politike delovanja, bili su radikalno podrivani tokom šezdesetih godina, naročito posle tržišne reforme.

Zvanično, socijalističko rukovodstvo nastavilo je da neguje mit o punoj zaposlenosti i velikim dostignućima, premda su bili svesni da je neophodna strukturna promena kako bi se rešio problem rastućeg nezadovoljstva naroda i eksplozivne tendencije narastajuće „rezervne armije radne snage”.³⁶ Marks je lucidno pokazao da je nezaposlenost strukturalno neophodan deo kapitalističkog sistema eksploatacije, koji ugrožava postojeću radnu snagu, kako u smislu njene sigurnosti zaposlenja tako i time što mu je potrebna „rezervna armija” u svrhu intenziviranja eksploatacije snižavanjem postojećih nadnica. Srećo Kirn umesno je tvrdio da je u Jugoslaviji „porast nezaposlenosti

jedna od najradikalnijih manifestacija kako pozicija zarade preuzima poziciju udruženog samoupravljača” (Kim, 1982: 57). Zvanični stav socijalističkog rukovodstva o nezaposlenima ostao je prilično ciničan; rukovodstvo je to smatralo dobrovoljnim izborom, ali kao privremeno i kratkotrajno iskustvo, do koga se u Jugoslaviji retko dolazi. U zvaničnom rečniku vlasti, nezaposleni su nazivani „interesna zajednica za zapošljavanje”.³⁷

Fenomen nezaposlenosti i pritisak rezervne armije radne snage u periodu zrelog samoupravljanja doveli su do stvaranja čitavog niza novih ugovora.³⁸ Redovni ugovori (koje je definisala država), odnosno regulisana zarada na nivou (industrijske) grane postojala je paralelno sa fleksibilnim ugovorima, koji su postali normalna stvar, posebno za one koji su bili zaposleni izvan društvenog sektora. Ova promena u domenu tipologije odigrala se još tokom pedesetih godina u sferi kulture, gde su prvo institucionalizovani „fleksibilni ugovori o radu”.³⁹ Međutim, ovaj „fleksibilni” i izuzetan status postao je „masovno”

37. Videti naročito poglavlje 6 u kapitalnom delu Suzan Vudvord *Socialist Unemployment* (1995b), gde je autorka pokrenula širok dijapazon pitanja, koja nažalost nisu mogla sva biti na primeren način obrađena.

38. Ove teme su prvi put kritički obrađene u filmovima takozvanog crnog talasa.

39. Levi je opisao situaciju u filmskoj industriji: „Radnički saveti bili su tako uvedeni kao tela koja donose odluke i nadziru proizvodnju, distribuciju i prikazivanje filmova, dok je kreativni personal angažovan u procesu pravljenja filmova (reditelji, kinematografi, scenaristi) dobio status slobodnih profesionalaca” (Levi, 2007: 15). U svom članku pokušao sam da pokažem neke sličnosti između postfordističkih uslova na Zapadu i u Jugoslaviji, gde će ovakvo ozvaničavanje rada u kulturi biti prvi takav primer u zakonu (2010). Za više detalja, videti: Čurčić, 2011.

40. Sedamdesetih godina seljaci su još uvek činili oko 40% ukupnog stanovništva.

stanje za one čija priroda posla nije bila a priori definisana kao „rad na projektu”. Egzodus poljoprivrednog stanovništva⁴⁰ ka urbanim centrima bio je praćen stagniranjem industrijalizacije i rezultirao je velikim brojem „neredovno zaposlenih radnika”. Darko Suvin procenjuje da je do polovine sedamdesetih godina bilo oko „1,5 miliona honorarnih radnika” i još više „takozvanih poljoprivrednih radnika, koji su spram konjunktura fluktuirali između industrije i poljoprivrede, i čiji je broj rastao u apsolutnom zbiru” (Suvin, 2012). Suzan Vudvord je registrovala različite tipove rada koji su se razvijali nezavisno od državne regulacije i kategorisala ih je u tri glavna

tipa: 1. nekvalifikovani radnici koji putuju od jednog kratkoročnog ugovora (građevinarstvo) do drugog; 2. nezaposleni koji se okupljaju i čekaju poslodavce ili čekaju u okviru neformalnih tržišta rada na periferijama gradova; takođe, sezonski radnici; i na kraju, 3. veliki broj poljoprivrednih radnika (koji sezonski rade u rudnicima) (Woodward, 1995b: 191–192).

Jugoslovenska statistika nije valjano registrovala razne tipove ugovora, a takođe, (ne)zaposlenost je merena samo u društvenom sektoru. Prema studiji Vudvordove, postaje jasno da je nezaposlenost odlučujuće oblikovala konture krize, a takođe se pokazuje da nezaposlenost više nije predstavljala sporadičnu ili cikličnu pojavu, već je tokom šezdesetih godina poprimila strukturni

karakter.⁴¹ Poslednji statistički popis stanovništva, sproveden 1981. godine, pokazao je da od 22 miliona ljudi u Jugoslaviji ima oko 13 miliona aktivnog stanovništva, a da je svega sedam miliona njih stalno zaposleno.

Od preostalih 6 miliona, 1 milion njih prijavljen je kao nezaposlen, a još milion ljudi privremeno je radilo u inostranstvu u svojstvu takozvanih *gastarbajtera*. Pošto državna statistika nije pokrivala privatni sektor, može se samo nagađati koliko je ljudi od preostala 4 miliona bilo nezaposleno, neprijavljeno, a koliko ih je radilo u privatnom sektoru.

Premda nije zvanično priznavalo nezaposlenost, socijalističko rukovodstvo pokušavalo je da reši ovaj problem integracijom jugoslovenskih radnika na evropskom tržištu radne snage. Državni sporazumi između Jugoslavije i raznih zemalja Zapadne Evrope potpisivani su tokom šezdesetih godina i kasnije. Suvin nam daje primer jugoslovenskih *gastarbajtera* u Nemačkoj tokom sedamdesetih godina, koji su tamo živeli „u užasnim okolnostima, ali njihova prosečna mesečna zarada iznosila je 750 zapadnonemačkih maraka, u poređenju sa prosečnom zaradom od oko 210 maraka kod kuće” (Suvin, 2012). To je predstavljalo veliki podsticaj, jer postati *gastarbajter* značilo je dobiti posao sa relativno visokom platom. Oko 1 milion radnika otišlo je u inostranstvo do kraja sedamdesetih godina, „podstičući egzodus u Zapadnu Evropu”. Na zapošljavanje *gastarbajtera* može se gledati kao na politiku centralnih državnih vlasti kojom se pokušavalo da se integrišu „isključeni”, ovoga puta sistemskim isključivanjem iz Jugoslavije. *Gastarbajteri* su se integrisali na evropskom tržištu radne snage i podvrgavali su se posebnim režimima radne discipline, koji su intenzivirali eksploataciju i konkurenciju u kapitalističkim zemljama Zapada. U Jugoslaviji, socijalističko rukovodstvo nastavilo je da favorizuje koncept zapošljavanja u društvenom sektoru, sa stabilnim i redovnim ugovorima, uz obećanje industrijalizacije, čime bi se garantovala puna zaposlenost. Sa odskora urbanizovanom radnom snagom i masom seljaka, pokrenut je čitav dijapazon „samoupravljanja” mimo zakonske regulative, uključujući čak i rad na crno. Većina tih radnika bila je

41. Tokom pedesetih godina stopa nezaposlenosti kretala se od 5% do 8%, dok je sredinom šezdesetih prešla 10%, a kasnije je narasla do 17,5% (Woodward, 1995b: 191).

prepuštena sebi izvan svih institucija koje bi zastupale njihove interese, čime su postajali zavisni od nestalnosti tržišta i ad hoc zapošljavanja u privatnom sektoru. Tako smo se,

s jedne strane, bavili redovnim zapošljavanjem u državno-društvenom sektoru i *gastarbajterima* kao dominantnim rešenjima države u ovoj sferi, dok su na drugoj strani bili nezaposleni i čitav dijapazon fleksibilnih i sezonskih honorarnih poslova, koji su možda predstavljali neku vrstu spontanog tržišnog samoupravljanja. Nezaposleni su bili ključna slepa mrlja, po Ransijeru, „deo bez dela” u okviru socijalističke reprodukcije. Umesto ulaganja u društvenu moć i infrastrukturu koje bi doprinosilo novom zapošljavanju i snažnijem regulisanju privrede, kojim bi se uspostavile jače veze sa drugim socijalističkim

zelmjama, tržišni socijalizam se okrenuo Zapadu, stranim kreditima i globalnom tržištu, čime je samo produbljena ekonomska kriza.

UMESTO ZAKLJUČKA

Ovaj članak premostio je prividnu diskrepanciju između „unutrašnjih” kontradikcija i „spoljašnjih” zahteva globalnog sistema, zastupajući tezu da se celokupna dinamika post-tržišne reforme može shvatiti samo putem povezivanja i raščlanjivanja artikulacije između internih dešavanja (tipologije rada, klase i regionalne nejednakosti), političkih momenata (štrajkovi, „ad hok” koalicije, uspon tehnokratije) jugoslovenske političke ekonomije i eksterne „financijalizacije” (komercijalne banke, krediti), to jest, aspekata integracije na globalnom tržištu koje je donelo nove tržišne kriterijume. Upravo period tržišnog socijalizma može dodatno osvetliti događaje iz osamdesetih godina i raspad Jugoslavije te doprineti njihovom razumevanju. Ovaj sklop događaja iz kasnih šezdesetih godina bio je ispred svoga vremena i mogao bi se opravdano nazvati „postsocijalističkom tranzicijom”.

LITERATURA:

- Althusser, Louis. (2006). *The Underground Current of the Materialism of the Encounter*. U *Philosophy of the Encounter. Later Writings, 1978–1987*. London: Verso.
- Bajt, Aleksander. (1975). *Social Ownership-Collective and Individual*. U Branko Horvat, Mihailo Marković and Rudi Supek (ured.). *Self-Governing Socialism: A Reader Vol.2*. NY: International Arts and Sciences Press, 151–164.
- Baškovič, Ciril in drugi. (1982). *Študentsko gibanje 1968 – 1972*. Ljubljana: KRT.
- Bavčar, Igor, Kirn, Srečo i Korsika, Bojan. (1985). *Kapital + Delo v SFRJ*. Ljubljana: KRT.
- Čurčić, Branka. (2011). *Kultura pomeri čoveka*. U *Praxis, kritika i humanistički socijalizam*. RLS: Beograd, 55–60.
- Horvat, Branko. (1976). *The Yugoslav Economic Policy*. Sharpe.
- Kanzleiter, Boris. (2011). *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975: Gespräche und Dokumente*. Berlin: Dietz.
- Kirn, Srečo. (1982). *Razvoj nerazvoja: Primer Kosova*. Ljubljana: CKZ 51/52, 53–95.
- Kirn, Gal. (2012). *Conceptualisation of politics and reproduction in the work of Louis Althusser: case of socialist Yugoslavia*. Nova Gorica: disertacija.
- Klein, Naomi. (2008). *Shock Doctrine*. London: Penguin Press.
- Levi, Pavle. (2007). *Disintegration in Frames*. Stanford: Stanford University Press.
- Marx, Karl and Engels Friedrich. (1975–2005). *Marx and Engels Collected Works*. (MECW), New York: International Publishers.
- Močnik, Rastko. (2010a). *Excess memory*, objavljeno na internet adresi: http://www.transeuropeennes.eu/en/articles/202/Excess_Memory
- Močnik, Rastko. (2010b). *Nismo krivi, ali smo odgovorni (intervju)*. *Up and Underground* 17/18, 139–156.
- Rancière, Jacques. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Samary, Catherine. (1988). *Le marché contre l'autogestion: l'expérience yougoslave*. Paris: Publisud, Montreuil.
- Suvin, Darko. (2012). *Predavanje održano u Beogradu: Introduction to Yugoslavia, a singularity: an overview of class relationship in SFRY 1945-75 and their outcome*.
- Woodward, Susan. (1995a). *Balkan Tragedy*. Washington DC: The Brookings institution.
- Woodward, Susan. (1995b). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–90*. Princeton: Princeton UP.

NAVOĐENJE ČINJENICA

Četiri godine prošlo je otkako je ova zemlja proglasila nezavisnost, ali u Republici Kosovo stanje je uglavnom isto kao i pre 17. februara 2008. godine.² Posle nekoliko godina neuspešnog pregovaranja sa Srbijom, Skupština Kosova proglasila je nezavisnost na osnovu Sveobuhvatnog predloga za rešenje statusa Kosova.³ Ahtisarijev plan garantuje takozvanu uslovnu ili nadziranu nezavisnost Kosova.⁴ Republika Kosovo je od bivše Jugoslavije nasledila svoje najgore svojstvo – siromaštvo.⁵ Kosovo je i dalje najsiromašnija

1. Ovo je prilično skraćena i pojednostavljena verzija jednog projekta koji je u toku. U ovom radu mnogi predlozi, teze i stavovi nisu detaljno razrađeni. Oni treba da budu detaljnije razrađeni tokom odvijanja projekta, čiji je deo ovaj rad. Dugujem zahvalnost Seadu Zimeriju za njegove detaljne komentare sve vreme odvijanja projekta.

2. Sedamdeset i pet zemalja priznalo je nezavisnost Kosova. Dvadeset dve od dvadeset i sedam članica Evropske unije priznale su Kosovo. Do danas, Kosovo je samo postalo član (čega drugog nego) Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. <http://www.kosovothankyou.com/>.

3. <http://www.unosek.org/unosek/en/status-proposal.html>; u daljem tekstu: Ahtisarijev plan.

4. Skupština Kosova donela je 31. januara 2011. godine rezoluciju prema kojoj nadzirana (uslovna) nezavisnost treba da bude okončana do kraja 2012.

5. Treba se podsetiti činjenice da je Kosovo u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji imalo pravni status „konstitutivnog elementa” Federacije. Ovo se danas retko pominje. Uporedi: www.worldstatesmen.org/Yugoslavia_1963.doc.

6. Za jednu donekle opskurnu analizu i statističke podatke, vidi: <http://www.ks.undp.org/?cid=2%2C4>; http://esk.rks-gov.net/index.php/publikimet/cat_view/10-statistikat-ekonomike.

zemlja u regionu. Privreda ove zemlje predmet je svakovrsnih neoliberalnih eksperimentalnih intervencija. Prema najpotpunijim dostupnim podacima, stopa nezaposlenosti u zemlji iznosi 43–45%,⁶ dok se broj siromašnih povećao tokom proteklih nekoliko godina.⁷ Kao posledica toga, politička sloboda u zemlji u pravom smislu te reči veoma je ograničena. Postoji samo jedna politička paradigma na osnovu koje se upravlja zemljom: stabilnost. Odnosno, stabilnost po svaku cenu.⁸ Kao rezultat neoimperijalne intervencije, koja se ostvaruje uglavnom posredstvom misija Evropske unije,⁹ NATO-a,¹⁰ Međunarodne civilne uprave¹¹ i, naravno, kancelarija Svetske banke¹² i Međunarodnog monetarnog fonda,¹³ kao i brutalno direktnim i arogantnim intervencijama Ambasade SAD na svakom nivou, ucenjivačkim izveštajima (domaćih i stranih) nevladinih organizacija,¹⁴ vladinih agencija za međunarodni razvoj (a koja bi

druga agencija bila najuticajnije do USAID?) itd., prostor za političke intervencije je smanjen. Suverena volja naroda potpuno je marginalizovana. Dok je sistem aparthejda iz devedesetih godina prošlog veka demontiran, od 1999. naovamo zemlja je bila zahvaćena duhom kolektivnog uzbuđenja i entuzijazma. Ovaj poletni kolektivni entuzijazam, pun nade i uzbuđenja, koji

7. Prema izveštajima UNDP-a i drugih međunarodnih organizacija, oko 34% stanovništva živi u siromaštvu – ispod praga od 1,42 evra na dan – a preko 18% živi u krajnjem siromaštvu – ispod praga od 93 evrocenta na dan. Prema zavodu za statistiku Kosovu, prosečna plata na Kosovu iznosi 220 evra, dok bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika iznosi 1.800 evra. Ove podatke treba uporediti s odgovarajućim podacima za susedne zemlje: u Bosni i Hercegovini i Albaniji BDP po glavi stanovnika iznosi 6.000 evra, u Crnoj Gori dostiže 7.000 evra, dok je u Srbiji na nivou od 8.000 evra. Vidi <http://www.kosovo.undp.org/>. Međutim, treba biti svestan da se novi izveštaji objavljuju na svaka tri meseca.

8. Mnogi istovetni argumenti koji se tiču političkih, socijalnih i drugih problema što su se pojavili posle raspada Jugoslavije mogu se primeniti na trenutnu situaciju u Bosni i Hercegovini; u oba slučaja, radi se o zemljama kojima upravlja „međunarodna zajednica“.

9. <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front/>; <http://www.eusrinkosovo.eu/>; <http://www.delprn.ec.europa.eu/>;

10. <http://www.nato.int/kfor/>.

11. <http://www.ico-kos.org/ico/index.php?id=8>.

12. <http://www.worldbank.org/kosovo>.

13. <http://www.imf.org/external/country/uvk/rr/index.htm>.

14. Analitičari koji pišu te izveštaje vole da procenjuju da li imamo „nezavisan pravosudni sistem i nezavisne sudije“, „nezavisne medije“, „slobodne izbore“ itd. kao pokazatelje „istiniskog napretka ka održivoj i pravoj demokratiji“. U tom smislu, premda se tu ne radi o nevladinoj organizaciji, ne bi bilo preterano tvrditi da se priroda misije Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju na Kosovu u celosti zasniva upravo na „analiziranju“ izveštaja i analiza. Za jedan prilično nepristojan opis njihove misije, vidi: <http://www.osce.org/kosovo>.

15. <http://www.unmikonline.org/>. Valja zapaziti da UNMIK ima kancelariju u Prištini i u Mitrovici (poznatoj kao severni deo zemlje, koji kontroliše Vlada Srbije). Zanimljivo je da je većina osoblja UNMIK-a prešla u EULEX posle redukcije broja zaposlenih u okviru UNMIK-a.

16. Nada u „nešto novo“ potisnuta je i preobražena u ono što sam nazvao „novorođenom

je obeležio zemlju u periodu posle rata, usahnuo je zbog nove politike koju je predstavila i primenila, kako to mnogi vole da kažu, „humanitarna vlada“ Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu, poznata kao UNMIK.¹⁵ Zbog onoga što je usledilo naredne godine predstavljale su izrazito reakcionaran period. Februar 2008. ponovo je podstakao i nadu i entuzijazam: kada je proglašena nezavisnost, narod Kosova nadao se „novom početku“.¹⁶ Posle devet godina administracije Ujedinjenih nacija, koja je uspostavila sistem vlasti koji je Piter Holvard nazvao „imperijalnom demokratijom“, najzad ćemo biti u mogućnosti da demokratizujemo zemlju.

Kao što se i očekivalo, pokazalo se da su ta nada i entuzijazam lišeni osnove. Ono što je usledilo posle proglašenja nezavisnosti samo je podstaklo očajanje i razočaranje. Nezavisnost je, ako išta, samo pojačala imperijalističke stege, dodatno ograničila politički prostor i slobodu, a ekonomsko propadanje se nastavilo. U tom smislu vredi se podsetiti samog početka Marksovog *Osamnaestog brimera Luja Bonaparte*, gde on, takoreći, ispravlja Hegelovu ideju o ponavljanju istorije.¹⁷ „sve činjenice i ličnosti od velike važnosti u svetskoj istoriji događaju se, takoreći, dva puta. Zaboravio je da doda: prvi put kao tragedija, drugi put kao farsa“ (Marx, 2005: 63). Prenoseći ovo u sadašnji kontekst, moglo bi se tvrditi da, ako se oslobođenje zemlje 1999. godine

pokazalo kao tragedija (humanitarna uprava, uvođenje tržišne privrede, privatizacija itd.), proglašenje nezavisnosti 2008. naprosto je bila farsa (sada imamo i previše međunarodnih organizacija koje „pomažu/savetuju” vladu,

ideologijom”. Na dan proglašenja nezavisnosti Kosova u samom centru Prištine nalazio se jedan ne naročito veliki žuti predmet. Taj predmet je obelisk pod nazivom „Novorođen”. Radi se o prilično lošem umetničkom delu, ali ta ideologija novorođenog je ono što danas predstavlja najveći politički problem. Uprkos svim političkim, medijskim i drugim ideološkim kampanjama koje pokušavaju da nas ubeđe da je počela jedna nova era, nezavisnost Kosova ne označava istinski novu eru. Pre bi se reklo da se tu radi o nastavljanju „starog u novom”. Ideologija novorođenog legalizuje celokupan politički proces na Kosovu od 1999. naovamo.

17. Žižek se pozvao na to povodom dvaju događaja koji su obeležili početak prve decenije 21. veka; uporedi: (Žižek, 2009).

18. Republika Kosovo je jedina država u regionu koja nije uključena u takozvanu belu šengensku zonu. Sa pasošem Republike Kosova bez vize se može putovati samo u pet zemalja: Albaniju, Crnu Goru, Makedoniju, Tursku i Haiti. Toliko o „evropskoj perspektivi Kosova”!

19. Treba se priseliti filmu *Nafaka* (2006), u kom se jedna mlada Amerikanka nađe zarobljena u Sarajevu na samom početku rata. Suočena s „nedokučivom stvarnošću” raspada Jugoslavije, ona stalno postavlja pitanje sebi (i drugima oko sebe): „Otkud sva ta mržnja, sve to nasilje?” Naravno, prosvetljujući zaključak do koga dolazi (razume se, uz pomoć drugih) glasi: „To se u ovom regionu dešava svakih 40–50 godina”. A u narednoj sceni vidimo njen lik dok se kamera fokusira na njeno prilično zbunjeno lice. Kada bi postojalo takmičenje za najrasističiji pristup ratu u Bosni u domenu kinematografije, film *Nafaka* bio bi ozbiljan takmac filmu *Dobrodošli u Sarajevo* (*Welcome to Sarajevo*, 1997).

20. Valja zapaziti da je danas moderno predstavljati ovaj region kao egzotičan: svi, od antropologa do umetnika, vole da ga posećuju i da „iskuse pravi život ovog regiona”, „upoznaju/razumeju njegovu kulturu”, kao što je bio slučaj s grupom umetnika iz Finske, koji su posetili Kosovo u okviru jednog umetničkog projekta. Njihov se rasizam ispoljio takoreći spontano: uživali su u tome što se nalaze u zemlji koja (još?!) nije izložena otuđenom i komodifikovanom životu „prvog kapitalističkog sveta”. S druge strane, krajnji vid rasizma je onaj koji zastupa tezu da je Balkan mesto gde se evropska civilizacija sučeljava s istočnjačkim despotizmom (npr. Kundera).

izolaciju zemlje,¹⁸ podele na etničkoj osnovi itd.). Ovo nikako ne treba čitati kao podsmevanje borbi za oslobođenje vođenoj u drugoj polovini devedesetih godina ili pokretu otpora koji je delovao tokom čitave te decenije. Teza koju zastupam je da nijedan od ta dva čina nije bio dovoljno radikalna, to jest problematični aspekt ovog perioda nije ono što se *zaista* desilo, već stvar stoji upravo suprotno: upravo ono što se *nije* desilo u ovoj zemlji čini sve te događaje veoma problematičnim i nedovoljno emancipatorskim.

TO JE POLITIČKA BORBA, GLUPANE!

Bilo je nečeg osobenog u reagovanju Zapada povodom nasilnog raspada Jugoslavije. Uobičajena reakcija povodom nasilja na Balkanu bila je konstatacija da je to rasplamsavanje davnašnjih iracionalnih etničkih strasti, odnosno, „primitivnih balkanskih strasti”. Iz perspektive Zapada, Balkan je ništa više nego „drugo” u odnosu na civilizovani Zapad, kolevka divlje zveri, gde se oživljavaju stari mitovi i svako malo iznova odigravaju.¹⁹ Nasuprot ovom očito rasističkom pristupu Balkanu, treba se priseliti duhovite opaske Mladena Dolara: „Evropsko nesvesno strukturisano je poput Balkana” (Žižek, 2006: 377). Balkan simbolizuje mesto gde se potisnuta istina o Evropi takoreći brutalno prenosi na neko drugo mesto.²⁰

Imajući u vidu ovakvu percepciju ovog regiona, nikada nije bilo više naučnika

zainteresovanih za bivšu Jugoslaviju nego što ih ima sada. Uz malobrojne časne izuzetke, većina izučavalaca koji se bave Kosovom opsednuta je mitovima, kulturama i prošlošću naših naroda; svake godine na univerzitetima širom Evrope i Sjedinjenih Država organizuje se na desetine konferencija koje se bave ovim temama, a objavljuje se i mnoštvo knjiga.²¹ Ono što je svima njima zajedničko jeste opsednutost kulturom i mitovima kao načinima da se dođe do nekakve dublje spoznaje o ovoj zemlji.²²

Nasuprot ovakvoj percepciji Balkana, a time i rasističkoj percepciji ratova koji su buknuili raspadom Jugoslavije, valja se prisetiti jedne scene iz rasprave vođene pre nekoliko godina u okviru programa jedne austrijske televizije, u kojoj su učestvovali jedan Albanac, jedan Srbin i jedan austrijski pacifista/mirovni aktivista. Kako navodi Žižek (Žižek, 2001: 8), Albanac i Srbin bili su racionalni i dosledni u okvirima svoje nacionalističke logike (u meri u kojoj nacionalista može biti racionalan ili/i dosledan!). U jednom trenutku, tokom rasprave, austrijski mirovni aktivista prekinuo ih je pokušavajući da iskaže jednu duboku misao: „Šta god da uradite, molim vas, obećajte mi da se nećete poubijati; treba da se trudite da se oduprete strahovitom iskušenju mržnje i osvete!” Kako primećuje Žižek, „U tom trenutku desilo se nešto [ne toliko] izuzetno:

21. Ako čoveka zaista zanima slučaj Kosova, onda ne treba da čita „intelektualne” budalaštine tipa žutih stranica poput knjige Tima Džude (Tim Judah) *Kosovo: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2008), ili *Kosovo: War and Revenge* (Yale University Press, 2002), ili knjigu Džejmisa Petifera (James Pettifer) *Kosova Express: A Journey in Wartime* (London: C. Hurst and Co, 2005); ili Petiferovu knjigu napisanu u koautorstvu s Mirandom Viker (Miranda Vicker) *The Albanian Question: Reshaping the Balkans* (London: I. B. Tauris, 2009). Spisak ovih isfabrikovanih narativa odveć je dug da bi ovde mogao biti naveden u potpunosti.

22. Ako postoji jedan čist primer pokušaja da se „demistifikuje” jedan mit stvaranjem drugog i da se tako stvori jedan politički narativ, to je, naravno, knjiga Ane di Lelio (Anna Di Lellio) *The Battle of Kosovo 1389: An Albanian Epic* (London: I. B. Tauris, 2009).

23. Navedeno prema predavanju Slavoj Žižeka „Ideologija između fetiša i simptoma”, održanom u Prištini 19. maja 2009. godine, http://www.youtube.com/watch?v=_MNwU-iD11GI.

dvojica zvaničnih ‘neprijatelja’ nakratko su razmenili poglede solidarnosti, kao gest obostrane zbunjenosti, kao da žele da kažu: ‘Šta ovaj idiot radi tu? O čemu on to priča?’” Sledeći Žižeka, trebalo bi reći da ova razmena pogleda između Albanca i Srbina podstiče tračak nade: „Hajde da se udružimo i oteramo ovog glupavog pacifistu, onda ćemo moći nešto da uradimo”.²³

Mislim da nam ovaj primer daje osnovu za razmišljanje. Mnogi takozvani autoriteti kada je reč o „kosovskom pitanju” često govore o „albansko-srpskom pitanju” kao da je to stvar etničke, kulturne ili verske mržnje. Ta mržnja ima veoma dugu istoriju, kažu nam oni, istoriju koja je duboko ukorenjena u svesti ovih dvaju naroda, a proističe iz određenih mitova

i folklornih priča. Prihvatanje ove tvrdnje ima ozbiljne implikacije: depolitizaciju i „etnizaciju” jednog političkog problema, a Kosovo je upravo to. Svi pokušaji da se „kosovsko pitanje” na silu ugura u okvire nekakvog etničkog/kulturnog/itd. problema nisu ništa drugo do rasistički pristupi. Pravi način

za suprotstavljanje ovoj osnovi (sazdanoj od mitova, etniciteta i kulture kao uzroka albansko-srpske „mržnje”) bio bi da se predloži koncept „neophodnosti demistifikovanja demistifikacije mitova”. To će reći, koliko god čovek pokušavao da demistifikuje mitove (a mnogi naučnici to već pokušavaju da učine), da ih učini smislenim, da dođe do dubljeg smisla „kosovskog pitanja” putem jednog takvog čitanja, to se mora završiti neuspelom, ne kada je reč o demistifikaciji mitova, već kada se radi o dopiranju do dubljeg smisla „kosovskog pitanja”. A taj neuspeh je jedini „prirodni” ishod ovog poduhvata: upuštanje u taj „akademski” poduhvat nužno vodi u začarani krug rasizma, u koji zabasaju mnogi benevolentni izučavaoci ovog problema koji su „za stvar Kosova”.

24. Za vreme Prvog svetskog rata, Bajram Curi osnovao je gerilski odred u okviru pokreta pod nazivom Komitet za narodnu odbranu Kosova. On je imao značajnu ulogu tokom socijalističke revolucije u Albaniji juna 1924. godine, poznate pod nazivom Junska revolucija, koju je predvodio Fan Stilian Noli. Posle uspešno izvedene kontrarevolucije (uz pomoć jugoslovenskih snaga, pošto se kralj Zogu sklonio u Jugoslaviju posle revolucije), kao protivnik Zogua, pobjegao je u planine na severu Albanije, gde je marta 1925. izvršio samoubistvo da ne bi pao u ruke Zoguovoj miliciji. Nolijeva pesma posvećena Curiju jedna je od najlepših revolucionarnih pesama napisanih na albanskom jeziku.

25. Odličan posao na prikupljanju materijala o albanskom komunističkom pokretu i stvaranju Komunističke partije Albanije obavio je (inače reakcionarni istoričar) Kristo Frašeri (Kristo Frashëri): *Historia e Lëvizjes së Majtë në Shqipëri dhe e Themelimit të PKSH-së 1878–1941*, Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2006. Događaji o kojima je reč navedeni su prema Frašerijevoj knjizi.

26. Nažalost, ova prepiska čuva se u Državnom arhivu u Tirani pod oznakom „tajno”; međutim, bilo je dosta izveštaja, analiza i komentara povodom ove prepiske, naročito tokom perioda socijalizma u Albaniji i na Kosovu.

27. Albanska politička i intelektualna avangarda s početka prethodnog stoleća gajila je veliko poštovanje i ispoljavala divljenje prema Sovjetskom Savezu i Lenjinu: to divljenje iskazao je i sam Fan S. Noli u govoru održanom novembra 1927. u okviru konferencije „Prijatelji SSSR-a”, održanoj u Lenjingradu. Vidi: Noli, Fan S. (1981). *Artikuj, ligjërime*. Prishtinë: Rilindja.

s Makedoncima i naprave savez s njima²⁵ kako bi se suprotstavili srpskoj buržoaziji,²⁶ budući da su se oba naroda borila protiv srpske okupacije i težila stvaranju sopstvenih nacionalnih država.²⁷ U tom smislu, upravo je Lenjin kritikovao tajni Londonski sporazum,²⁸ čime je sprečio dalje komadanje zemlje.

je napuštanje ideje o „demistifikaciji” pravi emancipatorski politički čin; postupajući tako, ulazimo u domen politike.

Na početku svoje kratke ali izuzetno provokativne knjige, srpski socijalista s početka prošlog veka Dimitrije Tucović piše da su „uz okupatorsku politiku koju srpska vlada sprovodi protiv albanskog naroda, na zapadnim granicama Srbije stvoreni takvi odnosi da u bliskoj budućnosti teško da možemo očekivati bilo kakav mir i normalnost” (Tucović, 1981: 262–263). Ovo nam daje pravu perspektivu: „albansko-srpsko pitanje” je jednostavno. To je problem odnosa kolonizovanog i kolonizatora, ili da to iskažemo diskursom koji je bio u upotrebi na Kosovu tokom devedesetih godina – odnos između Albanaca i Srba je odnos između okupiranih i okupatora. Nekoliko godina pošto je Tucović napisao svoje delo *Srbija i Albanija*, Bajram Curi, albanski revolucionar,²⁴ imao je kratku ali interesantnu prepisku s Lenjinom upravo u vezi s pravom Albanaca na samoopredeljenje. Navodno je Lenjin predložio Curiju da se Albanci ujedine

Ovo kratko skretanje u „istoriju” albansko-srpskog pitanja predstavlja čin suprotan revizionističkom čitanju istorije, kome smo (u čitavom regionu) bili izloženi proteklih dvadeset godina. Veoma je simptomatično to što (većina) izučavalaca retko pominje ove činjenice.²⁹ Do sada je „status” tih mitova (i njihova veza s ratovima vođenim devedesetih godina) pojašnjen u dovoljnoj meri: ratovi u bivšoj Jugoslaviji *nipošto* nisu bili posledica naše nesposobnosti da razlikujemo svoje mitove od takozvane postojeće stvarnosti. Mi na Balkanu *nipošto* nismo taoci svojih mitova, niti svoje istorije, a još smo manje region neukih bandi koje nisu u stanju da prevaziđu svoju prošlost, već nužno oživljavaju svoje mitove i folklorne priče i puštaju da ih oni usmeravaju. Istina je upravo suprotna: baš kad su buknuli ratovi, ti su mitovi vaskrsnuti,

28. Tajni Londonski sporazum potpisale su 26. aprila 1915. četiri tadašnje svetske sile (Engleska, Francuska, Italija i Rusija). Prema ovom sporazumu, posle Prvog svetskog rata Albaniju je između sebe trebalo da podele Srbija, Italija i Grčka. Preostali deo zemlje bio bi pod protektoratom Rima.

29. Za jezgrovitu analizu položaja Albanaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i u SFR Jugoslaviji, vidi: (Stojanović, 2006: 197–202). Važno je naglasiti da pitanje Albanaca nije rešeno ni u Kraljevini Jugoslaviji niti u SFR Jugoslaviji. Rezolucija doneta na konferenciji u Bujanu (decembar 1942. – januar 1943. godine) i Rezolucija AVNOJ-a, kojima je Albancima priznato pravo na samoopredeljenje, poništene su posle Drugog svetskog rata, čime je poništen antifašistički narodnooslobodilački rat. Međutim, zanimljivo je prisettiti se tvrdnje koju su izneli mnogi čelnici Oslobođilačke vojske Kosova (OVK), da je borba OVK za oslobođenje predstavljala nastavak antifašističkog narodnooslobodilačkog rata. Za više detalja o partizanskoj borbi na Kosovu, vidi moj tekst: *Politika Partizane, ose krijimi i univerzalizmit [Partizanska politika, ili utemeljenje univerzalizma]*. Priština: Koha Ditore, 2009.

30. U ovom radu nemam nameru da se bavim prirodom i posledicama intervencije NATO-a.

31. Prema argumentaciji Pitera Holvarda (Hallward, 2009: 17–29).

32. Pre 2008. godine, kosovske institucije bile su zasnovane na takozvanom ustavnom okviru uslovne samouprave (maj 2001). <http://www.unmikonline.org/constframework.htm>.

ali oni su imali precizno definisanu ideološku funkciju – mitovi su imali funkciju ideološkog dodatka onome što se dešavalo u sadašnjosti. Čovek traži pribežište u mitovima tek kada „stvarnost” nije dovoljna za racionalizaciju sadašnjosti! Balkan je živi primer za to.

ŠTA DA SE RADI?

Sadašnja politička i ideološka situacija Republike Kosova uglavnom je rezultat „humanitarizma”. To će reći, nezavisnost Kosova je problematična uglavnom zbog *načina na koji je ostvarena*. Godine 1999. doživeli smo „humanitarnu intervenciju” protiv Jugoslavije,³⁰ a 2008. Kosovo je proglasilo nezavisnost na „humanitarnim osnovama”: bio je to surovo depolitizovan čin, odnosno, rečeno žižekovskim manirom, čin proglašavanja nezavisnosti bio je doslovno *bez kofeina*. Proglašenje nezavisnosti na temelju Ahtisarijevog plana predstavlja arogantno negiranje „volje naroda”.³¹ Nezavisnost Kosova, premda je proglašena od strane

Skupštine Kosova,³² proistekla je iz „paketa” (kako stanovnici Kosova zovu Ahtisarijev plan); rečeno manje prozaično, nezavisnost Kosova ima status imperijalnog ukaza. Nije čudo što se o Ahtisarijevom planu nikada nije izjašnjavalo na referendumu. Međutim, dok su trajali pregovori sa Srbijom oko

takozvanog konačnog statusa Kosova, celokupan raspon rešenja nudenih za politički status Kosova ostao je u okvirima liberalno-demokratskog horizonta: od „Kosovo je Srbija” (zvanični slogan države Srbije) do podele Kosova, multietničkog Kosova, nezavisnosti itd.³³

S druge strane, upravo u to vreme, (tada) politički pokret „Lëvizja Vetëvendosje!” izbacio je slogan: „*Jo Negociata – Vetëvendosje*” („Nema pregovora – samoopredeljenje”),³⁴ time se usprotivivši pregovorima

33. Vredi pomenuti da su tokom tog perioda (između 2005. i 2008. godine) mnogi „eksperti” za ovaj region, a naročito za „slučaj Kosova”, čiji je broj stalno narastao, nudili svakovrsna rešenja za „konačni status” Kosova. Da nisu bila tako opskurna i tragična u tom trenutku, čovek bi se tome lepo mogao cinično smejati! Arogancija „primitivnih Balkanaca” nasuprot „civilizovanim Zapadnjacima” predstavlja politički imperativ. Kad god neki naučnik/političar kritikuje Zapadnjake zbog njihovog pristupa ovom regionu, biva ismejan kao radikal, što je još jedan podrugljiv termin za „balkansku iracionalnost”.

34. Ovaj grafit bio je ispisan širom Kosova, dok su mnogi aktivisti ovog pokreta uhapšeni tokom sprovođenja ove akcije, koja je trajala mesecima. U ovom radu neću analizirati niti komentarisati ideološke pomake „Vetëvendosje!” (pretvaranje pokreta u političku partiju, ili programsku promenu – pretvaranje u prilično konzervativnu partiju itd.).

35. Mislim da ne bi bilo preterano ponoviti šta je Piter Holvard napisao povodom Haitija posle zemljotresa koji je ovu zemlju zadesio 2010. godine: „Veoma nepovoljni uslovi međunarodne trgovine i finansijski aranžmani, izvesno je, imaju za posledicu to da će takvo siromaštvo i nemoć ostati strukturna činjenica života na Haitiju u doglednoj budućnosti”, u: Hallward, Peter, *Our Role in Haiti's Plight*, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/jan/13/our-role-in-haitis-plight>. Za odličnu analizu imperijalne intervencije na Haitiju i njenih katastrofalnih posledica, vidi: (Hallward, 2007).

36. Treba imati na umu terminologiju koju na Kosovu koristi takozvana međunarodna zajednica: narod Kosova ne čini naciju, već smo svedeni na nivo „etničteta”. Tu je na delu još jedan vid brutalnog rasizma.

stanju (pri čemu joj je KFOR večiti garant); nastavak takozvanog „evropskog modela decentralizacije” (što predstavlja eufemizam za etnički diferencirano društvo),³⁶ ili podelu zemlje po etničkim osnovama, odnosno, sprovođenje u delo još jednog „multietničkog” projekta kao u slučaju Bosne i Hercegovine;³⁷

o političkom statusu Kosova. Problem s ovim sloganom, međutim, bio je u tome što je u određenom momentu tokom pregovora već bilo jasno da će nekakav vid nezavisnosti biti uključen u konačni plan, te onda taj slogan više neće biti delotvoran. Imajući to u vidu, Besnik Pula predložio je možda najradikalnije rešenje u tom trenutku: tokom pregovora, Pula je tvrdio da treba radikalizovati politički slogan koji je ponudio pokret „Vetëvendosje!”. Stoga je on insistirao da treba ići dalje od „nezavisnosti”, to jest: „Nema nezavisnosti – samoopredeljenje” (Pula, 2007).

Politička, ekonomska i ideološka situacija u Republici Kosovo veoma je iracionalna. U svakoj od ovih oblasti (ali ne samo u njima) prostor je otvoren; nikakvo „konačno” rešenje nije stvoreno. „Stanje stvari”, to jest, struktura ili/i sistem stega (kako bi to napisao Badiju), onemogućava svaki pokušaj autentičnog političkog čina. Vlada Kosova objavila je da će proces privatizacije javnih preduzeća biti okončan do kraja godine (uključujući tu i privatizaciju javnih preduzeća koja posluju s profitom);³⁵ zemlja se nalazi u permanentnom vanrednom

pregovori sa Srbijom o takozvanim „tehničkim/praktičnim pitanjima” već su u toku, čime se upotpunjuje proces koji je često nazivan „bosnizacijom Kosova”; spisak ovim nije iscrpen. U tom smislu, u postojećoj strukturnoj konfiguraciji

37. Prisetite se zloglasnog bilborda koji je postavio KFOR, na kom su prikazani pas i mačka uz poruku: „Ako mogu oni – možete i vi”. Ovo predstavlja primer čistog rasizma *par excellence*: ostavljajući po strani odvratno prikazivanje Albanaca i Srba kao životinja, ovakva liberalna multikulturalna tolerancija prikazana na posterima KFOR-a reklamira se kao moguća koliko i „prirodna” koegzistencija mačke i psa. Ovaj bilbord privukao je dosta pažnje u medijima i među intelektualcima. O njemu je pisao i Slavoj Žižek u: (Žižek, 2010).

38. Prisetimo se početka filma braće Marks *U cirkusu* (1939), kada Antonio (Čiko Marks) daje savet svome gazdi: „Gazda, kad god imate poslovnih problema, najbolje je angažovati advokata. Onda imate dodatnih problema, ali barem imate advokata.” Nije li upravo to slučaj s državom Kosovo (ili bilo kojom drugom državom, kad smo već kod toga)? Imamo mnoštvo problema, sada imamo državu, to jest jedan problem više, ali barem imamo državu da se nosi s problemima. Ovu spoznaju, pomenutu tokom privatnog razgovora, dugujem Slavoj Žižeku.

39. Valja imati na umu da je uzrok tome upravo imperijalni vid nezavisnosti koji je nametnut narodu Kosova.

40. Za to se zalaže Lëvizja Vetëvendosje!, treća po veličini politička partija na Kosovu: vidi www.vetevendosje.org. Takođe, ovu ideju razradivao je Slavoj Žižek (premda treba naglasiti da razumevanje i argumentacija partije Vetëvendosje i Žižeka u prilog ovom rešenju proističu iz sasvim različitih stavova i vide-nja); vidi Žižek: Najbolje da se Kosovo udruži s Albanijom, <http://www.dwworld.de/dw/article/0,,5448865,00.html>; Žižek: West wants a decaffeinated Kosovo, intervju sa Agonom Hamzom, u pripremi za objavljivanje.

41. Kolebanje između Balkana i Jugoslavije nije slučajno. Zbog prostornih ograničenja ta tema mora ostati nerazrađena u ovom tekstu. Kada je, međutim, reč o Tucovićevoj ideji o ujedinjenju balkanskih država u jednu „federaciju/savez”, njene granice sežu dalje od granica bivše Jugoslavije.

mnogi predlozi o budućnosti zemlje: od ujedinjenja s Albanijom⁴⁰ do povratka u Srbiju, ili ulaska u nekakvu regionalnu federaciju ili savez. Vredi se priseliti Tucovićeve ideje o federaciji balkanskih država kao realističkom i predvidljivom rešenju za ovaj region.⁴¹

države Kosovo nema mogućeg rešenja za sve te probleme u bilo kakvoj doglednoj budućnosti. Sve te prepreke i problemi pred nama nisu tek slučajne smetnje (kako mnogi komentatori vole da kažu), problemi na Kosovu nisu rezultat njegove političko-ideološke strukture, već nesposobnosti da se ona materijalizuje zbog metamorfoza i izopačavanja koje je taj sistem doživljavao tokom njegovog sprovođenja „u praksi”. Mislim da stvari stoje upravo suprotno: loše funkcionisanje države strukturno je neophodno – čak i površno ili naivno čitanje Ahtisarijevog plana i Ustava Kosova pokazaće da je tako.

Uzimajući sve ovo u obzir, trebalo bi više nego ikada insistirati na ideji *posle nezavisnosti*. Rečeno unekoliko pojednostavljeno, objava nezavisnosti bila je neophodna kao pokušaj da se označi raskid sa prošlošću,³⁸ odnosno, nezavisnost je „uslov mogućnosti” za nešto. Stoga svaki potez posle nezavisnosti treba ili da polazi od nezavisnosti ili da se sprovodi kroz nju. Godine 1991. Žan-Bertran Aristid tvrdio je da „samo potpuna revolucija može promeniti Haiti” (Hallward, 2007: xxxvi) – potpuna revolucija koja bi počela od (objave) nezavisnosti, prošla kroz nju i radikalno je preobrazila: to je ono što može promeniti Kosovo. Ako ćemo pošteno, retko se može naći neko ko *zaista* veruje da je nezavisnost Kosova dugoročno rešenje.³⁹ Davani su

Revolucionarizacija Kosova na svim nivoima, od demokratizovanja „imperijalne demokratije” do razmontiranja neoliberalnih ekonomskih eksperimenata, odnosno, kada uzmemo sudbinu zemlje u sopstvene ruke, otvoriće prostor za politiku emancipacije. To je preduslov za bilo koji drugi politički potez protiv reakcionarne politike koja funkcioniše na nivou države u čitavom regionu (čime se nimalo ne razlikuje od ostatka Evrope, kad smo već kod toga).

LITERATURA:

- Hallward, Peter. (2007). *Damming the Flood: Haiti, Aristide and the Politics of Containment*. London: Verso.
- Hallward, Peter. (2009). *The will of the people: Notes towards a dialectical voluntarism*. *Radical Philosophy* 155.
- Hamza, Agon. (2009). *Politika Partizane, ose krijimi i univerzalizmit [Partizanska politika, ili utemeljenje univerzalizma]*. Koha Ditore.
- Marx, Karl. (2005). *Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. U K. Marx and F. Engels, *The Communist Manifesto and Other Writings*. New York: Barnes&Noble Classics.
- Noli, Fan S. (1981). *Artikuj, ligjërime*. Prishtinë: Rilindja.
- Pula, Besnik. (2007). *Pavarësia pa vetëvendosje e Ahtisaarit [Ahtisarijeva nezavisnost bez samoopredeljenja]*, dostupno na: <http://besnikpula.wordpress.com/>
- Stojanović, Branimir. (2006). *State and Contemporary Art. Prelom, Journal for Images and Politics 8, 197-202*. (izdanje na engleskom).
- Tucović, Dimitrije. (1981). *Serbia dhe Shqipëria: kontribut në kritikën e politikës pushtuese të borgjezisë serbe, në Zgjedhje Punimesh II [Srbija i Albanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije, u: Izabrana dela]*. Priština: Rilindja.
- Žižek, Slavoj. (2001). *Manje ljubavi, više mržnje*. Beograd: Beogradski Krug.
- Žižek, Slavoj. (2006). *The Parallax View*. Cambridge; MIT Press.
- Žižek, Slavoj. (2009). *First as Tragedy, Then as Farce*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. (2010). *Living in the End of Times*. London: Verso.

Građani Kosova su 7. oktobra 2010. godine saznali da je Evropski parlament izglasao liberalizaciju viznog režima za Albaniju i Bosnu i Hercegovinu. Pošto je i ovim dvema zemljama odobrena liberalizacija viznog režima, nijedna balkanska država osim Kosova nije bila lišena mogućnosti da njeni građani slobodno putuju Evropom. Građani Kosova postali su i te kako svesni činjenice da je Evropska unija (EU) takoreći napravila geto od Kosova, zemlje u kojoj je EU, posredstvom svoje specijalne misije EULEX, dobila posebnu odgovornost za sprovođenje vladavine prava, i gde se tokom čitavog perioda međunarodne uprave, od 1999. do 2008. godine, EU starala o ekonomskom razvoju. Premda bi se očekivalo da zemlji kojom u tolikoj meri dominiraju institucije EU bude dodeljena privilegija liberalizacije viznog režima i članstvo u EU, čini se da su privilegije koje Kosovo uživa u odnosu sa EU pre svega one čija je namena da Kosovo drže na odstojanju od bilo kakvog smislenog partnerstva s EU.

Moćna institucionalna uloga EU na Kosovu skriva njene unutrašnje slabosti. Premda je zagađenje mađarskog dela Dunava oktobra 2010. godine, koje je zapretilo ekološkom katastrofom u nekoliko evropskih država, doprinelo porastu svesti o tome da je Mehanizam civilne zaštite EU prilično slaba institucija da bi se adekvatno nosila s transnacionalnim ekološkim katastrofama, neobično je što, kako izgleda, EU ima vojsku, policiju i tim tužilaca i sudija samo na politički i pravno anektiranim teritorijama poput Bosne i Kosova. Dok pritisci usmereni protiv federalizma EU narastaju u zemljama članicama, uključujući tu i tradicionalno ključne države – Francusku i Nemačku, čini se da samo u svojim perifernim delovima EU preuzima ulogu entiteta nalik državi. To će reći, dok EU među svojim državama članicama postoji u vidu regulatornog, zakonskog i političkog okvira za koordinaciju najvišeg stepena suvereniteta, čini se da su njene funkcije na Kosovu više nalik onima koje ima suveren tradicionalnog tipa.

Prisustvo EU na Kosovu, uglavnom posredstvom njenog izvršnog ogranka, EULEX-a (čiji zvanični naziv glasi: European Union Rule of Law Mission in Kosovo – Misija EU za vladavinu prava na Kosovu), može se smatrati još jednim iskazom suvereniteta u eri transnacionalnog upravljanja. Baš kao što je

Frojd verovao da psihosomatski simptomi predstavljaju put ka razumevanju strukture neuroza, konceptualna i institucionalna razvijanja suvereniteta na periferiji mogla bi se smatrati putem ka razumevanju strukture i konfiguracija suverenosti u naše vreme. A čini se da je Kosovo uistinu privilegovano mesto za posmatranje u svrhu takve jedne analize budući da je ono granični region unutar oblasti koja već čini jedan periferni deo Evrope (u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu). Ne iznenađuje to što je u svojoj nedavno objavljenoj istoriji Kosova Oliver Jens Šmit (2008) istorijski okarakterisao Kosovo kao *Landschaft*, geografski region bez ikakvog čvrstog političkog sadržaja, stalno promenljivu arenu država i imperija bez stalnog imena. Ipak, kao i mnogi drugi pre njega, Šmit piše istoriju Kosova u kojoj su stalni akteri narodi i narodnosti, gde se suverenost raspada naizgled čim se uspostavi, a države s jasno omeđenom teritorijom doživljavaju uspone i padove, pri čemu prvo obuhvataju a potom napuštaju ovaj *Landschaft*. Čini se da umesto plovidbe opasnim vodama nacionalne istorije, to jest pisanja istorije Kosova kroz prizmu suvereniteta, treba koristiti istorijski položaj Kosova da bi se napisala istorija samog suvereniteta.

Ja na ovom mestu neću pokušavati da sprovedem jednu takvu analizu koja bi obuhvatila period od više vekova, već ću se prevashodno usredsrediti na savremenu epohu, u slučaju Kosova svedenu na dvadeseti vek. To je glavni period kada je, da se poslužimo terminologijom Imanuela Volerstajna (Immanuel Wallerstein), region Balkana, a naročito Kosova, doživeo konačan prelaz sa svetske imperije na svetski sistem, pošto je dominacija Otomanskog carstva zamenjena integracijom u sistem suverenih država, organizovan na temeljima kapitalističke privrede sveta. Po Volerstajnu (Wallerstein, 1980; Wallerstein, Decdeli and Kasaba, 1987), svetske imperije predstavljale su jedan od dominantnih vidova globalne organizacije u svetskoj istoriji otprilike do 1500. godine, pored svetskih privreda i mini-sistema. Negde posle 1500. godine Evropa je doživela pojavu svetskog sistema zasnovanog na jednom novom vidu svetske privrede, kojom je dominirao kapitalistički način proizvodnje i sistem malih i nezavisnih suverenih država (Wallerstein, 1974). Dok se evropski svetski sistem širio, s vremenom je obuhvatao sve veći deo populacije planete, uvodeći je u sopstveni vid političkog i ekonomskog organizovanja, a pritom uništavajući postojeće svetske imperije i mini-sisteme koji bi mu se našli na putu. Otomanski Balkan, koji je dugo vremena bio deo jedne svetske imperije, pokleknuo je pred evropskim svetskim sistemom (premda se još uvek vode žestoke rasprave o tome kada se to desilo), a na kraju se otomanska svetska imperija raspala na brojne teritorijalno definisane nacionalne države, koje su sada sve u potpunosti integrisane u svetski sistem i kapitalističku svetsku privredu.

Očigledno ovaj narativ može delovati privlačno kada treba objasniti ključni period tranzicije na Balkanu, ali on ne daje adekvatno objašnjenje za promene

u formi države koje su videne u dvadesetom veku, dosta vremena pošto je svetska imperija zamenjena svetskim sistemom. Ovde se, naravno, valja okrenuti Karlu Šmitu, jednom od najkontroverznijih, ali istovremeno i najdubljih teoretičara modernog suvereniteta.¹ Šmitova perspektiva, naravno, ne uklapa se dobro u Volerstajnovu shvatanje ekonomskog determinizma globalnih političkih i društvenih struktura, i dozvoljava nam da odvojimo artikulacije suvereniteta od pukih izraza ekonomskih odnosa, bilo na nivou Volerstajnovih globalnih robnih lanaca ili na nivou internih klasnih odnosa u okviru političkih jedinica svetskog sistema. Umesto toga, Šmitova (2003.) teorija suvereniteta povezuje ga s pojavom pravno konstituisanih sistema prostornog poretka, čime domenu prava i suvereniteta daje autonomiju (i genealogiju) koja nije svodiva na sekundarni pojavni izraz ekonomskih odnosa. Ne moramo, naravno, biti prinuđeni da napravimo lažni izbor između uspona kapitalističke svetske privrede i artikulacija suvereniteta, pod uslovom da odnos između njih posmatramo iz perspektive međuzavisnosti i združivanja, a ne determinacije.

Došlo je do obnove interesa za Šmitovu teoriju suvereniteta, naročito pošto je Đorđo Agamben izvršio kritičko-teorijsku obnovu drevnog rimskog pravnog pojma *homo sacer*, odnosno „goli život” (Agamben 1998), a takođe i vezano za njegovu raspravu o „vanrednom stanju” kao dominantnom političkom događanju našeg vremena (Agamben, 2005). No, dok su ova dela utemeljena na Šmitovim radovima o suverenitetu i političkoj teologiji napisanim pre rata (Schmitt, 1985), Šmitova posleratna studija o suverenitetu i međunarodnom pravu (Schmitt, 2003) pruža mnogo bolju polaznu osnovu za

1 Karl Šmit (11. jul 1888. – 7. april 1985) bio je nemački izučavalac prava, filozof, teoretičar politike i profesor prava. Pristupio je Nacional-socijalističkoj radničkoj partiji Nemačke (Nacističkoj partiji) 1933. godine. Svoje teorije predstavljao je kao ideološki temelj nacističke diktature i opravdanje za „fiderski” tip države u domenu filozofije prava, a naročito posredstvom pojma *auctoritas* (lat., autoritet, vlast). Videti, http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Schmitt i Giorgio Agamben, *State of Exception* (2005).

razumevanje rekonponovanja i rekonfigurisanja suvereniteta, vezano kako za teritorijalnu moć tako i za međunarodno pravo. U ovom delu Šmit uspostavlja konceptualnu vezu između prava i geografije. Nasuprot pristupima pravu zasnovanim na normama, Šmit postulira ontološku vezu između prava i čina prisvajanja zemlje, što on naziva „praiskonskim činom zasnivanja prava”

(Schmitt, 2003: 45). Utemeljujući se na tom „praiskonskom činu”, svekoliko zdanje međunarodnog prava i suvereniteta počiva na tom prostornom poretku, *nomos*-u, koji je u predglobalnoj eri bio ograničen na odnose uspostavljene između naroda, zemlje i imperija, u mnogo čemu saglasne s Volerstajnovom erom predsvetskog sistema svetskih imperija i mini-sistema. Za Šmita, međutim, značaj kraja predglobalne ere imperija ogleda se u pojavljivanju „globalnog linearnog razmišljanja”, čime je omogućeno da se zemlja pojmi kao celina, a istovremeno i nastajanje pojma *Grossräume*, velikih prostornih sfera rezervisanih za određene države i imperije. Ti su se pojmovi

pojavi paralelno s evropskim kolonijalizmom, a artikulacija globalnog poretka koju on donosi je, kako ukazuje Šmit, „politička od samog početka; ona se ne bi mogla odbaciti kao ‘čisto geografska’”.

Kao naučne, matematičke ili tehničke discipline, geografija i kartografija su svakako neutralne. Međutim, kao što je svakom geografu poznato, one mogu biti instrumentalizovane na načine koji su kako neposredno relevantni tako i veoma politički. [...] Uprkos neutralnosti geografije kao nauke, čisto geografski pojmovi mogu dovesti do političke borbe, što katkada opravdava pesimističku maksimu Tomasa Hobsa da čak i aritmetičke i geometrijske izvesnosti postaju problematične ako dospeju u sferu političkog (Schmitt, 2003: 88).

Pozitivna strana/rezultat ovog procesa, naravno, bilo je stvaranje prostora koji postoje izvan domena prava. A upravo tu Šmit povezuje svoja ranija razmišljanja o vanrednom stanju s prostornim i pravnim artikulacijama suvereniteta. Osnovna istorijska podela, primećuje Šmit, jeste ona koja se pojavila između evropskog suverenog prostora definisanog posredstvom *jus publicum Europaeum*, što je omogućilo ograničavanje rata između evropskih suverena i, po Šmitovim rečima, „prevazilaženje građanskog rata putem rata u formi države” (Schmitt, 2003: 140), definisanog naspram vanevropskog prostora koji je postojao van domena prava. U potonjem slučaju suvereni nisu bili suočeni s bilo kakvim propisanim ograničenjima u postupanju s domorodačkim populacijama ili čak s konkurentskim evropskim suverenima, dok je u prethodnom slučaju rat bio strogo definisan u okviru države, kontrolisan i regulisan u granicama koje su zabranjivale potpuno uništenje neprijatelja. Tokom najvećeg dela devetnaestog veka međunarodno pravo je takođe propisivalo formu kapitalističke države:

Ideja o slobodnoj globalnoj privredi sadržala je ne samo prevazilaženje državno-političkih granica već i, kao suštinski preduslov, standard za interne ustave pojedinačnih država članica ovog poretka međunarodnog prava; njome se pretpostavljalo da će svaka država članica uspostaviti minimum ustavnog poretka. Ovaj minimum standarda sastojao se od slobode – odvajanja – državno-javne sfere od privatne sfere, a iznad svega od nedržavne sfere svojine, trgovine i privrede. (Schmitt, 2003: 235)

Naravno, Šmitova rasprava može se čitati tako da implicira linearni proces ekspanzije, u okviru kog pravni poredak *jus publicum Europaeum* postepeno obuhvata čitavu planetu, uspostavljajući suverenitet i formu nacionalne države kao dominantni i neizbežni princip globalne prostorne i političke organizacije. No, Bentonovo (2010) skorašnje istorijsko razmatranje daje mnogo raznovrsniju sliku pravne artikulacije i prostornog poretka u eri imperija. Premda čovek

očekuje proces glatkog priključivanja novih teritorija i populacija, istorija ekspanzije imperije bolje se sagledava kao „procesi koji stvaraju nove izvore prostornog i pravnog diferenciranja” (Benton, 2010: 282). Benton pokazuje, na primer, raznovrsne alternativne aranžmane koje su evropski znalci pravnih nauka razvili u svom promišljanju kolonija i eksternih prostora i populacija, obogativši vokabular međunarodnog prava terminima kao što su polusuverenitet, princip hijerarhije zakona, protektorati i posredna vladavina, koji označavaju rešenja konkretnih problema s kojima su se kolonijalni vladari suočavali pokušavajući da zadrže vezu između prakse kolonijalizma i evropskog pravnog diskursa.

Ovi pojmovi predstavljaju plodno tle za razmišljanje o Kosovu, a naročito o istorijskom odnosu ovog *Landschaft*-a, da se ponovo poslužimo terminom Olivera Šmita, prema suverenitetu. Jasno je da je u slučaju Kosova prelazak na svetski sistem i globalni suvereni poredak takođe bio obeležen i prelaskom na novi pravno konstituisani prostorni poredak. Ovaj prelazak bio je veoma nagao posle raspada Otomanskog carstva, koje je, čak i dok je prolazilo kroz čitavo stoleće reformi, centralizacije i birokratizacije, zadržalo mnoge tradicionalne institucije prostorne i političke dominacije, institucije koje u mnogim značajnim aspektima nisu odgovarale institucijama vlasti u jednoj modernoj nacionalnoj državi. Osvajanje Kosova (i Makedonije) od strane Srbije tokom Balkanskih ratova predstavljalo je prvi iskaz suvereniteta nad Kosovom, obeleženog novim projektom agrarne kolonizacije i kontinuiranim tretmanom ovog regiona kao granične zone čiji pravni i administrativni tretman spada negde van okvira „normalnog” prava. Uključivanje Kosova u nov prostorni poredak suvereniteta podrazumevalo je da je to zona van zakona.

Ova činjenica ima značajno mesto u knjizi Noela Malkolma (1998) o istoriji Kosova. Malkolm ukazuje na to da nikada nije stvarno došlo do valjanog pravnog prisajedinjenja Kosova srpskoj državi. Pripajajući sebi novu teritoriju, srpska država nije primenila postupak propisan svojim Ustavom i međunarodnim pravom (Malcolm, 1998: 264-5). Pravnoj anomaliji položaja Kosova (kao i Makedonije) paralelna je činjenica da do usvajanja jugoslovenskog Zakona o državljanstvu iz 1928. godine Albanci nisu imali definisan status državljana nove države (Makedonci slovenskog porekla bili su, naravno, naprosto smatrani Srbima). To se dešavalo paralelno s državnim projektom agrarne kolonizacije, kojim su uspostavljena nova naselja Srba i Crnogoraca na Kosovu.

Nasuprot Volerstajnovoj jasnoj distinkciji između svetskih imperija i svetskog sistema, od ključne je važnosti da se naglasi kako imperija nikada nije nestala, ni kao ideja niti kao praksa, čak ni s pojavom svetske privrede (ako je definišemo, kao što čini Volerstajn, kao dominaciju kapitalističkog načina

proizvodnje u jezgru sistema, i uspon globalnih robnih lanaca koji periferije vezuju s jezgrom). Rani dvadeseti vek, međutim, i dalje je era *imperijalnog suvereniteta*, u okviru kog je imperijalna praksa, uključujući tu i podelu evropske sfere suvereniteta i vanevropske *terra nullius* (ničije zemlje), bila naročito vidljiva tokom evropske „jagme oko Afrike”, koja je počela 1881. godine, kada je čitava teritorija Afrike dospela pod neki vid evropske vladavine. Otuda je značajno da je tokom ranih godina ekspanzije Srbije, kada je Britanija uputila upozorenje Srbiji zbog načina na koji je postupala s novoosvojenim regionima, srpskim zvaničnicima dobro došlo da podsete Britaniju na to kako ona sama postupa sa svojim kolonijama. Ono što su imperijalne države eksternalizovale, regionalni hegemoni poput Srbije (a na sličan način i teritorijalno proširene nacionalne države poput Rusije) pretvorili su u činjenicu svog internog suverenog poretka, sa snažnom centralnom vlašću koja se nosila s neregularnostima dalekih graničnih zona, koje su tipično nastanjivale buntovne etničke manjine i marginalne grupe dominantne etničke populacije kao što su seljaci i građani. Imperijalni suverenitet podrazumevao je prostornu i teritorijalnu regulaciju s gradiranim i rangiranim političkim članstvom, dok su se prema praksi imperijalnog suvereniteta zemlje uglavnom delile na industrijske i kapitalističke imperije poput Britanije, koje su težile prisvajanju radne snage, sirovina i potrošačkih tržišta, i agrarne imperije poput Rusije, koje su težile prisvajanju zemlje. Jasno je da je u ranom dvadesetom veku Srbija u većoj meri podsećala na ovu potonju vrstu imperije.

Izbijanje Drugog svetskog rata predstavljalo je prekretnicu u svetskoj istoriji, budući da je time narušen celokupni postojeći sistem suvereniteta. Naravno, politički događaj koji je odredio svetsku istoriju pre ovog rata bila je Oktobarska revolucija, koja je, između ostalog, dovela do ukidanja carističkog režima u Rusiji. Pored revolucionarnog preobražaja društva koji su izveli boljševici, došlo je i do reorganizacije stare ruske imperije i njenog pretvaranja u nov sistem sovjetskih republika, pokrajina i autonomnih okruga, organizovanih po principu teritorijalizovane narodnosti. Ironično je što je Oktobarska revolucija – a ne, kako se često misli, Francuska revolucija ili nacionalistički pokreti u Istočnoj Evropi i šire u devetnaestom veku – uspostavila princip *nacionalnog suvereniteta* kao novu *globalnu* regulatornu ideju, čime je uticala na reorganizaciju država kao što je socijalistička Jugoslavija (koja je otvoreno sledila sovjetski ustavni model narodnih republika), a moglo bi se reći i da je doprinela pokretanju velikog talasa dekolonizacije tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, što je na kraju dovelo do ukidanja evropskog kolonijalizma, a s njim i klasičnog pojma imperijalnog suvereniteta. U sovjetskom modelu, suverenitet, teritorija i narodnost postali su blisko povezani i naporedni. Logično raspoređivanje prostora i narodnosti bilo je, naravno, u okviru sovjetskog iskustva, iskazano ne samo artikulacijom novih ustavnih principa teritorijalnosti već i zloglasnim masovnim migracijama stanovništva, prisilnim preseljavanjima i revizijama granica koje je sprovodio Staljin.

Ugledanje na nov princip nacionalizovanog suvereniteta ne samo da je redefinisalo jugoslovenski prostor već je čak dovelo do konstituisanja, u pravnom i administrativnom smislu, Kosova kakvim ga danas znamo. No, kao što je poznato onima upućenim u istoriju Jugoslavije i Kosova, princip nacionalnog suvereniteta je u slučaju Kosova uspostavljen provizorno, što je na kraju dovelo do njegovog preobražavanja u glavni predmet političkih sukoba i mobilizacija. Ironija ove situacije, za razliku od klasičnih nacionalizama devetnaestog veka ili čak nacionalizma iz ere dekolonizacije, sastojala se u tome što u jugoslovenskim sukobima devedesetih godina nacionalizam nije bio naprosto poziv na ožvljavanje nekakvog „potisnutog” kulturnog identiteta koji je neka grupa ili zajednica navodno posedovala u prošlosti (čin koji, pod određenim okolnostima, može biti emancipujući, kao što je bio slučaj u mnogim borbama protiv kolonijalizma), već se radilo o ustavno – to će reći, državno definisanom – nacionalizmu. Talas nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije definitivno *nije* bio pokret kulturne obnove (koliko god da su simboli kulturne obnove pratili talase nacionalizma devedesetih godina), već je predstavljao reakcionaran *etatistički* pokret čiji su diskurs i logika uobličeni formom države – ne samo u institucionalnom pogledu već i, prema Burdijeu (Bourdieu, 1999), posredstvom duboko simboličkog i kognitivnog delovanja njegove logike i njegovih kategorija, naročito kada se radi o teritoriji i pripadništvu.

Ironično je što je do konačnog doseganja nacionalnog suvereniteta na temelju nacionalističkih programa došlo upravo kada se čitava koncepcija nacionalnog suvereniteta raspadala – ili bi možda trebalo reći da je težnja ka „čistijoj” formi nacionalnog suvereniteta, naročito na prostorima Jugoslavije, predstavljala upravo simptom raspada političkog i institucionalnog poretka koji je održavao u životu sistem nacionalnih suverena. Taj raspad nacionalno ustrojenog sveta suvereniteta bio je utemeljen na reorganizaciji prostora koju je iziskivao proces globalizacije, a on se pojavio kao nov princip političke i ekonomske organizacije, i razvio se prvenstveno kao rezultat nastojanja kapitala u ključnim državama svetske privrede da izađe na kraj s krizama kapitalističke akumulacije sedamdesetih godina prošlog veka. Međutim, čitav dijapazon promena koje prate rekonfiguraciju kapitalizma u ključnim državama ovde nije predmet rasprave (npr. izmeštanje proizvodnje i deindustrijalizacija ključnih država, dominacija finansijskog kapitala i liberalizacija njegove globalne cirkulacije, slabljenje organizacije radnika i partija radničke klase, uspon neoliberalne dogme i obnovljena moć međunarodnih finansijskih institucija kao što je MMF, itd.). Premda se nov „prostorni uticaj” kapitalizma (Harvey, 1982) ne može smatrati uzročnikom političke dinamike koja je zahvatila Istočnu Evropu (uključujući tu i bivšu Jugoslaviju) krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina prošlog veka, raspad socijalističkih režima očigledno je otvorio nove prostore za nove vidove akumulacije kapitala. Ako se „tranzicije” bivših socijalističkih društava definišu kao prelazak na

kapitalizam (u popularnom diskursu shvaćen kao suprotnost zatvorenim, neproduktivnim i neefikasnim socijalizmima na Istoku), ova je era konačno označila pojavu uistinu globalnog kapitalizma, koji je u sve manjoj meri ograničen državnim granicama i tradicionalnim suverenitetom.

Era globalnog kapitalizma je, rekao bih, takođe uvela jedan nov princip suvereniteta, koji se bori da potisne stari nacionalni suverenitet karakterističan za naš svet tokom „kratkog dvadesetog veka” (Badiou, 2007) Oktobarske revolucije, antikolonijalizma i globalne eksplozije emancipatorskih formi i ideja – uključujući tu i pokrete iz 1968. godine i nove oslobađajuće pokrete zasnovane na identitetu, kao što su feminizam, kvir-politika i prava manjina. Ustavni poreci koji garantuju razdvajanje javne i privatne sfere i jasno odvajanje „ekonomije”, što je Šmit smatrao karakteristikom evropskih država devetnaestog veka, više se ne smatraju dovoljnim u okviru zagaranovanog funkcionisanja globalizovanog i transnacionalizovanog kapitalističkog poretka koji se stalno uvećava – čiji smo ekstremni vid svi videli na delu prilikom finansijskog kolapsa do kog je došlo 2008. godine i državnih intervencija velikog obima koje su usledile u cilju spasavanja globalnog finansijskog sistema. Kao što ukazuje Keder, proces globalizacije koji je započeo sedamdesetih godina prošlog veka,

iziskivao je univerzalni zakon, a uz to i relativnu eroziju slojevitog državljanstva. Nacionalne države, čiji je status bio paralelan zajednicama imperija, izgubile su autonomiju kada su mreže upravljanja obuhvatile sve zajednice. Ujednačavanje pravne sfere postepeno je nametano, čime su nacionalne države u suštini lišene pravne autonomije (Keyder, 2006: 125).

Taj novi „univezalni zakon” globalnog sistema bio je, prema Kederu, „autonomiziran u okviru većeg broja multilateralnih institucija kao što su Svetska trgovinska organizacija, razni sporazumi o intelektualnoj svojini, kao i propisi i standardi koji se tiču medija i komunikacija. [...] Ti novi propisi, koje će prihvatiti sve nacionalne države, značili su sve veću juridifikaciju transnacionalnog života u okviru parametara jedne ujedinjene pravne sfere” (Keyder, 2006: 125). Dok su, s jedne strane, nove globalne pravne norme načinile ideje poput one o ljudskim pravima univerzalnim, one su takođe, posredstvom multilateralnih sporazuma i instrumenata kao što su Svetska trgovinska organizacija i Međunarodni monetarni fond, homogenizovale globalni ekonomski prostor, predstavljen diskursom neoliberalizma, kao i umnogome suženim pojmovima državljanstva i prava koje ono sa sobom nosi. Ovaj proces praćen je, kako na Zapadu tako i u bivšim socijalističkim državama, ograničavanjem onoga što je T. H. Maršal (1992 [1950]) nazvao socijalnim pravima državljanstva, uključujući tu pravo na rad, socijalnu zaštitu i svima dostupne adekvatno finansirane javne službe.

Danas prisustvujemo još jednoj rekonfiguraciji suvereniteta, a ta transformacija nije transformacija Kosova u nominalno suverenu, nezavisnu državu (koju u ovom trenutku priznaje oko 80 drugih država u svetu). Umesto toga, tajna nove artikulacije suverenosti leži u rekonfiguraciji sudske, zakonodavne i izvršne vlasti od strane transnacionalnih institucija kao što je EU. Dok Kedera zanima odnos između Sjedinjenih Američkih Država kao globalnog hegemonu i multilateralnih institucija kao što su Svetska trgovinska organizacija i Međunarodni monetarni fond, on ne razmatra transnacionalnu instituciju kao što je EU, koja bi se mogla smatrati glavnim primerom juridifikacije u globalnoj areni. U ovom specifičnom smislu možemo posmatrati kako Kosovo predstavlja jedan nov vid periferizacije, koja izmiče klasičnom poimanju „vladavine kolonijalne razlike” (Chatterjee, 1993) i kolonijalnog/imperijalnog suvereniteta, a na koju se često pozivaju radikalni pokreti na Kosovu. Umesto da se bavimo ponovnim sprovođenjem kolonijalizma, na Kosovu bi trebalo analizirati obrise jednog novog globalnog suvereniteta, definisanog pre svega konačnim rastakanjem klasičnog čvorišta prava i teritorije, i *deteritorijalizacijom* suverene vlasti (Pula, 2009). Umesto da bude fiksirana i artikulisana ustavnim poretkom, suverena vlast na periferiji se sada reartikuliše kao *lex de imperio*, kao moć prava koje je iznad bilo kog teritorijalizovanog suverena. Razlika je u sledećem: dok je ovaj transnacionalni pravni poredak u nastajanju u postojećim državama usmeren prevashodno ka regulisanju ekonomske sfere, to jest svojine, protoka kapitala i radne snage (čime se ograničavaju suverene intervencije u „ekonomskoj” sferi, koje su u sve većoj meri predmet globalno definisanih i nametnutih pravila), na Kosovu se on primenjuje u jednom mnogo snažnijem biopolitičkom smislu, pri čemu je predmet suverenog upravljanja ne samo sfera „ekonomije” već i samo biopolitičko postojanje subjekata. Ovo je odraz kako neoliberalne logike, kojom se bave sociolozi poput Loika Vakana (2009), gde je uskraćivanje

2 Borba protiv terorizma, korupcije i organizovanog kriminala zauzima visoko mesto na listi prioriteta EULEX-a, ali slučajevi koji privlače veliku pažnju medija, kako se čini, lako su podložni političkim pritiscima. S druge strane, prisustvo EULEX-a umnogome je doprinelo efikasnosti sudske i kaznenog aparata na Kosovu. Prema zvaničnim podacima, broj kazni na Kosovu više se nego udvostručio između 2003. i 2008. godine, prve godine prisustva EULEX-a na Kosovu: od nekih

socijalnih garancija i zaštita praćeno kažnjavanjem od strane države i sve većim ulaganjima u kazneni, policijski i korektivni aparat (proces koji preovladava u Sjedinjenim Američkim Državama i širom Evrope, a odražava se u kaznenim, policijskim i korektivnim funkcijama EULEX-a), tako u ekonomiju znanja „tehnokratske” stručnosti koja se vrti oko bezbednosne pretnje

koju predstavljaju etnički i/ili klanovski utemeljene kriminalne mreže koje operišu preko državnih granica.² Nov globalni imperijalni suverenitet je, stoga, suverenitet bezbednosti, premda je organizovan na temelju principa biopolitičke kontrole, a ne na temelju klasične teritorijalizovane bezbednosne pretnje koja dolazi od rivalskog suverena.

Ovim se ne tvrdi da je nov sistem suvereniteta rešena stvar. Dominantni neoliberalni diskurs još uvek temelji svoju legitimnost na ekonomskom razvoju i prosperitetu, a ono što Keder naziva juridifikacijom globalnog poretka može krenuti u sasvim drugom pravcu, naročito unutar EU. U ovom trenutku je, međutim, jasno da se u okviru svetskog poretka pomalja jedan nov vid periferizacije, koji više nije definisan kolonijalnim isključivanjima i kategorijama prostornih podela, već biopolitičkim granicama kojima valja upravljati pomoću složenih skupova institucionalnih instrumenata i aparata koji su izmešteni iz svog prethodnog prebivališta u okviru nacionalne države i udaljeni od ovlašćenja utemeljenih na bilo kakvom kokretnom ustavnom poretku. Tek u okviru ovog najnovijeg iskaza suvereniteta možemo početi da lociramo, u istorijskom i teorijskom smislu, sadašnji tegobni položaj Kosova.

4.900 slučajeva porastao je na preko 11.000 slučajeva. Između sedamdeset i osamdeset i pet procenata hapšenja rezultira krivičnim gonjenjem i zatvorskim kaznama. Međutim, kada se pažljivije razmotre statistički podaci o kažnjavanju, ispostavlja se da se ogromna većina slučajeva krivičnog gonjenja odnosi na sitne krivične prekršaje poput provale, krađe, nezakonite seče šume i nasilja nad drugim licima, a ne na organizovani kriminal ili korupciju na visokom nivou vlasti. U suštini, kazneni sistem na Kosovu svojim delovanjem kažnjava siromašne i nezaposlene, naročito među omladinom, a u 2008. godini zaprepašujućih devedeset i šest procenata lica protiv kojih je pokrenuto krivično gonjenje bilo je muškog pola.

LITERATURA:

- Agamben, Giorgio. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio. (2005). *State of Exception*. University of Chicago Press: Chicago.
- Badiou, Alain. (2007). *The Century*. Cambridge: Polity.
- Benton, Lauren. (2010). *A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400–1900*. New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. (1999). Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. U George Steinmetz (ured.). *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 53–75.
- Chatterjee, Partha. (1993). *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Harvey, David. (1982). *The Limits to Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keyder, Çağlar. (2006). Law and Legitimation in Empire. U Craig Calhoun, Frederick Cooper and Kevin W. Moore (ured.). *Lessons of Empire: Imperial Histories and American Power*. New York: The New Press.
- Malcolm, Noel. (1998). *Kosovo: A Shory History*. New York: New York University Press.
- Marshall, T. H. (1992) [1950]. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.
- Pula, Besnik. (2009). *The Permanent State of Exception: International Administration in Kosovo*. U Yildiz Atasoy (ured.). *Hegemonic Transitions, the State, and Crisis in Neoliberal Capitalism*. New York: Routledge.
- Schmitt, Carl. (1985). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl. (2003). *The Nomos of the Earth*. New York: Telos Press.
- Schmitt, Oliver Jens. (2008). *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Wien: Böhlau.

- Wacquant, Loïc. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wallerstein, Immanuel. (1974). *The Modern World-System*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel. (1980). The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. U Halil Inalcık and Osman Okyar (ured.). *Social and Economic History of Turkey, 1071–1920*. Ankara: Meteksan, 117–122.
- Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli, and Reşat Kasaba. (1987). The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy. U Huri Islamoğlu-Inan (ured.). *The Ottoman Empire and the World-Economy*. New York: Cambridge University Press.

Cilj ovog teksta je dekodiranje političkih, ideoloških i kulturnih konstrukata na kojima počiva međunarodna kontrola – mirovna misija, kao i proces izgradnje države na Kosovu². U njemu se, generalno uzev, usredsređujem na diskurse o mirotvorstvu/očuvanju mira/protektoratima,³ rodnoj politici i procesu građenja države. Moj je cilj takođe da objasnim kakvo su dejstvo spoljne

1. Tekst je inicijalno pisan za: Konrad Clewing i Vedran Džihic (ured.). (2013). *The new Kosovo: Statehood, Democracy and Europe*. Munich: Oldenbourg Verlag (Series: Südosteuropäischen Arbeiten).

2. Kosovo je u bivšoj Jugoslaviji bila samoupravna teritorijalna jedinica, ali nije uživalo sva prava koje su imale ostale republike (Srbija, Crna Gora, Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, i Makedonija). Posle oživljavanja nacionalizma u Srbiji, krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, srpski vođa Slobodan Milošević silom je lišio kosovske Albance samouprave i pretvorio Kosovo u srpsku koloniju. Oružani sukob Albanaca i Srba tokom 1998. i 1999. godine doveo je do vojne intervencije NATO-a 1999. godine, kojom je okončana vladavina Srbije. Kosovo je stavljeno pod kontrolu i upravu Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih institucija (Evropske unije, Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju [OEBS] i NATO-a) kao „protektorat“ od 1999. do 2008. godine. Pregovori o statusu između Albanaca i Srba, koji su počeli 2006. u okviru pregovaračkog procesa pod okriljem Ujedinjenih nacija, nisu doveli do sporazuma dveju strana. Potom je usledio plan Ujedinjenih nacija kojim je predlagana nadzirana nezavisnost Kosova. Kosovski Albanci proglasili su nezavisnost 17. februara 2008. godine, uz podršku vodećih sila Zapada. Evropska unija preuzela je zadatak „nadziranja“ Kosova na njegovom putu ka punoj nezavisnosti. Devedeset i šest država priznale su Kosovo kao nezavisnu državu. Kosovo je primljeno u članstvo Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Srbija se protivila nezavisnosti Kosova, uz snažnu podršku Rusije.

intervencije imale na svakodnevni život građana Kosova, što na Zapadu uglavnom i dalje prolazi nezapaženo. Narativi o životnim iskustvima „tihe većine“ (čitaj: građana Kosova) neprestano se guraju u stranu i marginalizuju. Za većinu stanovnika Kosova uslovi života se ne poboljšavaju. Umesto toga, dispariteti, podele i nejednakosti traju i dalje. Štaviše, ne radi se tu samo o strukturnim manjkavostima (tu mislim na siromaštvo) već i o hegemonističkim diskursima i akterima koji samo govore o siromaštvu, ekonomskoj stagnaciji i dehumanizovanim uslovima života za mnoge ljude na Kosovu. Ovo simboličko nasilje i dalje oblikuje istoriju Kosova u sadašnjosti – kao što je to bio slučaj u prošlosti, a biće i u budućnosti.

Kosovo je veoma dugo izloženo intenzivnom i „naturalizovanom“ nadzoru. To je kolektiv koji je spolja definisan i pod stalnom je prismotrom. Štaviše, Kosovo je poprište različitih praksi proizvodnje prostora, simboličkih značenja i formiranja identiteta. Ono nije razjedinjena „kritična geopolitika“

(Strüver, 2007: 682), već stvarni društveni, kulturni, politički i ekonomski prostor. Međutim, njegova nedavno proglašena nezavisnost nije nimalo doprinela tome da ono u manjoj meri bude poprište intervencija. Mnogobrojne birokratije i suverenitete i dalje su prisutni u ime stabilizacije političkih prilika. Kosovo je takođe „deteritorijalizovan” prostor u koji Zapad upisuje neoliberalne politike i diskurse o „rekonstrukciji”. Kosovo otelotvoruje (post)kolonijalnu

3. Skovan 1950. godine, termin „mirotvorstvo” (engl. peace-keeping) zapravo nije postao standardni element „međunarodnog upravljanja krizama” sve do kraja Hladnog rata (Bellamy, Williams i Griffin, 2004: 45–55). Svrstan je u kategoriju mirovnih napora koji prethode pregovorima sukobljenih strana te čine okvir za međunarodno prisustvo posle sukoba i sprovođenja plana održavanja mira. Naravno, tokom Hladnog rata, Ujedinjene nacije su slale mirotvorce u kratkoročne misije na Bliski istok i u Afriku. Međutim, mirotvorstvo je tek poslednjih petnaestak godina postalo preferentni mehanizam za postupanje u slučajevima političkog nasilja unutar međunarodnog sistema i za upravljanje onim što se naziva „ratom razdirano društvo”. Ujedinjene nacije i njihove agencije ostale su središnji elementi ovog zadatka – osnovni instrument za ublažavanje kriza i rešavanje sporova, ugovaranje prekida vatre, organizovanje izbora i nadziranje povlačenja iz sukoba i demilitarizaciju (Miall, Ramsbothan i Woodhouse, 1999: 35). Kao što je primetio bivši generalni sekretar Ujedinjenih nacija Butros Butros Gali, Ujedinjene nacije ponudile su svetu način da se ukroti anarhija posredstvom tehnika upravljanja koje spadaju u međusobno povezane pojmove mirotvorstva, građenja mira i sklapanja mira (Bellamy, Williams i Griffin, 2004: 12; Whitworth, 2004: 23). Kao što je zapaženo, u svojoj najidealističnijoj formi, to znači razmeštanje jedinica UN na terenu, uz saglasnost svih strana u sporu (Bellamy, Williams i Griffin, 2004: 12). Ova definicija pokazala se, međutim, kontroverznom pošto angažovanje snaga UN ne nailazi uvek na odobravanje svih strana u sporu. Ipak, na mirovne snage UN – koje uglavnom čine pripadnici vojnih snaga zemalja članica – vlade industrijalizovanih zemalja i zemalja Trećeg sveta često gledaju kao na najveću nadu za angažovanje istinski posthladnoratovskih, neimperijalističkih vojnih snaga (Enloe, 1993: 30).

demaskiranja ideologija i ograničenja koje stvaraju i održavaju birokratski i politički aparati u cilju sprečavanja žena da učestvuju u zvaničnoj politici i da ih učine podložnim kooptiranju u okviru političkih okruženja kojima dominiraju muškarci.

psihu centralizacijom vlasti i moći u rukama „oca”/muškaraca. To je melodramatični habitus struktura moći u kojima muškarci imaju središnje mesto, koga karakteriše i dinamika „drugosti”.

Moje čitanje Kosova prožeto je onim što Inderpal Grewal i Karen Kaplan nazivaju „rasutim hegemonijama”, kao što su globalne ekonomske strukture, patrijarhalni nacionalizmi, „autentične” forme tradicije, lokalne strukture dominacije, kao i pravno-sudsko ugnjetavanje na više nivoa (Grewal i Kaplan, 1994: 17) u nastojanju da se objasne mnogostruki rodno definisani odnosi ugnjetavanja prisutni na Kosovu.

Uz to, iznosim tezu da učešće/aktivizam žena u procesima izgradnje države – čak i ako je donelo kratkoročne emancipatorske i oslobađajuće mogućnosti – nije uspelo da dovede u pitanje hijerarhijske odnose moći, te je u krajnjem bilansu osnažilo tradicionalna poimanja ženskosti. Usredsređujući se na Kosovo kao predmet ispitivanja, pokazaću da su žene i dalje drugorazredne akterke političkih pokreta i sistema. Ovim se ne umanjuje politička uloga žena kao akterki bez moći (Cockburn, 1998; Shadmi, 2000). To je pre pitanje

Stoga ja zastupam tezu da, zbog toga što zahtevaju simboličko učešće žena u razgovorima o konačnom statusu Kosova – posredstvom neodređenog i apstraktnog pozivanja na Rezoluciju 1325⁷ Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, kosovskim aktivistkinjama izmiče uvid u celinu situacije: sam mirovni sporazum. Predlog o statusu Kosova je nametnut spolja i njime se uopšte ne tematizuje pitanje neravnopravnih rodni odnosa ili odnosa moći. Međutim, premda on marginalizuje rod – i negira istoriju izbegavajući bilo kakvo pominjanje kolonijalnih praksi ili krivice – njime se, što je paradoksalno, reifikuje etnicitet u usko binarnom smislu.

IMPERIJALNO GRAĐENJE DRŽAVE I RODNA VLADAVINA UJEDINJENIH NACIJA

Da bi se objasnilo delovanje mirotvoračkih poduhvata na društva uopšte, a posebno na žene, moraju se uzeti u obzir lokalni društveni, politički i istorijski konteksti. Otuda postoji potreba da se ukaže na mnogostruka brisanja koja vrše mašine moći kao što su mirovne misije Ujedinjenih nacija. One angažuju niz aktera koji primenjuju razne taktike sprovođenja hegemonističke moći i održavanja subordinacije u društvenim interakcijama. „Demokratske” prakse Ujedinjenih nacija u postkonfliktnim društvima retko otvaraju prostor za ravnopravne i pravedne društvene odnose. Umesto toga, one proizvode diskurse koji promovišu stvaranje poslušnih ne-građana koje valja kontrolisati i usmeravati (Krasniqi, 2007). Tarja Vajrinen koristi termin „biomoć” da opiše ovu funkciju kontrolisanja populacije. U ime bezbednosti, ona iskazuje teritorijalne

4. Ogromni birokratski opseg humanitarne industrije na Kosovu posle rata uporediv je sa primerima Nemačke i Japana nakon Drugog svetskog rata: preko 50.000 međunarodnih aktera – međunarodnih nevladinih organizacija, vojnika NATO-a i birokrata Ujedinjenih nacija i Evropske unije – angažovano je na projektu „rekonstrukcije”. Ova hibridna mašina moći, naravno, ne samo da održava sebe već je i stvorila aktere zavisne od nje, na primer, lokalne nevladine organizacije. Jedan sasvim predvidljiv sporedni proizvod ovog (ne)razvojnog trenda je NVO-izacija kosovskog društva, proces kojim nevladine organizacije deluju kao zamena za nepostojeću privredu.

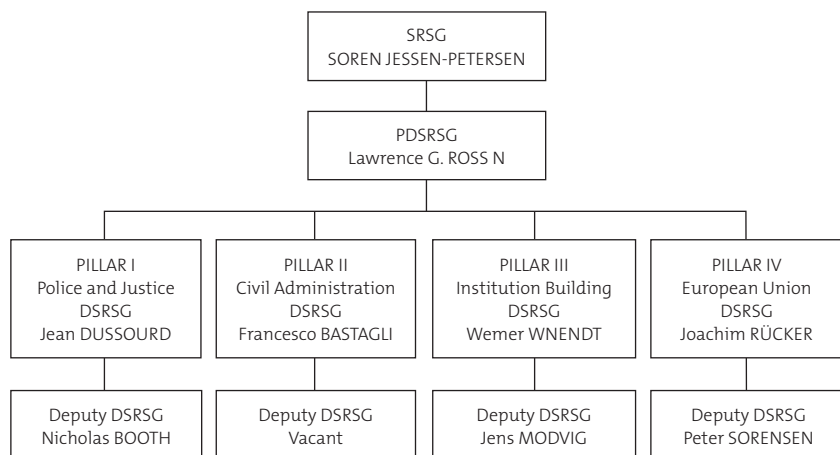
pretenzije; rekonfiguriše prava i obaveze; klasifikuje društva statistički; uspostavlja, redefiniše i legitimizuje nove vidove ekonomskih i političkih udruženja, i proizvodi nove načine stvaranja moći (Vayrynen, 2004: 131).

Privremena misija Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK), koja je uspostavljena posle rata 1999. godine, bila je poduhvat bez predsedana, kako po svom obimu tako i po strukturnoj složenosti. Premda su Ujedinjene nacije

preuzimale privremenu vlast na mestima kao što su Istočni Timor i Bosna, nijedna druga misija nikada nije bila sazdana tako da su druge multilateralne organizacije (Evropska unija, OEBS i NATO, sve van njihove strukture) delovale u punom partnerskom odnosu pod vođstvom UN.⁴ Njihov je mandat bio da obezbede demokratsku tranziciju na Kosovu – dok je pitanje njegovog budućeg statusa ostalo otvoreno – posredstvom prihvaćenih standarda vlasti kao što

su predstavnička demokratija, ljudska i manjinska prava. Međutim, proces demokratizacije od samog početka je ukaljan onim što je Valur Ingimundarson nazvao neokolonijalnim diskursom prekrivenim veoma tankim velom, kojim se maskiraju geopolitički akcioni planovi jedne antidemokratske prakse (Ingimundarson, 2004).

Ujedinjene nacije primenile su „kolonijalnu pedagogiju” u nameri da od Kosova naprave priču o uspehu mirovne misije. U tom procesu proizvodnje moći, međunarodna zajednica napravila je sebi malu imperiju koja odražava „Zapadnu” mušku moć. Čitav politički, društveni i ekonomski život na Kosovu temelji se na UNMIK-ovim četirima „stubovima” (stub I – policija i pravosuđe; stub II – civilna uprava; stub III – građenje institucija, i stub IV – obnova privrede). Na čelu svih ovih stubova od 1999. do 2008. godine nalazili su se muškarcari.

(Izvor: www.unmikonline.org)

Spolja gledano, mandat Ujedinjenih nacija na Kosovu odnosio se na instrumentalizovanje univerzalnih normi i vrednosti. Ono što je tu primetno nedostajalo bila je ma kakva rasprava o istinskom osnaživanju demokratije (Ingimundarson, 2004). Uistinu, bilo je nemoguće pomiriti koncentraciju moći u okviru jedne institucije sa principima dobrog upravljanja, odgovornosti, demokratije i vladavine prava, pa makar to i bilo opravdano kao politički aranžman privremenog karaktera. Tako su Kosovom vladala – i još uvek njime vladaju – barem u teoriji, dobronamerna nadnacionalna tela u ime demokratije, ali u praksi to čine države Zapada na jedan nedemokratski način. Posle proglašenja nezavisnosti, dve misije Evropske unije – Međunarodna civilna uprava i Evropska misija vladavine prava (EULEX),⁵ koje su bile deo Ahtisarijevog plana, zamenjene su UNMIK-om radi nadziranja prelaza Kosova

na nezavisnost. Na taj način u nekim bitnim aspektima EU nastavlja misiju UN, premda na manje nametljiv način. Ne iznenađuje to što, nastavljajući rodnu praksu Ujedinjenih nacija, obe ove misije, kako Međunarodnu civilnu upravu tako i EULEX, predvode i kontrolišu muškarci.

Međunarodne organizacije i dalje se u velikoj meri oslanjaju na diskurs demokratizacije i prava, npr. transparentnost, održivost i prava manjina. Ustav⁶ Republike Kosovo, koji je usvojila Skupština Kosova 15. juna 2008. godine, naglašava standardizovani ritual prava manjina i etničkog pomirenja. Tako je, u zamenu za nezavisnost, politička elita Kosova morala da se pridržava skupa ideoloških konstrukata nad kojima nije imala nikakvu kontrolu.

Šta god čovek mislio o svetskom poretku kao Imperiji (Hardt i Negri, 2000) ili o diskursu o međunarodnoj zajednici – bilo da nudi mogućnosti za demokratsku konsolidaciju ili se tu samo radi o političkom sredstvu za ostvarivanje imperijalnih ciljeva Zapada – jedna stvar je jasna: on predstavlja nasilje nad univerzalističkim vizionarskim jezikom koji je od temeljnog značaja za kosmopolitski demokratski diskurs (Held, 1993, 1999, 2002). Rezultat takve filozofije je to da društva bivaju lišena bilo kakvog statusa subjekta i delatne moći u domenu društvenih i političkih pitanja. Umesto toga, njihova delatna moć preneti je na apstraktne koncepte i velike birokratske institucije na globalnom nivou, kao što su Ujedinjene nacije ili Evropska unija.

NEUSPEH PRENOŠENJA RODNE JEDNAKOSTI NA KOSOVO

Andela Rejven Roberts ukazala je na tri problema koji predstavljaju smetnju naporima usmerenim na sprovođenje politike rodne ravnopravnosti: kao prvo, nedostatak konceptualne koherentnosti između pristupa humanitarnoj intervenciji, ljudskim pravima, politici i razvoju za koje se od Ujedinjenih nacija očekuje da ih uravnoteže u okviru svog reagovanja na oružani sukob;

kao drugo, „pristrasan stav protiv rodne ravnopravnosti”; i napokon, odsustvo „delotvornih sistema upravljanja” (Raven-Roberts, 2005: 56–57).

5. Prema Ahtisarijevom planu, uloga Međunarodne civilne uprave je da nadzire sprovođenje sporazuma o statusu Kosova. EULEX je deo Evropske misije za bezbednost i odbranu, i takođe je deo Ahtisarijevog plana, a namenjeno mu je da deluje u domenu pravosuđa, zakonodavstva i carina.

6. Videti Ustav Republike Kosovo, dostupan na sajtu <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Constitution.of.the.Republic.of.Kosovo.pdf>, (pristupano 24. avgusta 2010. godine).

Kosovski protektorat jasno pokazuje ograničenja rodni pristupa. Uistinu, kada je osnovan UNMIK, pitanje rodne politike nije smatrano važnim u okviru njegovog delovanja. To je, još koliko 2000. godine, postalo više nego

očigledno kada je sprovedeno istraživanje rodne politike koje su naručile dve ženske grupe, Fond za hitnu akciju i Ženska komisija za žene i decu izbeglice.

Cilj istraživanja bio je da se utvrdi ko nastupa i donosi odluke u ime međunarodne zajednice, kao i da se omogući ženskim grupama i međunarodnim predstavnicima da razrade strategije za sprovođenje politike rodne ravnopravnosti. Ovo istraživanje nije pokazalo samo to da su žene skrajnute kao akteri. Ono je takođe otkrilo da se na njih gleda kao na osobe koje nisu „kulturno prilagođene” bavljenju javnim poslovima. Štaviše, pokazalo se da rodna diskriminacija preovlađuje na svim nivoima. Kao što je naglasila Kris Korin, autorka izveštaja, međunarodna zajednica uopšte nije imala nameru da pitanja rodne ravnopravnosti uključuje u procese građenja politike (Corrin, 2000: 3).

Trinaest godina posle rata situacija na Kosovu nije stvarno drugačija. Diskursi o pravima žena, rodnoj ravnopravnosti i uspostavljanju politike rodne ravnopravnosti potvrđuju da je konstruisanje roda proces koji je u toku. Uspostavljanje rodne ravnopravnosti dovođeno je u vezu sa raznim grupama aktera, međunarodnim organizacijama i međunarodnim telima koja upravljaju Kosovom, uključujući tu i lokalne institucije i ženske grupe. Međutim, oni su uglavnom stvarali i produžavali binarne rodne odnose, u okviru kojih je muška normativnost predstavljala temelj principa i mehanike društvene interakcije. Ovo je u saglasnosti sa liberalnom ideologijom građenja države, po kojoj, kako tvrde Rouzmeri Pringl i Sofi Votson, „bratstvo” podupire liberalizam, a „društveni ugovor” čini snažnu mitsku osnovu savremene države (Pringle i Watson, 1998: 207).

U slučaju Kosova, diskurs o „bratstvu” postulira i evocira ideju da su samo muškarci akteri politike, a da su državu i civilno društvo uspostavili muškarci koji deluju u ime populacije. Tendencija je da se političke razlike konstituišu kao razlike među muškarcima, čime se, na jednom fundamentalnom nivou, osnažuje ideja o tome da je javni domen muški. U savremenim fraternalističkim diskursima – saglasno patrijarhalnim diskursima koji su im prethodili – žene se tretiraju kao objekti ili primateljke političkih odluka, a ne kao učesnice u njihovom donošenju. Ono sa čime se feministkinje suočavaju nije država koja zastupa interese muškaraca nasuprot interesima žena. Naprotiv, vlast se vrši kao da su interesi muškaraca jedini interesi koji postoje (Pringle i Watson, 1998: 207).

ONTOLOGIJA PREGOVORA O POLITIČKOM STATUSU KOSOVA

Prema izveštaju koji je objavila najuticajnija lokalna ženska nevladina organizacija na Kosovu, Kosovska ženska mreža, Rezolucija 1325 imala je minimalan uticaj na živote žena. Oni kojima je poverena dužnost da upravljaju mirovnim procesom i regulišu ga pokazali su tek površno razumevanje smisla Rezolucije. Jedan od razloga za to bilo je opšte pomanjkanje

interesa rukovodstva UN na Kosovu za sveobuhvatno promovisanje rodne ravnopravnosti. Bilans svega toga bila je marginalizacija žena i politike rodne ravnopravnosti kao operativnog cilja mirovnog procesa (Kosovska ženska mreža, *Praćenje implementacije Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija na Kosovu*, http://unifem.at/pdfs/KWN_UNSCR1325.pdf, 2008: 2).

Nemogućnost prenošenja Rezolucije 1325 u mirotvornu praksu osnažena je neuspelim pregovorima o konačnom političkom statusu Kosova. Novembra 2005. godine generalni sekretar Ujedinjenih nacija Kofi Anan imenovao je Martija Ahtisarija, bivšeg predsednika Finske, za svog specijalnog izaslanika koji će nadzirati odvijanje pregovora. Pregovori između kosovskih Albanaca i srpske vlade, koji su trajali više od godinu dana, nisu doveli do sporazuma. Dok su Albanci insistirali na nezavisnosti Kosova, Srbi su zahtevali da ono ostane u Srbiji. Posle neuspeha pregovora, Ahtisari je izneo svoj predlog, kojim se založio za međunarodno nadziranu nezavisnost Kosova.

Sva tri pregovaračka tima – uključujući Ujedinjene nacije, albansku i srpsku stranu – bila su sastavljena isključivo od muškaraca. Uprkos protestima ženskih grupa, u njima žene nisu bile zastupljene. Naravno, aktivistkinje u Srbiji i na Kosovu pozivale su se na Rezoluciju 1325, tražeći uvođenje rodne politike u pregovore o statusu. Ključna ženska mreža u jugoistočnoj

7. Cilj Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti UN o ženama, miru i bezbednosti, koja je usvojena 2000. godine, bio je uvođenje politike rodne ravnopravnosti u praksu mirovnog procesa u posleratnom kontekstu. Ta rezolucija nastoji da podrži prava žena konstituisanjem žene kao političke kategorije. Njome se, između ostalog, zahteva krivično gonjenje za zločine počinjene nad ženama; zaštita prava žena u ratnim okolnostima; imenovanje većeg broja žena na funkcije u okviru mirovne misije UN, kao i povećanje učešća žena u procesima odlučivanja na regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou (Rezolucija 1325, <http://www.peacewomen.org/unpkwatch/pkindex.html>; Cohn, Kinsella i Gibbins 2004: 130).

8. Na svom prvom sastanku, održanom 19. jula 2006. godine, Regionalni ženski lobi za mir, bezbednost i pravdu u jugoistočnoj Evropi okupio je svega 13 žena, političarki i aktivistkinja iz Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, sa Kosova, i iz Makedonije, Crne Gore i Srbije.

Evropi, Regionalni ženski lobi za mir, bezbednost i pravdu,⁸ izrazila je zabrinutost predsedniku Kosova i predstavnicima međunarodne zajednice. Iskazujući političku solidarnost, njene članice zastupale su tezu da su glasovi kosovskih žena ignorisani ili marginalizovani u pregovaračkom procesu. Uz to, one su zahtevale uključivanje barem jedne žene u albanski tim za pregovore, koji je bio sastavljen od šest muškaraca.

UNIFEM je takođe organizovao sastanak sa Ahtisarijem, kome su prisustvovala tri predstavnice Regionalnog ženskog lobija. Tokom tog sastanka, one su mu predale otvoreno pismo u kome su

tražile od njega da „podrži pravedan i održiv mir za Kosovo” (Izveštaj, *Through Women’s Solidarity to Just Peace [Ženskom solidarnošću do pravednog mira]*: 52). Pod okriljem UNIFEM-a, Regionalni ženski lobi takođe je održao paralelne sastanke sa kosovskom i srpskom delegacijom koje su učestvovala

u pregovorima o statusu kako bi se zalagao da u njima budu zastupljene žene. Iznoseći svoje zahteve, one su oponašale jezik Rezolucije 1325 koristeći izraze poput „pozivamo”, „apelujemo” i „zahtevamo”.

Njihovi naponi doživeli su potpuni neuspeh i ti sastanci nisu imali nikakvog uticaja na pregovore o statusu. Članice Lobija nisu uspele da pitanja pravde za žene i devojke uključe u pregovarački proces niti u njegov krajnji proizvod – sporazum o statusu. Intervencija ženskih nevladinih organizacija samo je osnažila dominantne stavke u okviru pitanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta Kosova, srpskog kulturnog nasleđa i manjinskih prava Srba.

Pisma koja su ženske grupe predale Ahtisariju – u kojima je bio sadržan njihov zahtev za uključivanje žena u pregovore o statusu – bila su pažljivo formulisana i puna hvale za rad specijalnog izaslanika. Pošto je njihov aktivizam bio sveden na okvire nezvanične politike a njihovi zahtevi formulisani takvim poniznim tonom, time nisu narušeni glavni kanoni niti struktura na kojoj se temelji politički, ekonomski, kulturni i simbolički poredak Kosova i regiona. Tako je Regionalni ženski lobi predstavio jedno liberalno viđenje politike usmereno protiv prinude, tumačeći demokratiju više kao građansku kulturu udruživanja, participacije i mobilizacije, a manje kao politički proces donošenja odluka (Urbinati, navedeno prema Chantal, 2005: 92). Te žene su se samo zalagale za simbolički glas, zanemajujući stvarne rodne probleme, i nisu uspele da uspostave konkretne veze između roda i suvereniteta, vlasti, ljudskih prava, itd.

To je postalo više nego očigledno 8. marta 2006. – na međunarodni Dan žena – kada je Kosovska ženska mreža objavila manifest, u kome je ponovila zahtev za uključivanje žena u pregovore o statusu. Po rečima jedne predvodnice albanskih žena: „Mi ne želimo da guramo žene u prve redove samo zato što su žene, ali želimo da podstaknemo one koje imaju iskustva i poseduju određene veštine” (*Koha Ditore*, 8. mart 2008. godine). Uistinu, ona je na osnovu takve kvalifikacije izdvojila jednu političarku koja je tvrdila da je spremna da preuzme tu odgovornost, pošto se radi o važnom pitanju i zbog njenog prethodnog iskustva u pregovorima sa srpskom vladom. Pregovarački tim kosovskih Albanaca bio je sastavljen od predstavnika najvećih političkih partija, uz dodatak jednog cenjenog urednika novina, stranački neopredeljenog. Odabrana žena je zastupala tezu da je uspostavljanjem takvog predsedana otvorena mogućnost za još jedan predsedan – u slučaju nje kao žene.

Takva strategija uključivanja predstavnice marginalizovane društvene grupe bila je od samog početka osuđena na propast. Preterano naglašavanje iskustva i veština jedne žene ne samo da je ograničilo mogućnosti drugih žena već je, što je još važnije, uključivanje žena na osnovu kvaliteta njih dovelo u položaj da svoj zahtev opravdavaju umesto da dovode u pitanje legitimnost političkog

procesa koji konkretno isključuje žene. Tako bi se moglo tvrditi da je Kosovska ženska mreža, čija je odgovornost kao društvenog pokreta bila ograničena na manjinu kosovskih žena, reprodukovala rodne stereotipe i patrijarhalni model svojim insistiranjem na političkom simbolizmu.

Međutim, dosta toga govori činjenica da Ujedinjene nacije – kao glavni međunarodni činilac i posrednik između Prištine i Beograda sve do poslednje faze pregovora – nisu čak ni uzele u razmatranje skromni i minimalistički zahtev Kosovske ženske mreže. Specijalni predstavnik generalnog sekretara UN na Kosovu Seren Jesen Petersen izjavio je da Rezolucija 1325 ne garantuje zastupljenost žena već samo „apeluje” na to da one uzmu učešća u procesu. Za njega to pitanje nije stvar koju Ujedinjene nacije treba da razmotre,

9. Dokumentarni program „Čija bezbednost” (engl. *Whose Security*), čije je snimanje finansirala Kancelarija za rodna pitanja Misije Ujedinjenih nacija na Kosovu, intervju sa Jesenom Petersenom, specijalnim predstavnikom generalnog sekretara UN.

10. Za više detalja videti na sajtu www.uno-sek.org.

11. Ogromnu većinu, čak 92% populacije Kosova čine Albanci, 5,3% Srbi, a 2,7% populacije čine ostale manjinske grupe: Bošnjaci, Goranci, Romi, Turci, Aškalijski i Egipćani.

već je to zadatak političke elite kosovskih Albanaca.⁹ Tehnički gledano, Petersenova izjava bila je valjana: Rezolucija 1325 je samo smernica, a ne pravilo iz kog proizlaze određena ovlašćenja. Ipak, prenoseći teret odlučivanja na lokalnu populaciju, koja je bila pod kontrolom Ujedinjenih nacija, ova organizacija ne samo da je sebe oslobodila odgovornosti za promovisanje rodne ravnopravnosti

već je takođe ignorisala svoje rodno strukturisano delovanje. Kao uticajni posrednik u mirovnom procesu – što je srž akcionog plana Rezolucije 1325 – Ujedinjene nacije nisu videli bilo kakav razlog da u njihovom pregovaračkom timu budu zastupljene žene.

RODNO STRUKTURISANI MIROVNI SPORAZUM ZA KOSOVO

*Sveobuhvatni predlog statusa Kosova*¹⁰ – poznat kao Ahtisarijev plan – predstavlja dokument koji sadrži opšte uslove, pravila i propise za dodeljivanje Kosovu statusa državnosti pod nadzorom „međunarodne zajednice“. On se bavi sledećim oblastima koje su smatrane važnim za razvoj Kosova kao nezavisne države: ustavne odredbe; prava zajednica i njihovih pripadnika; decentralizacija i određivanje granica novih opština; pravosudni sistem; versko i kulturno nasleđe; spoljni dug, svojina i arhive; institucije kao što su Kosovski bezbednosni sektor, međunarodni civilni predstavnik, Misija za politiku evropske bezbednosti i odbrane (kasnije preimenovana u EULEX), međunarodno vojno prisustvo i akcioni plan u domenu zakonodavstva.

Ovo je matrica koja obuhvata kako makronivo tako i mikronivo opšteg upravljanja Kosovom. Baš kao što rodna pitanja nisu imala nikakvog udela

u pregovaračkom procesu o konačnom statusu Kosova, njih praktično nema ni u završnom sporazumu. Nasuprot tome, plan (član 5, član 5.1, član 5.2 i član 5.3) daje privilegovano mesto etničkoj pripadnosti, naznačujući svakovrsne kvote i formule za zastupanje manjina u okviru Vlade i Skupštine Kosova. Sporazum definiše Kosovo kao multietničko društvo,¹¹ premda kosovski Albanci čine više od 90% ukupnog stanovništva. Uistinu, etnička pripadnost je ključna kategorija i sporazum je sazdan na njoj. To ne važi samo za politički sistem već i za kulturu i religiju.

Nasuprot konceptu multietničnosti, sporazum tretira kulturno nasleđe Kosova i lokacije vezane za verska osećanja iz srpske monoetničke perspektive, čime simbolički proširuje opseg nasleđa kolonijalizma i hijerarhijske organizacije vlasti. Njime se brišu sve druge istorijske kulture koje postoje na Kosovu, na primer, islamsko kulturno nasleđe. Otuda se uopšte ne pominje uništavanje veoma starih džamija, arhiva, biblioteka, arheoloških i etnoloških materijala u sukobu na Kosovu.¹² Takođe, odsutno je sećanje na brisanje albanskih identiteta, istorija, krštenica, venčanica – a sve to u okviru kampanje etničkog čišćenja tokom 1998. i 1999. godine.

Sporazum samo potvrđuje ono što je Dona Haravej nazvala krizom istorijskih narativa, „u celokupnom opsegu političkog spektra, širom sveta” (Haraway, 1992: 86). On predstavlja odsustvo same istorije. On se ne bavi sećanjima na rat, krivicom i ratnom štetom. Praksa skrivenih referenci na simbole kolonijalizma predstavlja produžetak kolonijalizma. Ona jednu manjinu stavlja u poziciju kulture, a sve ostale u poziciju nekulture.

Osim toga, ne uspostavljaju se nikakve veze između roda, sa jedne strane, i politike, kulture i religije, sa druge strane. Rod se, forme radi, pominje samo u vezi s procesom pomirenja (član 2.5), Ustavnom komisijom (član 2)

12. „Tokom kampanje suzbijanja pobune koju su srpske snage vodile protiv Oslobođilačke vojske Kosova 1998. i 1999. godine, međutim, pored masovnog proterivanja Albanaca sa Kosova, verski objekti vezani za islamsku veru bili su mete za uništavanje. Približno 200 ili više od 600 džamija na Kosovu bilo je oštećeno ili uništeno tokom 1998. i 1999. godine, zajedno sa sufističkim centrima i islamskim školama, arhivama i bibliotekama” (Hercher, 2006: 41).

13. Član 2, aneks I.

i Komisijom UN za eliminaciju svih vidova diskriminacije žena (član 2, aneks I). Štaviše, ovaj plan ženama nudi manja politička prava u odnosu na ona koja su uživale pod vladavinom Ujedinjenih nacija. Tako, primera radi, odeljak o sastavu Skupštine Kosova (član 3, aneks 1) ne navodi rodnu kvotu za predstavljanje žena (postojalo je pravilo o 30% zastupljenosti žena u Skupštini

Kosova). Tu se samo kaže da „liste kandidata moraju voditi računa o međunarodno priznatim principima rodne ravnopravnosti, odraženim u instrumentima ljudskih prava”.¹³ A kada je reč o vladi, rod se pominje samo u vezi s državnom službom, a pitanje kvota uopšte se ne pominje. Najzad,

prazno pominjanje roda može se uočiti u vezi sa sudstvom i tužilaštvom (član 6, član 6.6, aneks IV). U osnivačkom dokumentu nove države podržanom od strane Ujedinjenih nacija, nema mesta za žene.

ZAKLJUČAK

Delovanje protektorata na živote žena u situacijama mirovnih procesa tek treba da se dokumentuje i teorijski obradi. Ja sam izložila strukturnu dimenziju neformalnog političkog delovanja žena na lokalnom nivou koja je do sada retko razmatrana. Politika je i dalje muški posao, kao što se pokazalo na primeru kosovskog protektorata. Ukratko rečeno, odnosi moći u posleratnim društvima ostaju netaknuti uprkos uvođenju zakona o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou.

Isključivanje žena i pitanja roda iz pregovora o političkom statusu Kosova i iz sporazuma pokazuje slabost mehanizama za sprovođenje Rezolucije 1325. Ova činjenica naglašava ono na šta je ukazala Kristin Činkin: da „izostavljanje žena iz mirovnih sporazuma osnažuje pretpostavku da pol i rod nisu bitni u situacijama obnove posleratnih sukoba, a šire uzev, ni u međunarodnom pravu” (Činkin, 2003: 12). Iskustvo sa Kosovom pokazuje da nema smisla ulaziti u proces obnove posle sukoba bez „postavljanja pitanja o ženama”.

Razumevanje roda ne samo da ima ogroman uticaj na načine na koje ljudi shvataju sebe i svoj život već i na to kako institucije formiraju i održavaju prakse vezane za poimanje roda. Politika uspostavljanja rodne ravnopravnosti kao taktika za ujednačavanje rodnih uloga i pozicija takođe iziskuje odgovornost feministkinja. Kriitička analiza ograničenja i potencijala takve jezičke i institucionalne prakse trebalo bi da uključuje radikalnu feminističku politiku koja dovodi u pitanje i preobražava binarno preoblikovanje roda, politike, jezika i kulture. Kao što je primetila Džudit Batler, „nije dovoljno postaviti pitanje kako bi žene mogle biti potpunije zastupljene u jeziku i politici. Feministička kritika takođe bi trebalo da razume kako kategoriju 'žena', koja je predmet feminizma, proizvode i sputavaju upravo one strukture moći preko kojih se nastoji ostvariti emancipacija” (Butler, 1998: 275).

Rod treba da bude i kategorija za analizu i platforma za radikalnu političku akciju žena. Politika uspostavljanja rodne ravnopravnosti trebalo bi da osnaži potencijal za nadgradnju spoznaja kojima jedna feministička ontologija predstavljanja može doprineti razumevanju otelotvorenih efekata moći i društvene prednosti. Ovakav transformativni akcioni plan znači dovodenje u pitanje normi i praksi koje dovode do rodnih nejednakosti putem ukazivanja na rodne aspekte procesa stvaranja politike i intervenisanja u tom domenu (Eveline i Bacchi, 2005: 506–508). To uključuje opiranje sadašnjim mirotvornim

praksama, koje funkcionišu putem pristupa problemima bezbednosti i građenju mira od vrha nadole. Takvi pristupi ne ostavljaju manevarski prostor za žene i sprečavaju ih da dosegnu sferu moći i zvanične politike.

LITERATURA:

- Alice, L. (2009). The UN's Global Agenda and Post-Conflict Reconstruction: The Implementation of the United Nations Security Council Resolution 1325 in Kosovo. U Eifler, Ch. i Seifert, R. (ured.). *Gender Dynamics and Post-Conflict Reconstruction*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Beilstein, J. (1998). The Expanding role of Women in United Nations Peacekeeping. U Lorentzen, L.A. & Turpin, J. (ured.). *The Women and War Reader*. New York: New York University Press.
- Bellamy, A.J., Williams, P., Griffin, S. (2004). *Understanding Peacekeeping*. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J. (1998). Subjects of Sex/Gender/Desire. U Phillips, A. (ured.). *Feminism and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Chantal, M. (2005). *On the Political: Thinking in Action*. London: Routledge.
- Chinkin, Ch. (2003). Peace Agreements as a Means for Promoting Gender Equality and Ensuring the Participation of Women. Dostupno na sajtu www.un.org/womenwatch/daw/egm/peace2003/reports/BPChinkin.PDF.
- Cockburn, C. (1998). *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books.
- Cohn, C., Kinsella, H., Gibbins, Sh. (2004). Women, Peace and Security: Resolution 1325. *International Feminist Journal of Politics* Vol. No.1.
- Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement. Dostupno na sajtu www.unosek.org/unosek/en/statusproposal.html
- Corrin, C. (2000). *Gender Audit of Reconstruction Programmes in South Eastern Europe*. New York: The Urgent Action Fund and Women's Commission for Refugee Women and Children.
- Enloe, C. (1993). Are UN Peacekeepers Real Men? And other Post-Cold War Puzzles. U *The Morning After: Sexual Politics at The End of Cold War*. Berkeley: University of California Press.
- Enloe, C. (2000). *Manoeuvres: The International Politics of Militarising Women's Lives*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Eveline, J. and Bacchi, C. (2005). What Are We Mainstreaming When We Mainstream Gender? U *International Feminist Journal of Politics* 7 (4), 496–512.
- Galligan, Y., Clavero, S., Calloni, M. (ured.). (2007). *Gender Politics and Democracy in Post-Socialist Europe*. Leverkusen: Verlag Barbara Budrich.
- Grewal, I. and Kaplan, C. (1994). Introduction: the transnational feminist practices and questions of postmodernity. U Grewal, I. and Kaplan, C. (ured.). *Scattered Hegemonies: Transnational Feminist Practices*. Minneapolis: The University of Minneapolis Press.
- Guijzings, G. (2000). *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: C. Hurst & Co.
- Haraway, D. (1992). Ecce homo, Ain't (Ar'n't) I a Woman, and Inappropriate/d Others: The Human in a Post-Humanist Landscape. U Butler, J. i Scott, W.J. (ured.). *Feminists Theorize the Political*. New York: Routledge.
- Hardt, M. and Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D. (ured.). (1993). *Prospects for Democracy: North, South, East, West*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., and Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D. (2002). Globalization, Corporate Practice, and Cosmopolitan Social Standards. *Contemporary Political Theory* 1 (1), 59-79.
- Helms, E. (2003). Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia-Herzegovina. *Women's Studies International Forum* 26 (1), 15-33.
- Hercher, A. (2006). Is it true that Albanians are responsible for an orchestrated campaign to destroy Kosovo's cultural heritage in modern time. U Lellio Di, A. (ured.). *The Case for Kosovo: Passage To Independence*. London: Anthem Press.

- Ingimundarson, V. (2004). The 'Last Colony in Europe': The New *Empire*, Democratization, and Nation-Building in Kosovo. U Ingimundarson et al. (ured.). *Topographies of Globalization: Politics, Culture, Language*. Reykjavik: University of Iceland.
- Ingimundarson, V. (2007). The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo. U *History and Memory* 19 (1), 95-123.
- Jacqui, T. (2003). Mainstreaming Gender in Global Public Policy. *International Feminist Journal of Politics* 5 (3), 368-396.
- Kaldor, M. (2007). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press (Rev. ured.).
- Kosova Women's Network 'Monitoring Implementation of UNSCR 1325 in Kosovo, http://unifem.at/pdfs/KWN_UNSCR1325.pdf
- Krasniqi, V. (2007). Imagery, Gender and Power: The Politics of Representation in Post-War Kosovo. *Feminist Review* 86, 1-23.
- Malcolm, N. (1998). *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.
- Mazurana, D., Roberts-Raven, A., Parpart, J. (ured.). (2005). *Gender, Conflict and Peacekeeping*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- Miall, H., Ramsbothan, O., and Woodhouse, T. (1999). *Contemporary Conflict Resolution*. Cambridge: Polity Press.
- Pešič, V. (1994). The War for Ethnic States. U Popov, N. (ured.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest: CEU Press.
- Pringle, R. and Watson, S. (1998). Women's Interests' and the Poststructuralist State. U Phillips, A. (ured.). *Feminism and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Radi, R (1994). The Church and the 'Serbian Question'. U Popov, N. (ured.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest: CEU Press.
- Raven-Roberts, A. (2005). Gender Mainstreaming in United Nations Peacekeeping Operations: Talking the Talk, Tripping over the Walk. U *Gender, Conflict and Peacekeeping*. Oxford: Rowman and Littlefield Publishers.
- 'Resolution 1325', <http://www.peacewomen.org/unpkwatch/pkindex.html>.
- Seifert, R. (2009). Armed Conflict, Post-War Reconstruction and Gendered Subjectivities. U Eifler, Ch. and Seifert, R. (ured.). *Gender Dynamics and Post-Conflict Reconstruction*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Shadmi, E. (2000). Between Resistance and Compliance, Feminism and Nationalism: Women in Black in Israel. *Women's Studies International Forum* 23 (1), 23-34.
- Strüver, A. (2007). The Production of Geopolitical and Gendered Images through Global Aid Organisations. *Geopolitics* 12, 680-703.
- Tërdevci, F. (2006). Rrjeti i Grave të Kosovës, këmbëngulës në kërkesën për pjesëmarrjen e gruas në bisedimet me Serbinë ['Kosova Women's Network, Resolute on the request for participation of women in the talks with Serbia]. *Koha Ditore*, 7 March.
- Vayrynen, T. (2004). Gender and UN Peace Operations: The Confines of Modernity. *International Peacekeeping* 11 (spring), 125-142.
- Whitworth, S. (2004). *Men, Militarism and UN Peacekeeping*. London: Lynne Rienner Publishers.
- (2004). Women, Peace and Security: 1325, Discussion. *International Feminist Journal of Politics* 6 (1), 130-140.
- www.unmik.online.org
- www.unosek.org
- www.unifem.org
- www.rwlsee.org
- www.womensnetwork.org
- www.peacewomen.org

VK: Od početka devedesetih pa sve do danas uloga organizacije Žene u crnom, ženske mirovne grupe feminističko-antimilitarističke orijentacije, čija si ti jedna od osnivačica i članica, u smislu nenasilnog otpora i javne kritike svih procesa koji su doveli do ratova na jugoslovenskom prostoru a koji su kulminirali genocidom u Srebrenici, vrlo je važna. Ovde bih se, kao uvod u ovaj intervju, osvrnula i na značajnu analizu *Žena u crnom*, koju 2002. godine u svom tekstu pod nazivom *Evropa nakon 1989. godine, etnički ratovi, fašizacija društvenog života i politike tela u Srbiji* daje Žarana Papić a koji objavljujemo u celosti u ovoj publikaciji. Po njoj „poslednja dekada [dvadesetog veka] u Srbiji može se definisati kao specifična istorijska procesualnost, kao *tranzicija* od projugoslovenskog komunizma do politički autističnog, agresivnog, profašističkog kolektizma”, koji ona vidi kao razlog zbog kog, između ostalog, „nikada nisu postojale značajne demokratske alternative Miloševićevoj ratnoj politici zasnovanoj na *etničkoj borbi* protiv svih. Čak i takozvani opozicioni

1 Papić, Žarana, 1999. Kosovo War, Feminists and Fascism in Serbia, Belgrade, http://k.mihalec.tripod.com/fem_in_serbia.htm

muški lideri nisu mogli da se odupru pa su učestvovali, svako prema svojim sposobnostima, u ovoj *Baš me briga ako vas čiste* igri. Jedini politički

subjekti u Srbiji koji su se usudili da se suprotstave ovoj smrtonosnoj igri, od početka ratova 1991. godine, bile su pojedine, veoma marginalizovane, ženske političarke i pojedine postfeminističke i pacifističke grupe”.¹

Žene u crnom su i dalje vrlo aktivan i važan politički subjekt ne samo u Srbiji već i na čitavom prostoru bivše Jugoslavije. Putem vaših mnogobrojnih i neumornih akcija bavite se pitanjima kao što su suočavanje sa prošlošću, podrška žrtvama rata i represije, antimilitarizam, antifašizam, feminizam, alternativna edukacija, ali i ženskim mirovnim pregovorima o Kosovu, u kojima ste se kao ženska mirovna grupa zalagali za prava i obaveze da kao žene i u ime žena učestvujete u mirovnim pregovorima o statusu Kosova. U ovom intervjuu upravo bih volela da se fokusiramo na ovaj poslednji aspekt vašeg delovanja.

Žene u crnom su još od 1991. godine i početaka sukoba na Kosovu bile direktno uključene u mirovne akcije protiv tih sukoba. Zanimljivo je da

ste tokom Mirovnog karavana na Kosovu maja 1991. godine imale susrete sa albanskom zajednicom na Kosovu, ali i sa rudarima iz Trepče, kao i sa radnicima i radnicama iz oblasti prosvete i kulture, između ostalih. Kako iz današnje perspektive gledate na te susrete i kako biste danas okarakterisali potrebu albanskog naroda na Kosovu za paralelnim institucijama – političkim, obrazovnim, zdravstvenim, pravnim i ostalim, što je predstavljalo njihov akt (oruđe) nenasilnog otpora protiv tadašnje sistematske represije srpskog državnog aparata nad albanskim stanovništvom? U čemu je, po vama, bio potencijal albanskog nenasilnog otpora?

SZ: U dugom vremenskom periodu, posebno dolaskom S. Miloševića na vlast 1987, albanski narod je bio izložen organizovanom državnom teroru, aparthejdu, progonu, sistematskom ponižavanju, segregaciji i etničkoj diskriminaciji u školama, nasilnom iseljavanju, diskriminatorskoj primeni pravnih normi, hapšenjenjima i zlostavljanja, organičavanju prava na mirno okupljanje i političko delovanje. Od 1991. brutalnom policijskom silom izbačeno je sa Univerziteta u Prištini oko hiljadu nastavnika, preko dvesta administrativnih radnika i preko 27.000 albanskih studenata i studentkinja; o tome smo pisale, zbog toga smo protestovale, sve činjenice su govorele da je svakodnevni život albanskog stanovništva na Kosovu već više od 15 godina obeležen institucionalnim aparthejdom... Jedan deo nas se uključio u Mirovni karavan na Kosovu, maja 1991. godine. Karavan su činili/e pacifiste/kinje iz Italije, profesor Miladin Životić, Obrad Savić, ja iz Beograda, Ildiko Erdei i drugi iz Pančeva.

Tokom tri dana organizovani su brojni susreti i razgovori sa predstavnicima/ama albanske zajednice na Kosovu, rudarima iz Trepče, prosvetnim radnicima/ama, intelektualnom elitom i zabeležena su svedočenja o sistematskoj represiji koju je sprovodio srbijanski režim. U Karavanu je učestvovao i Aleksandar Langer, poslanik Zelenih u Evropskom parlamentu; on je kasnije bio vatreni podržavalac nenasilnog pokreta na Kosovu. To predstavlja početak saradnje između civilnog društva albanske zajednice sa Kosova i *Žena u crnom*. Od tada pa do sada postoji neprekinuta nit prijateljstva, solidarnosti, uzajamne podrške, saradnje, razmene...

Naspram institucionalnog aparthejda srpskog režima, albanski narod na Kosovu se odlučio za nenasilje kao aktivnu i konkretnu borbu protiv nepravdi. Naspram ogromne fizičke brutalne sile (pre svega policijskog aparata) koju je primenjivao srpski režim na Kosovu protiv albanskog stanovništva, nenasilje je bilo i rezultat, kako je govorio M. L. King „najstrože analize stanja i najtačnija procena postojećeg stanja i odnosa snaga”, a ne „samo duhovno opredeljenje”. Drugi važan element tog narodnog pokreta bila je građanska neposlušnost – ne samo kao čin nenasilnog otpora već i prava da se krše svi zakoni koji su

suprotni elementarnim etičkim principima – na primer, ukidanje jednakosti pred zakonom u obrazovnom sistemu, sferi rada, ukratko, u svim segmentima života albanskog naroda na Kosovu. U takvoj situaciji nije postojao drugi izbor nego boriti se protiv nepravednih zakona i tzv. legalizma, to jest dati primat pravednosti u odnosu na pravo i legalizam i etičkim principima na osnovu kojih je ispravno kršiti sve državne zakone koji su suprotni moralu, građanskim slobodama i moralnim uverenjima. Tu za nas, Žene u crnom, nije bilo dileme jer smo do početka rata pozivale na građansku neposlušnost i kršenje zakona, na primer protiv nasilne mobilizacije u Srbiji. U tom pogledu navešću primer solidarnosti koju su nam pružili albanski aktivisti 1995. godine na Permanentnom sudu naroda u Barseloni. Biljana Kovačević Vučo, Miloš Vasić, Stevan Lilić i ja tražili smo podršku dezerterima i beguncima iz rata i odmah su nam najveću podršku pružili baš aktivisti sa Kosova.

Nenasilni narodni pokret je uključivao celokupno stanovništvo, sve njegove slojeve, a naročito civilno društvo: studentski, sindikalni, ženski pokret... Taj pokret je uživao ogromnu podršku velikog dela mirovnog, antimilitarističkog i nenasilnog pokreta iz Evrope, SAD. Dolazili su veoma istaknuti aktivisti nenasilnog pokreta iz celog sveta – čuveni „gandijevci”, i među njima moram da pomenem profesora Alberta L'Abate iz Firence, koji je i kod nas često dolazio, držao nam predavanja o gandijevskom otporu, zajedno smo išli na Kosovo. Budući da smo i mi odavno saradivale sa pripadnicima i ovog i drugih srodnih pokreta, često smo zajedno išli na Kosovo i pružali podršku nenasilnim demonstracijama i svim drugim vidovima nenasilnih akcija, naročito akcijama Nezavisne unije studenata Prištinskog univerziteta. Bila sam svedok izvanrednih nenasilnih reakcija na brutalno policijsko nasilje. „Naći ćemo uvek kreativnu formu čak iako nam zabrane sve, uključujući i šetnje, jer se ljudi plaše i šetnje” (oktobar 1997). „Ne želimo da porazimo protivnika, mi zahtevamo poštovanje ljudskih prava” (oktobar 1997); i kad je preko 30.000 žena sa Kosova učestvovalo u generalnom protestu održanom 25. marta u Prištini, marta 1998. O tome smo pisale međunarodnim mrežama, obaveštavale domaću javnost, koja je bila protiv takvih akcija ili krajnje ravnodušna.

Solidarnost smo iskazivale i prema studentskim demonstracijama i drugim oblicima masovnih narodnih nenasilnih akcija. Tu solidarnost demonstrirale smo i na ulicama Beograda, o čemu postoji obimna dokumentacija. Čim su počeli protesti u Prištini, oglasile smo se, oktobra 1997, rečima: „Ne pristajemo da srpski režim u naše ime vrši represiju nad albanskim studentima i studentkinjama. U potpunosti podržavamo zahteve Nezavisne unije studenata Prištinskog univerziteta i izražavamo svoje divljenje doslednosti kosovskih studentata i studentkinja u nenasilju”.

Na ulicama Beograda tokom januara i februara 1999. podržavale smo i mirovne pregovore u Rambujeu kao način da se okonča oružano i svako drugo nasilje, da se prestane sa ubijanjem, masakrima, otmicama. Nažalost, nenasilni narodni pokret na Kosovu nije samo bio na udaru srpskog režima već nije uživao podršku političkog i vojnog establišmenta ni u Evropi ni u SAD. Ni mejnstrim mediji nisu podržavali nenasilni pokret; za CNN je samo nasilje vest. U skladu sa militarističkom logikom i praksom „nenasilje nije vest već je nasilje ono što proizvodi vest i pokreće javnost“, tako je i nenasilni narodni pokret obeshrabren i prevagnula je opcija oružanog nasilja.

VK: Od 1995. godine na vašim protestnim stajanjima nosite i transparent sa natpisom „Albanke su naše sestre“, koji ste, kako navodite u svojoj dokumentaciji, stalno iznova morale da pravite jer je bio konstantna meta fizičkog napada. Takođe, tokom protestnih šetnji 1996. i 1997. godine, koje su bili organizovani u Beogradu protiv Miloševićevog režima i izborne krađe, vi ste jedna od retkih organizacija u Beogradu/Srbiji koja je skretala pažnju na *rat niskog intenziteta* protiv albanskog stanovništva na Kosovu i solidarisala se sa nenasilnim pokretom. Da li možete da se priselite tog perioda i atmosfere u aktivističkim i intelektualnim krugovima u Beogradu/Srbiji koji su vam bili bliski? Kako danas gledate na tezu Žarane Papić da ste vi, Žene u crnom, i još samo poneke, marginalizovane ženske grupe uspevale da se suprotstavite i pružate otpor toj *smrtonosnoj igri* u koju su bili uključeni svi, tokom ratova devedesetih, ne samo na Kosovu već na području cele bivše Jugoslavije?

SZ: Reakcije protiv *Žena u crnom*, akcija protiv represije i nasilja nad albanskim narodom, akcije podrške i solidarnosti albanskom nenasilnom pokretu bile su izraz široko rasprostranjenog kuturnog rasizma i neprikrivene mržnje prema albanskom narodu u Beogradu i celoj Srbiji. Činjenica je da je pomenuti transparent izazivao najžešće reakcije besa i fizičkog nasilje nad nama, ali ne samo taj već su i drugi transparenti (npr. *Da li znamo šta se dešava na Kosovu?*, *Represija nad albanskim stanovništvom na Kosovu jeste nesloboda za oba naroda!*, *Koliko košta represija na Kosovu i Beogradu? Koliko se škola, bolnica može sagraditi tim novcem?*, *Ljudska prava nisu unutrašnja stvar nijedne države, to je međunarodno pitanje, Policijska represija ne rešava problem!*).

Ove i druge transparente smo nosile po ulicama Beograda tokom masovnih građanskih protesta 1996/1997. u Beogradu. Delile smo i letke o stanju na Kosovu i podršci albanskom nenasilnom pokretu, izazivali bes. Poznato je da je jedan od redovnih povika upućenih policiji tada bio „Idite na Kosovo“, što je bio izraz ne samo mržnje i kulturnog rasizma prema Albancima već i dokaz više nego ograničenog demokratskog kapaciteta navedenih demonstracija. Zanimljivo je da su vrlo pozitivno reagovali na naš transparent koji smo inače nosile na akcijama podrške nenasilnom pokretu na Kosovu, a nosile smo ga

i na građanskim protestima: „Nijedna policija, nijedna vojska ne može pokoriti volju naroda koji je odlučio da se suprotstavi nenasiljem”. Naravno, tu su mislili samo na sebe i taj nedostatak solidarnosti sa drugim ugnjetenima jeste konstanta do današnjeg dana. Ukratko, zaista nas je poražavao nedostatak empatije i saosećanja, čak i među onima od kojih smo to očekivale – najveći deo intelektualne javnosti koja je saosećala sa žrtvama srpske agresije u Hrvatskoj i BiH nije imala iste aršine prema Albancima na Kosovu. Najveći deo javnosti u tim demonstracijama je bio obuzet i zauzet otporom režimu, ali ne i ratnoj, agresorskoj, rasističkoj politici srpskog režima van Srbije. Naravno, tu su bile organizacije civilnog društva koje su nas podržavale: Fond za humanitarno pravo, Beogradski krug, Helsinški odbor za ljudska prava, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Jukom, i ta podrška i solidarnost je bila više nego značajna. Nikad ne možemo zaboraviti podršku CZKD-a i svih pomenutih grupa, ali i više stotine građana/nki našoj mirovnoj akciji performansu „Priznajem da sam se suprotstavila politici represije, aparthejda i rata srpskog režima protiv albanskog stanovništva na Kosovu”, oktobra 1998; taj performans izveden je u Beogradu povodom sedme godišnjice osnivanja *Žena u crnom*. Naime, 1999. godine išla sam u Leskovac sa Jelenom Šantić da podržimo građane/nke koji su se suprotstavili ne samo režimu već su, dok su bili nasilno mobilisani na Kosovu, prisustvovali terorru nad Albancima.

Ovom prilikom ću navesti ono što sam još 1999. godine čula od hrabrih aktivistkinja u Leskovcu, a jedna od njih je nedavno preminula Nevena Nena Kostić. Ona je kazala: „Osećam se odgovornom zbog zbog proterivanja i ponižavanja mojih komšija Albanaca, zbog nasilne mobilizacije na Kosovo...” Dakle, ne smatram da se otpor *smrtonosnoj igri* može svesti samo na ženske grupe, jer su neke od njih zauzimale vrlo različite stavove i po pitanju rata i politike srpskog režima. Ipak, činjenica je da su Žene u crnom i srodne ženske grupe imale najbolje odnose sa ženama na Kosovu. Tu se ne radi samo o ženskim grupama iz Beograda nego i iz raznih krajeva Srbije.

Zajedno smo stvorile odnose solidarnosti i poverenja, iz kojih je iznikla Ženska mirovna koalicija, koja je sa otpočinjanjem pregovora o budućem statusu Kosova početkom 2006. objavila Žensku mirovnu platformu za pregovore o statusu Kosova. Tražile smo da aktivistkinje civilnog društva, a naročito feminističko-pacifističkih mreža kao što su Žene u crnom, koje su se istrajno suprotstavljale nacionalističkoj politici srpskog režima, a i dalje su predano angažovane u procesima izgradnje mira, pomirenja i u procesima tranzicione pravde, budu uključene u ove pregovore. Mreža Žene u crnom Srbije i Mreža žena Kosovo dokaz su da unutar obeju zajednica postoje dugotrajni stabilni odnosi prijateljstva, solidarnosti, podrške i saradnje; odnosi među nama su plod naše zajedničke želje a ne pritisaka ili diktata od spolja; mi se ne povezujemo „iz projektnih” motiva ili zato što to nameću donatori, već zato što mi to želimo – bavimo se pitanjima, interesima, potrebama koje iz baze – grass

roots – atikulišemo mi, a ne međunarodni donatori. Za razliku od naših „elita” koje vode dijalog pod kontrolom međunarodnih faktora, mi vodimo dijalog „iz baze” – grass roots – susrete „niskog nivoa”, baveći se pitanjima svakodnevice, a ne velikim nacionalnim interesima. U našim odnosima uvek uzimamo u obzir ono što nam je zajedničko, ali uzimamo u obzir i različite pozicije koje zauzimamo u svojim zajednicama. To je politika feminističke etike odgovornosti ili „politika lokacije” (E. Rič): mi iz Srbije nikad ne zaboravljamo da smo iz agresorske države, tj. države koja je odgovorna za dugogodišnju represiju, aparthejd nad albanskim stanovništvom na Kosovu, dok Mreža žena Kosova pripada zajednici koja je bila žrtva takve agresorske politike srpskog režima; mi iz Srbije zauzimamo marginalnu poziciju na osnovu svog manjinskog političkog stava – mi smo u Srbiji neprihvaćene i demonizovane, dok su žene sa Kosova mnogo više ili u potpunosti prihvaćene u okviru svoje etničke zajednice; mi u Srbiji kršimo nacionalni konsenzus u pogledu statusa Kosova – poštujemo ono rešenje koje odgovara većinskom stanovništvu na Kosovu, tj. nezavisnost Kosova, dok su žene s Kosova deo nacionalnog konsenzusa o statusu Kosova. Uvažavajući te različite pozicije, smatramo da nas povezuju i drugi brojni zajednički elementi ili sledeći činjenice: oba civilna društva su isključena iz pregovora, ranije o statusu Kosova, a sad između dveju država – Kosova i Srbije; u obema zajednicama dominira snažno ukorenjena patrijarhalna kultura: diskriminacija žena na svim nivoima – nezaposlenost, porodično nasilje, obrazovanje, itd. U obema zajednicama dominiraju snažne konzervativne tradicije: nacionalizam, etnička homogenizacija, etnička isključivost; u obema zajednicama većina stanovništva, a naročito žene, žive u siromaštvu (na primer, stopa nezaposlenosti u obema zajednicama je veoma visoka); korupcija na svim nivoima koja proizvodi duboke i opasne frustracije, zbog čega je većina ljudi meta nacionalističkih, šovinističkih ideologija i pokreta; nedostatak bezbednosti za sve ljude na Kosovu i u Srbiji; zato civilno društvo treba da se zalaže za humanu demilitarizovanu bezbednost, ekonomsku bezbednost, socijalnu, zdravstvenu, bezbednost čovekove okoline, ličnu i političku bezbednost – zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda, slobodu od straha. Pored toga, obe zajednice imaju kao zajednički element i široku rasporostranjenu kulturu nekažnjivosti (impunity) jer u obema preovladava poremećeni vrednosni sistem u kojem većina ljudi nema kritički stav prema zločinima iz prošlosti ili zločinca smatra herojima, pa mi radimo na tome da se taj vrednosni sistem promeni.

VK: Aparthejd na Kosovu je kulminirao 1999. godine etničkim čišćenjem albanskog stanovništva koje je sprovodio srpski režim, kao i NATO bombardovanjem. U tom periodu ste intenzivirali svoje angažovanje i akcije protiv oružanog nasilja, a naročito u cilju solidarnosti sa osuđenima u političkim procesima protiv Albanaca i Albanci pred sudovima širom Srbije. Pomenimo samo slučaj pesnikinje Flore Brovine ili Albina Kurtija. Da li možete nešto više o tome da nam kažete?

SZ: Tokom marta, aprila i maja 1999. godine održavale smo stalne telefonske kontakte sa aktivistima/kinjama na Kosovu, kao i sa svim prijateljima i prijateljicama, sve vreme etničkog čišćenja i bombardovanja. Naravno, sa onima koji nisu bili proterani/e. Neke od njih, dok su bile u Prištini, pričale su nam i telefonom o najbrutalnijem nasilju: „Ulicama lutaju bande, to su pušteni iz zatvora, paravojni, ko zna... koga sve nema. Upadaju u kuće, iseljavaju ljude, kidnapuju ih, masakriraju...” I to smo sve prenosile dalje, a kada su telefoni prestali da rade, pronašle smo druge načine da održavamo kontakte. Sa nekima smo se čule tek juna 1999.

Nakon vojne intervencije 1999, kao i tokom 2000. godine, do pada režima, posebnu pažnju posvetile smo praćenju suđenja žrtvama političke represije i institucionalnog aparthejda na Kosovu. Pratile smo montirana suđenja pripadnicama/ima albanske nacionalnosti i pružale podršku žrtvama političkih procesa protiv Albanaca i Albanci pred sudovima u Srbiji, u Beogradu i Nišu. Tu mislim pre svega na suđenje pesnikinji i aktivistkinji Flori Brovini pred sudom u Nišu; ona je decembra 1999. godine osuđena na 12 godina robije bez dokazane krivice. Zapisala sam završnu reč Flore Brovine na suđenju i istog dana, 9. decembra 1999, poslala sam je svim domaćim i međunarodnim medijima i mrežama. To je bilo predivno, potresno, snažno svedočenje: „Moja domovina je tamo gde imam prijatelje, tamo gde se čitaju moje pesme”, itd.

To je imalo ogroman odjek pa je unutar Međunarodne mreže *Žena u crnom* i srodnih mreža pokrenuta svetska kampanja solidarnosti. Veoma je važno to što smo u svom stalnom zahtevu za oslobađanje Flore Brovine dobile podršku i civilnog društva u Srbiji. Kampanju smo pojačale uoči zasedanja Vrhovnog suda Srbije 16. maja 2000. i našeg zahteva da se Brovina oslobodi, što se, nažalost, nije desilo – puštena je tek krajem 2000. Naime, u našem apelu „Sloboda za Floru Brovinu – Sve smo mi Flora Brovina” navele smo, između ostalog: „Flora Brovina je osuđena na 12 godina zbog terorizma. Osuđena je bez ikakve dokazane krivice. Inkriminisani materijal su zavoji i vunica za pletenje. Svaka od nas poseduje isti inkriminisani materijal. Njena krivica je i to što je aktivistkinja humanitarne organizacije, što je organizovala nenasilne akcije protiv represije ovog režima, nasilja i rata. Svaka od nas može biti osuđena za ista krivična dela. Sve smo mi Flora Brovina”, itd. Bile smo oduševljene i ohrabrene kada smo dobile podršku za njeno oslobađanje ne samo od organizacija od kojih smo to očekivale već i od hrabrih organizacija za koje je to predstavljalo ozbiljan politički problem u njihovom okruženju. To su bile organizacije civilnog društva, pre svega ženske organizacije ne samo iz Beograda već i iz Čačka, Kraljeva, Niša, Leskovca, Velike Plane, Novog Sada, Pirota, Kikinde, Šapca. Takođe treba podsetiti na podršku koju je pružao Forum pisaca, a naročito pesnikinja Radmila Lazić, koja je takođe bila na suđenju, pisala o suđenju i aktivno se zalagala za Brovinino oslobađanje. Tu je njen čuveni članak „Dajte olovku Flori Brovini”. Treba podsetiti na užasne mere

represije prema Flori Brovini u zatvoru u Požarevcu: nije imala pravo da govori na maternjem jeziku sa svojim mužem, koji je imao pravo da joj dolazi u posetu jednom u dve nedelje, i to na pola sata, nije imala pravo na pribor za pisanje, itd. O tome nam je svedočio i njen suprug, sa kojim smo održavale kontakt.

Kolektivno suđenje pred Vojnim sudom u Nišu 1999, tzv. Đakovičkoj grupi – 143 potpuno nedužna albanska civila koji su nasumce uhvaćeni u trima đakovičkim ulicama u znak odmazde, i to isključivo zato što su bili Albanci, predstavljalo je nešto najstrašnije što se na sudu može videti – pravi staljinistički proces koji je trajao samo toliko da se čuje presuda, koju je izrekao tadašnji vojni tužilac Goran Petronijević (a sadašnji slavni branilac osuđenih za ratne zločine pred Specijalnim sudom u Beogradu, kao i haških optuženika srpske nacionalnosti): „S obzirom na to da je nemoguće utvrditi pojedinačnu odgovornost svakog od vas, svi ste vi kolektivno odgovorni!”

Proces Albinu Kurtiju, lideru Unije studenata Prištinskog univerziteta, bilo je još jedno montirano suđenje pred Niškim sudom marta 2000. godine. Nakon suđenja, koje je trajalo 30 minuta, a tokom kog je A. Kurti „priznao krivicu” tako što je izgovorio sledeće: „Svojim radom se ponosim, a kada bi se ukazala prilika, ponovo bih isto uradio i ne kajem se. Ne interesuje me na koliko ćete me osuditi: na deset, dvadeset, trideset ili četrdeset godina”. Izrečena mu je presuda od 15 godina zatvora zbog „ugrožavanja teritorijalne celovitosti SRJ, kao i za krivično delo udruživanja radi neprijateljske delatnosti u vezi sa terorizmom”. I on je osuđen bez dokaza.

Iako nismo prisustvovala suđenju jer se za mnoga nije ni znalo, takođe smo pokrenule kampanju za oslobađanje dvadesetogodišnje Albanke Igbale Džafai. Poziv smo uputile i svim međunarodnim organizacijama i UN. Naime, radilo se o anonimnoj ženi koja je tokom NATO bombardovanja osuđena „za terorizam, odnosno učešće u oružanim akcijama OVK”. Igbalu Džafai su tokom NATO bombardovanja kidnapovali pripadnici OVK i jedan od njih ju je silovao, držali su je u šumi nedelju dana, nakon čega je puštena. Vrativši se u svoje selo Miraše, u opštini Uroševac, Igbala je prijavila policiji otmicu i silovanje i u sudskom postupku kažnjena je na godinu dana zatvora. Upućena je na izdržavanje kazne, a početkom septembra 1999. rodila je dete. Ovaj slučaj potvrđuje da silovanje vrše i oslobodilačke i agresorske vojske...

Suđenje grupi od pet studenata Beogradskog univerziteta albanske nacionalnosti 2000. godine, koji su optuženih „za pristupanje ilegalnoj političkoj grupi Narodni pokret Kosova, koja je navodno skupljala novac od albanskih privatnika u Beogradu za naoružavanje OVK”; optužene su teretili i za „terorističke akcije u vreme neposredne ratne opasnosti i rata”. Studenti su bili u zatvoru do kraja 2000. godine. Nastavile smo da pratimo pred Specijalnim

sudom u Beogradu sva suđenja za zločine počinjene nad albanskim civilima tokom bombardovanja: za zločin u Suvoj Reci od oktobra 2006. do aprila 2008; za zločin u Podujevu od 2008. do 2010, još traje suđenje za zločin u Čuški od 2010; pišemo izveštaje sa suđenja, pružamo podršku porodicama žrtava sa Kosova – a nakon sramne presude za zločin u Suvoj Reci, više ne dolaze na druga suđenja – čujemo svedočenja o anatomiji državno organizovanih zločina i državnog terorizma protiv albanskog stanovništva na Kosovu. Takođe, svedočimo o odsustvu javnosti i organizovanom poricanju i društvenom zaboravu jer sem Nataše Kandić, kao punomoćnice žrtava, sem nas i službenih lica, drugih nema. I to odsustvo javnosti i solidarnosti nas veoma brine.

VK: Vi ste, posredno i/ili neposredno, uključeni i u savremenu umetničku scenu u Beogradu i šire, kroz različite oblike saradnje i zajedničkog rada. Kako vidite značaj ovakvih saradnji?

SZ: Od početka delovanja Žene u crnom rade sa umetnicima i umetničkim udruženjima na estetskom oblikovanju otpora. Umesto ravnodušnosti većine umetnika/ca koji su sledili oficijelni stav „Srbija nije u ratu“, odnosno za vreme rata nisu reagovali na stvarnost rata, a sada ne reaguju na stvarnost poricanja zločina, većina umetnika/ca je bežala i sad beži u eskapizam, u tzv. lepu umetnost, neutralnu, depolitizovanu, zapravo nemoralnu, etički nedopustivu. Za razliku od većine njih, umetnici/e i umetnička udruženja sa kojima radimo (Škart, Dah teatar, Hor proba, Art klinika, Grupa Spomenik, Četiri lica Omarske, itd.) dele sa nama iste etičke vrednosti, odbacuju komercijalizovanu umetnost, ne pripadaju oficijelnom svetu umetnosti, odbacuju i ne prate „modne/projektne tendencije“ (tj. „Ako pratiš modu, uvek si u zaostatku“ – Škart), već radimo zajedno, dvosmerno, dugoročno, učeći jedni/e od drugih, proizvodeći činove otpora.

Intervju vodila Vida Knežević

Ovaj rad bavi se specifičnom oblašću praksa predstavljanja u kojoj je medijska proizvodnja/prisvajanje stvarnosti u Srbiji odigrala odlučujuću ulogu u fašizaciji društvenog života i svakodnevnih praksa u Srbiji – pre i tokom ratova vođenih u bivšoj Jugoslaviji.

Tu se radi o tome kako *odabrani diskursi prisvajanja* društvenog pamćenja, kolektivne traume i obnova Neprijatelja–Drugosti u vidu slike i događaja može postati integralni, „samoparticipativni” činilac profašističkog konstruisanja društvene stvarnosti – upravo posredstvom slike/koncepta same „stvarnosti”, koja zatim postaje proživljeno iskustvo ljudi izloženih stalnom delovanju slike/koncepta.

1 Ovaj tekst se objavljuje uz dopuštenje časopisa *Filozofski vestnik/Acta Philosophica*, FI ZRC SAZU, Ljubljana. Videti: Papić, Žarana. (2002). Europe after 1989: ethnic wars, the fascisation of social life and body politics in Serbia. U Marina Gržinić Mauhler (ured.). *Filozofski vestnik*, posebno izdanje *The Body*. Ljubljana: FI ZRC SAZU, 191–205.

Moć prenatlaženog predstavljanja društvene stvarnosti stoga se može posmatrati kao najjači diskurzivni instrument političkog poretka. Njegova moć počiva na poziciji selektivne legitimizacije/delegitimizacije društvenog pamćenja i društvenog

„prisustva”: putem naracije/negacije društvenih trauma, promenljivog prisustva/odsustva nasilja, konstituisanja/virtuelnosti javne sfere, kao i formiranjem „kolektivne svesti”. Legitimizirajuća moć ovog dominantnog diskursa počiva na konstruisanju kolektivnog konsenzusa kao kulturnog/političkog koda jezika.

Proces društvenih i političkih transformacija u Istočnoj i Srednjoj Evropi posle pada Berlinskog zida 1989. godine, koji je prilično eufemistički okarakterisan kao „tranzicija”, doneo je sa sobom fenomen nasilja kao akutnog društvenog i političkog problema, premda su u svojim blažim oblicima oba vida nasilja – kako rodno, tako i etničko – bila prisutna i u svim drugim zemljama istočnog bloka. Njihovo istrajno prisustvo u postkomunističkim režimima otkriva njihovu strukturnu zavisnost, što omogućava da se ta društva definišu kao zajednice etničke/rasne i rodne politike visokog naboja (Enloe, 1993).

Moglo bi se čak reći da je u vremenima kriza i temeljnih društvenih transformacija dekonstrukcija prethodnog rodnog poretka jedan od najfundamentalnijih faktora promene, kao i delotvoran instrument globalnog restrukturisanja moći. Osim toga, pošto je najuticajniji koncept u postkomunističkim procesima izgradnje države bio patrijarhalni koncept nacionalne države, ideologija države i etnički nacionalizam (zasnovan na patrijarhalnim principima) neizbežno su postali najdominantnija sila u procesu izgradnje države. Razni vidovi hegemonističkih nacionalizama, nacionalnih separatizama, šovinističkog i rasističkog isključivanja ili marginalizacije (starih i novih) manjinskih grupa u pravilu su blisko povezani s patrijarhalnim, diskriminatornim i nasilnim politikama delovanja protiv žena i njihovih građanskih i društvenih prava koja su prethodno bila „zagarantovana” u okviru starog komunističkog poretka (Papic, 1994a).

Odsustvo žena iz politike u procesima postkomunističkih tranzicija otkriva štetne efekte komunističkog patrijarhalnog nasleđa – koje je ženama davalo zakonska prava (na rad, jednaka primanja, obrazovanje, razvod, abortus), ali ih je strateški spečavalo da postanu aktivni politički subjekti koji imaju kontrolu nad sopstvenom sudbinom. Nestanak komunističke „paradigme jednakosti” i stara–nova konzervativna ideologija Države, Nacije ili Religije u svakoj postkomunističkoj zemlji bili su presudno utemeljeni na strategijama *retradicionalizacije, instrumentalizacije i naturalizacije* identiteta žena, njihovih društvenih uloga i simboličkog predstavljanja.

Strukturalna veza između etničkog i rodnog nasilja najjasnije se vidi u slučaju bivše Jugoslavije. Genocidna brutalnost etničkih ratova u bivšoj Jugoslaviji pokazuje kako su etničke mržnje podstaknute/proizvedene u svrhu konstruisanja *novih* granica Neprijatelja–Drugosti pomoću fluidnih i izmešanih graničnih linija religije, kulture, etniciteta i roda, odražavajući na taj način savremeno redefinisane rase i motivisanog neprijateljstva (Eisenstein, 1996). Osim toga, etnički nacionalizam, odnosno, preciznije rečeno, *etnofašistički nacionalizam*, zasnovan je na jednoj specifičnoj politici rodnog identiteta/razlikovanja, u okviru koje se žene istovremeno mitologizuju kao najdublja „suština” Nacije i instrumentalizuju na osnovu svoje „prirodne” različitosti – kao spasiteljke/stvarateljke života/rođenja Nacije. To omogućava čoveku da zaključi kako se ratovi u bivšoj Jugoslaviji ne bi mogli tumačiti kao rezultat plemenskog i „većitog” varvarskog mentaliteta njenih naroda, već kao savremeni fenomen nasilnih, postkomunističkih strategija za redistribuciju etničke/rodne moći putem definisanja novih etničkih i podetničkih granica *između muškaraca* i njihovih (često militarizovanih) struktura elita (Papic, 1994b).

Takođe, nacionalističko zlostavljanje žena (Muel-Dreyfuss, 1996) osvetlilo je fenomen totalitarne etničke nacije kao naturalizovanog fraternalističkog

poretka u kome su žene dvostruko podređene: kao *insajderke*, one su kolonizovane i instrumentalizovane u svojoj „prirodnoj“ funkciji svete „suštine“ Nacije i „mašina za rađanje“; kao *autsajderke*, one bivaju reifikovane i pretvorene u metu za uništavanje, kao posredovani instrument nasilja uperenog protiv Nacije i kulturnog identiteta drugih muškaraca.

Zlostavljanje žena i njihovih tela u „čistim“ procesima stvaranja nacije ima za rezultat dva međusobno zavisna vida nasilja nad ženama: veoma restriktivne „zahteve“ u domenu identiteta (nema abortusa) za žene insajderke, i ekstremno nasilje (neprekidno, kao u slučajevima silovanja) nad ženama autsajderkama. Eksterno uništavanje jednog društvenog/kulturnog sistema identiteta u ratu predstavlja najbrutalniji vid dekonstrukcije, ali život u okviru procesa unutrašnjih promena koje su maligne prirode ili su malignim načinjene možda je podjednako poguban, budući da se tu sistematski minimiziraju i ponižavaju osnovne ljudske vrednosti pristojnosti, poštenja, tolerantnosti, individualne moralnosti, ili čak i neke temeljnije pretpostavke kao što su poimanje vremena (prošlost, sadašnjost i budućnost), lični identitet ili osnovnih deset zapovesti (voli bližnjeg svog, ne ubij). U Srbiji se moglo videti kako sve te vrednosti nestaju i bivaju zamenjene nekim tuđim vrednostima – koje su prihvaćene kao „ono pravo“.

Ukratko rečeno, u bivšoj Jugoslaviji četiri osnovna nivoa identiteta bila su u krajnjem previranju i bila su izložena nasilnoj i (samo prividno) haotičnoj dekonstrukciji/konstrukciji: sopstveni identitet, rodni identitet, građanski/urbani identitet i identitet Drugog. U sve te četiri dimenzije javnog/privatnog identiteta, sledeće „sile“ se kružno i klaustrofobično prepliću: Nacija, Tradicija i Patrijarhat – i ispoljavaju se pomoću sledećih instrumenata ili „kanala“: zatvaranje, strah, isključivanje, konflikt, nasilje, osveta, izumiranje, raseljavanje, lišavanje moći, brutalnost, nesigurnost, nepredvidljivost, siromaštvo.

Kada je o Srbiji reč, moglo bi se reći da su sva ta četiri nivoa identiteta bila u previranju, i to ne zbog delovanja nekih spoljašnjih sila, već samo zbog delovanja unutrašnjih sila nacionalističke i patrijarhalne „agresije“. Premda je (spolja gledano) Miloševićev režim i dalje održavao neobičnu mešavinu nacionalističkih i „socijalističkih“ ideja i vrednosti, tu je presudan bio proces jedne osobene retraditionalizacije – čvrsto združena dinamika temeljnog lišavanja građana moći i državnog/nacionalističkog/patrijarhalnog autoritarizma čija se moć temelji na ponovnom oživljavanju/preživljavanju ruralnog/feudalnog/kolektivnog identiteta koji delegira/prenosi ogromnu moć na vođa, termin koji (slučajno ili ne) u starosrpskom jeziku ima trostruko značenje: vojvoda/gospodar/vođa.

Feministički slogan „lično je političko” u jednom duboko ironičnom smislu postao je deo zvanične, državno-nacionalističke politike u Srbiji. Pre svega, to u prevodu znači „lično pripada državnoj politici”, ali pošto je (godinama pre rata) politika u Srbiji poistovećivana sa Nacionalnom/Nacionalističkom Stvari, Sudbinom i Slavom, precizniji prevod bi bio „lično je isto što i nacionalno/nacionalističko”. U svakom nacionalizmu, a naročito u njegovom agresivnom/etnofašističkom vidu, muškarci su ti koji prave/stvaraju/čine „dušu” i „motor” vizije/interpretacije ekskluzivističke „suštine” Nacije usmerene na rat, a žene se sistematski čine nevidljivim, osim ukoliko ne postanu žrtve Neprijateljske Nacije o kojima se naširoko izveštava u medijima. Ta nevidljivost može se činiti povoljnom za njih, pošto barem nisu pod stalnim pritiskom nacionalističkih slogana, recepata i saveta o tome kako da postanu „prave” srpske žene. Međutim, ta pozicija „nepprisutnosti” žena u javnoj sferi zapravo je sama po sebi znak snažne srpske patrijarhalne kulture i politike (Papic, 1994). O njima se čak ne sme govoriti javno – osim u „prirodnom” kontekstu državnosti.

Nacionalističko oživljavanje patrijarhalne tradicije prizivalo je, jačalo i (u sprezi s komunističkim patrijarhalnim nasledem) formiralo „nov” srpski nacionalistički patrijarhat, u velikoj meri obeležen karakteristikama Miloševićeve vlasti. Moglo bi se čak reći da je srpski nacionalistički patrijarhat, u određenoj meri, kontradiktoran sebi samom, budući da je Milošević despotski sebi potčinjavao sve članice „ženskog dela” Nacije. Preciznije rečeno, on je od samog početka konsistentno lišavao političke moći sve političke institucije, a time i sve muškarce (izuzimajući sebe) kako bi predupredio mogućnost bilo kakvog nadmetanja „jednakih”.

S druge strane, nestabilne društvene okolnosti i izuzetno teški uslovi života u Srbiji (Bolčić, 1995) doprineli su aktiviranju enormnih rezervi energije žena u procesu njihove samomobilizacije u svrhu opstanka (Milić, 1995), hiperintenzivnom vidu njihove podjarmljene moći u okviru ovog ključnog prilagođavanja vremenu krize, rata i nasilja. Aktivirajući svoju „prirodnu” sposobnost preživljavanja, žene su zapravo na svojim plećima iznele najteži teret društvene i ekonomske krize u Srbiji tokom perioda sankcija Ujedinjenih nacija, te su stoga, svojom voljom ili ne, zapravo imale ulogu Miloševićevog najodanijeg „saveznika”. Činjenica da je njegova despotska harizma bila povezana s određenim tipovima žena koje su ga verno „obožavale” od samog početka može se tumačiti na sledeći način: većinu žena u Srbiji zapravo je zaveo Jedan Čovek u ulozu despotskog patrijarha i one su stoga udovoljile zahtevima očekivane, „monumentalne” epske sudbine srpskih žena – da budu požrtvovane majke, poslušne kćeri, nesebične tašte/svekrve, tetke široko otvorenog srca, vredne rođake, pouzdane susedke, prijateljice i obožavateljke.

Opšta građanska praznina koja je stalno popunjavana razvlašćujućom hegemonijom nacionalističke kolektivne homogenizacije, stalna ugroženost života, bliska mogućnost izbijanja rata, ekonomsko, političko i pravno uništavanje društva u Srbiji, autokratska struktura moći jednog čoveka koja je lišavala moći svaku drugu političku instituciju i silu, mitologizovano totalno ulaganje u Veliku Istoriju i Veliko Žrtvovanje – sve je to u Srbiji rezultiralo jednom specifičnom rodnom dinamikom koja se ne može posmatrati kao jednodimenzionalno ugnjetavanje žena od strane muškaraca, već predstavlja nešto kompleksnije. Ona je kontradiktorna i znatno drugačija na javnom i na privatnom nivou u smislu svojih vidova prakse i diskursa. Na javnom nivou, kako u praksi tako i u dominantnom nacionalističkom diskursu, žene su pravno, ekonomski i institucionalno gotovo potpuno lišene moći. Međutim, nasuprot onome što oni misle i govore, muškarci ne poseduju moć na oba javna nivoa. Oni su samo na nivou očigledno ispoljenog ideološkog nacionalističkog diskursa dominantni, vladajući, militantni i herojski rođinilac, budući da ih je Miloševićevo despotsko uništavanje i rastakanje društvenog/građanskog institucionalnog/političkog tkiva na nivou javne prakse lišilo moći u gotovo istoj meri kao i žene. Oni su uložili, delegirali i preneli sve aspekte svoje javne moći na tajanstvenu, nepredvidivu i nekontrolisanu moć Jednog Čoveka.

Ovo strukturno umanjenje moći muškaraca na javnom nivou čini dinamiku rodne moći na privatnom nivou čak i manje jednodimenzionalnom. Javno lišavanje muškaraca moći čini ih nemoćnim i u privatnoj ravni više nego ikada ranije. Distribucija moći na nivou privatne svakidašnjice izgubila je svoj tradicionalno dihotomni karakter zato što je struktura moći muškaraca u svakodnevnom životu izgubila na kvalitetu, a gotovo sva sredstva njihove privatne moći nad ženama su se raspala, izuzimajući dominantni ideološki diskurs. Međutim, povećan broj slučajeva nasilja muškaraca nad ženama predstavlja, naravno, alarmantan pokazatelj kako se muškarci nose, odnosno, kako nisu u stanju da se nose sa ovim iznenađnim i očigledno neželjenim rodним egalitarizmom. Ova egalitarna rodna solidarnost je zapravo rezultat jedne druge jednakosti – jednakosti života u nemoći pod despotizmom.

Stoga, ako ovo treba porediti sa istim takvim „bekstvom u privatnost” žena, što je pojava vidljiva u svim drugim prethodno komunističkim zemljama, ne bih rekla da je, u slučaju Srbije, njihovo „bekstvo” uopšte bilo bekstvo, ili nostalgija za jednostavnim privatnim užicima posle socijalističkog javnog preopterećivanja. Sa ženama u Srbiji stvar drugačije stoji. U periodu krajnje egzistencijalne nesigurnosti njima se nudio samo jedan izbor: tradicionalna *strategija osnaživanja žena putem udovoljavanja* onim najdubljim, „najprirodnijim” patrijarhalnim očekivanjima od žena – njihovo poistovećivanje s nanovo tradicionalizovanom osnovnom patrijarhalnom strukturom moći. Kao i toliko mnogo puta ranije, žene su prihvatile ono što im

je patetično ponuđeno – da „spasu naciju” tako što će doprineti preživljavanju „sopstvene” porodice. Privatno osnaživanje žena u ovom procesu je, samo po sebi, izuzetno skupo dostignuće, a štaviše – ono je zapravo despotskom nacionalističkom političkom sistemu koji je prouzrokovao i izazvao krizu protiv koje su žene pokušavale da se bore pomagalo da opstane.

MEDIJSKA PROIZVODNJA STVARNOSTI U SRBIJI I IZABRANI DISKURSI PRISVAJANJA: INTEGRATIVNA MOĆ FAŠIZMA

Teror i represija u Srbiji pažljivo su planirani, ali nikada nisu sistematski primenjivani osim na medije; to je ostavilo društvene oblasti u kojima čovek jednostavno nije bio viđen kao ozbiljan protivnik režima. Ratovi u bivšoj Jugoslaviji planirani su mnogo pre nego što su prve televizijske slike rata emitovane juna 1991. Te su slike prikazivale realizaciju hegemonističke srpske politike artikulisane sredinom osamdesetih godina; bilo je očigledno da će Jugoslovenska narodna armija stati na stranu Miloševićeve genocidne ideologije. Rat je ljudima u Srbiji predstavljan kao „jedini izbor” još koliko 1989. godine, kada je Milošević otišao na Gazimestan i tamo obnovio *kosovski mit* i najavio „mogući rat” pred milion Srba i Srпкиnja. Poput Hitlera na mitingu SS trupa, Milošević *se spustio s neba* (skeptici bi rekli da je sleteo helikopterom) na *sveto tle* Gazimestana da bi nas obavestio kako je došlo vreme za nove herojske bitke – to jest, rat.

To je bio period fasciniranosti naroda Miloševićem; on je postao megafenomen, njegove slike bile su svuda, ljudi su njegov lik poistovećivali sa novom lkomom Srbije. Ljudi Srbije – stanovnici, ne nužno Srbi, uistinu su prošli kroz fazu apsolutne fasciniranosti Vođom, „Slobom”, i time su omogućili fašističku homogenizaciju kolektiva. Svi su podlegli tome: muškarci i žene, mladi i stari, obrazovani i neobrazovani. Žene su ponavljale: „On je tako zgodan”. Zašto je većina žena Srbije stala na stranu Miloševića? Zato što su i one prihvatile jednu šizofrenu ulogu, apsolutno razdvajanje svojih privatnih i javnih identiteta. Želele su da budu „majke velikih ratnika”, želele su da se žrtvuju. U patrijarhalnim društvima one ne mogu sebe da zamisle izvan uloge žrtve. Takođe, mnoge istaknute „demokratski nastrojene” osobe iz opozicije su uistinu interiorizovale neke elemente fašizma: „sveta srpska priroda” određenih teritorija, herojska prošlost Kosova, sveti objekti Srpske pravoslavne crkve, ili stav iznenađenosti povodom toga „zašto nas NATO odjednom bombarduje *bez ikakvog razloga*”. Drugim rečima, tokom proteklih nekoliko godina i nezavisni krugovi su podlegli srbocentričnoj *narcisoidnoj retorici* koju su naučili od „nepogrešivog” režima.

Obnova srskog patrijarhalnog društva bila je, stoga, sprovedena u delo na epskom, političkom, književnom, naučnom, sentimentalnom, hrišćanskom

i paganskom nivou – ljudi su uistinu verovali da će „sa Slobom” konačno dosegnuti mitsko srpsko sveobuhvatno jedinstvo. Ono što je ujedinilo narod nije u tolikoj meri bila mitska vizija budućeg Srpskog Raja, već zamena za neka razumnija sredstva koja bi ljudima pomogla da se suoče sa velikim problemom straha koji se pojavio posle 1989. To je bila gotovo savršena politička instrumentalizacija sledećih temeljnih strahova: od pada Berlinskog zida, raspada Jugoslavije i „praznine” najavljene urušavanjem hegemonističke jugoslovenske nacije. Milošević je sve to eksploatisao u punoj meri. Poslao je poruku muškarcima da treba da se bore „herojski” za očuvanje Jugoslavije, dok je ženama poslao poruku da učute.

FAŠIZACIJA DRUŠTVENOG SEĆANJA, KOLEKTIVNE TRAUME I ISKLJUČIVANJE DRUGOSTI

Kao instrument konstruisanja eruptivnih emocija u periodu pred rat, koje će napokon dovesti do psihološke fašizacije umova ljudi, uloženi su veliki napori da se ljudi podsete i da se oživi srpska trauma izazvana Drugim svetskim ratom u periodu između 1941. i 1945. godine. Takođe, dosta toga je urađeno da se oživi pravoslavna vera među stanovništvom Srbije, ali simbolička identifikacija sa Drugim svetskim ratom verovatno je bila najdelotvorniji metod homogenizacije: posredstvom stalnog vizuelnog prisustva na televiziji svakoga dana – na primer, kada se radilo o ekshumaciji masovnih grobnica u Hercegovini. Namera je bila da se mediji iskoriste na takav način da ljudi *ponovo interiorizuju* traume ustaških zločina. Ekshumiranje kostiju žrtava tih zločina zapravo je bio način da se pripremi teren za nove masivne grobnice koje su kopane posle 1991. Stvorena je propaganda kojom se tvrdilo da su „Srbi najveće žrtve”, te da stoga imaju „pravo” na osvetu i „pravo” na to da vode nove ratove i čine zločine. Karadžić je, primera radi, izjavio da „Srbi u Bosni i Hercegovini imaju pravo na preventivnu odbranu”. Drugim rečima, on je *unapred* amnestirao zločine koji će biti počinjeni, eksploatišući traume povezane s iskopanim kostima žrtava iz 1941.

I tako je došlo do određenog *pomaka traume* (Papić, 2000) baš kao što je došlo i do vremenskog pomaka nacionalnog identiteta – natrag u prošlost – kao i pomaka odgovornosti za ratne zločine, koja je smeštena isključivo na stranu hrvatskih ustaša, dok su zločini srpskih četnika metodično sklanjani u stranu. Stvarnost je šizofreno podeljena na virtuelnu stvarnost medija i običnu stvarnost rata, a za mnoge ljude je medijska stvarnost postala daleko snažnija od bilo čega što su bili u prilici da vide sopstvenim očima. Sve je to deo *obnove odabrane traume* na nivou javnog političkog fenomena, a posredstvom državnih medija: brižljivo isplanirana revizija istorijskog bilansa. Mediji su obavili veliki posao u pripremanju naroda da prihvati rat kao „prirodan”, „istorijski” itd. niz događaja. Mediji su konsistentno Srbima

usađivali *ravnodušnost* prema Drugome/Drugima, te je trauma postala do te mere interiorizovana da hrvatske i bosanske žrtve nikada nisu mogle dosegnuti svetost navodno „iskonskih”, „najvećih” srpskih žrtava iz perioda 1941/42.

Ovo bi se možda čak moglo opisati kao *fikcionalizacija odabrane traume*. Štaviše, nije se tu radilo samo o fikcionalizaciji traume već istovremeno i o *pomaku traume – u vremenu i prostoru*. Tu je reč o veoma rafiniranom premeštanju lokalne bosansko-hercegovačke drame iz perioda 1941/42. *na drugu stranu* Drine, među stanovništvo Srbije, koje *nikada nije doživelo* tu traumu, i kome je bilo namenjeno da je „ponovo proživi” 1991. godine.

SLOJEVI ODGOVORNOSTI: KOSTI I RELIKTI

Jedan drugi aspekt, opšta obnova pravoslavlja posle 1989. godine, takođe je blisko povezan s ovim procesima. Srpska pravoslavna crkva ponovo je počela da uči ljude kako da postanu „dobri” Srbi ili Srpkinje, na primer, posredstvom dugih pravoslavnih ritualnih povorki koje su širom Srbije nosile svete mošti cara Lazara, koji je poginuo u Kosovskoj bici 1389. Mesecima su te mošti putovale po čitavoj Srbiji i svečano su prenete iz 1389. u 1989. godinu – na taj način očigledno spajajući ove dve godine. I tako, tu se ne radi samo o fikcionalizaciji i *pomaku traume* već o političkom sredstvu mnogo širih razmera: *kompresiji/dekompresiji vremena – vremenskoj fuziji i konfuziji*. Ti relikti „potvrdili” su da biti Srbin zapravo predstavlja vokaciju, poziv da se postane žrtvom, budući da su Srbi u stvari „nebeski narod”. Ono što je stalno iznova objavljivano u štampanim medijima ili prikazivano na televiziji odnosilo se na narativni model „nedostatka razumevanja za nepravde počinjene Srbima”; otuda, paralelno ovome, „pravo Srba” da odbiju da žive u miru s drugim nacijama koje su im „vekovima” nanosile zlo.

I tako, da ukratko zaključimo, tokom svih tih godina proživeli smo čitav jedan skup pripremnih mera za rat: verbalne i vizuelne, emocionalne i kognitivne, mentalne (ili čak mistične) i javne, horizontalne i vertikalne, vremenske i bezvremene, prostorne i neprostorne – svi su ti aspekti bili aktivno uključeni u opštu *fašizaciju javnog i privatnog života* u Srbiji. Rat je u stvari stigao kasno: ravnodušnost i „tolerantnost” spram budućeg genocida u umovima Srba bili su psihološki spremni za aktiviranje još koliko 1989. Tada je već bilo prihvaćeno da će čak neki „manje dobri Srbi” morati biti žrtvovani: oni koji ne pripadaju u *potpunosti* Velikoj Srbiji. To su bili dani i godine jednog specifičnog fenomena u Srbiji, naizgled naivnog ili racionalnog, koji uzimam slobodu da označim kao *turbofašizam*.

Poznato je, naravno, da je fašizam istorijski termin; da istorija nacističke Nemačke nije isto što i istorija Miloševićeve Srbije. Međutim,

u postmodernističkoj i feminističkoj teoriji, govorimo o „pomaku pojmova”, kada neka nova epoha nasledi pojmove koji pripadaju nekoj ranijoj epohi, uz određene dodatne elemente, na primer, feministički pojam *pomaka patrijarhata*. Po mom mišljenju, ne treba da zaziremo od upotrebe „velikih reči” ako one tačno opisuju određene političke realnosti. Srpski fašizam imao je svoje sopstvene koncentracione logore, svoje sopstveno sistematsko predstavljanje nasilja nad Drugima, svoj sopstveni kult porodice i kult vođe, svoju otvoreno patrijarhalnu strukturu, kulturu ravnodušnosti spram isključivanja Drugog, zatvaranje društva u sebe i u sopstvenu prošlost; imao je tabu na empatiju i tabu na multikulturalizam; imao je moćne medije koji su delovali kao zagovornici genocida; imao je nacionalističku ideologiju; imao je epski mentalitet *slušanja i pokoravanja* autoritetu.

Prefiks „turbo” odnosi se na specifičnu mešavinu politike, kulture, „mentalnih sila” i pauperizacije života u Srbiji: mešavinu ruralnog i urbanog, predmodernog i postmodernog, pop kulture i heroina, stvarnog i virtuelnog, mističnog i „normalnog” itd. U ovom terminu, uprkos tome što deluje naivno ili bezazleno, još uvek je sadržan fašizam u pravom smislu reči. Kao i svi fašizmi, *turbofašizam* uključuje i slavi pejorativno preimenovanje, otuđenje i, na kraju, uklanjanje Drugog: Hrvata, Bošnjaka i Albanaca. *Turbofašizam* zapravo zahteva i u osnovi se oslanja na ovu *kulturu normalnosti fašizma*, koja je strukturno uspostavljena mnogo pre nego što su počela sva ona ubijanja u ratovima.

Evo jednog primera: Srbija je uvela ekonomski embargo na slovenačku robu, odnosno na sve predmete koji simbolizuju slovenačko kao Drugo s kojim su Srbi imali kontakta! Tu je očigledna integrativna sila fašizma: na osnovu naredbe koja je došla odozgo i posredstvom „populističkih sentimentata” plasiranih u medijima, ljudima je bilo zabranjeno da kozumiraju slovenačko mleko. Ova strategija odvrćala je ljude od kupovine nekog *objekta* zato što bi to značilo da „vole” subjekt – slovenačko. Na taj način ova strategija pokazala se veoma uspešnom: Slovenci su od *sugrađana*, odnosno s pozicije sudržavljana simbolički prebačeni na poziciju „mleka” koje se ne sme dotaći. Ovaj proces opredmećivanja i isključivanja Drugog *posredstvom nekog objekta* koji simbolizuje čitavu etničku grupu brzo je postao deo „zajedničkih vrednosti” prema Zakonu zdravog razuma. Tako su ljudi u Srbiji (mnogo pre juna 1991. godine, kada je rat započeo) naučeni da mrze „slovenačko telo”. Bez te politički konstruisane *averzije* prema telu Drugog, pojačavane do tačke kada telo Drugog postaje *mrsko telo* – masakri i ubistva tolikih hrvatskih, bošnjačkih i albanskih tela ne bi bili mogući.

S druge strane, ovaj *prostorni prenos* traume imao je značajnu ulogu. Ukratko rečeno, reka Drina, koja odvaja Srbiju od ostalih zapadnih delova

bivše Jugoslavije, konkretno od Bosne i Hercegovine, imala je izuzetno značajnu simboličku ulogu u razdvajanju dve stvarnosti: rat i destrukcija su se zaustavili upravo na zapadnoj strani Drine. Ta stvarnost nikada nije ušla u Srbiju u svoj svojoj monstruoznosti, pa je tako reka Drina postala simbolična granica sa čije druge strane više nije bilo empatije. Srbi u Srbiji nisu osećali nikakvu odgovornost za bilo šta što se dešavalo na zapadnoj strani Drine, pošto tamošnji ljudi u simboličkom smislu više nisu bili ljudska bića – bili su odurni objektivizovani neprijatelji. To čini srpske zločine u Bosni i Hercegovini završnim ishodom jednog razorenog uma, destrukcijom svakog razuma: nije to samo ponavljanje već je i *intenziviranje* i nastavljanje fašističkih zločina iz Drugog svetskog rata. To je, po mom mišljenju, jedan veoma maligni *nastavak* „buđenja duhova prošlosti”, koji sada više nisu duhovi već nove žrtve, živi ljudi koji pate, i to će se preneti i na sledeće generacije.

Paradoksalno ili ne, počev od poznih osamdesetih godina, ova *normalnost zla* nanetog Drugom bila je deo *normalnog svakodnevnog života* u Srbiji. Pomenuti procesi i promene bili su neophodni da bi do toga došlo. To je bio rezultat rafinirane politike kolektivne amnezije koja je dovela do toga da se savest pojedinca oseća „slobodnom” da bude suspendovana od strane kolektivnog Superega. U okviru tih procesa, „dozvole za ubijanje” sistematski su izdavane od strane državne televizije, privatnih i komercijalnih TV programa; bio je to dominantni vid političkog diskursa i otvorena poruka među „svetim porukama Srpske pravoslavne crkve”. Te srpske institucije i pojedinci konstruisali su tokom osamdesetih godina neku vrstu *supersavesti* koja je dopuštala zaborav i suspenziju empatije, pamćenja i tolerancije prema Drugom. Još uvek smo veoma daleko od bilo kakvog razumevanja da postoji čitav dijapazon *slojeva odgovornosti* za počinjene zločine: na primer, odgovornost za ćutanje, za zaboravljanje, za mržnju i za medijsku propagandu. Najkomplikovanija je odgovornost za ćutanje, pošto ćutanje uključuje odobravanje, ali i *svest o represiji* – pa čak i senku sumnje.

MUŠKA I ŽENSKA TELA I NJIHOVO PREDSTAVLJANJE U SRBIJI TOKOM DEVEDESETIH GODINA

Kao prvo, muško telo bilo je podvrgnuto dekonstrukciji miroljubivog i relativno urbanizovanog identiteta koji je steklo u eri socijalizma. Kao drugo, muškarac se u Titovom režimu uvek nalazio na granici između ruralnog i urbanog: živio je u selu, a radio u fabrici. Bio je u dovoljnoj meri hibridno stvorenje da bi zadržao mnoge epske i paganske elemente, koji će se kasnije preobraziti u muški ideal ratnika za vreme Miloševićevog režima. Milošević je veoma brižljivo konstruisao „srpskog junaka” i sve *muške fantazije* – dozvoljavao je najviši stepen heroizma na *rečima*, naročito *sopstvenim rečima* – zapravo, Milošević, kao najveći nacionalni Vođa, nije nužno morao da uradi mnogo toga

u stvarnosti. Bili su sasvim dovoljni njegov moćan imidž i postojanje. Takođe, Dobrica Ćosić, pisac i „otac nacije”, ozbiljno je poradio na artikulaciji „srpske duše”; on je samo „otposlao reč”, a posredstvom njegovih reči ostvarene su genocidne fantazije kolektiva. Još jednom, šizofrenično, „junaci” su bili *civili* koji su samo prenosili poruke o ratu – oni nisu rezali grla niti ubijali, već su davali naređenja da se to čini. Svi muškarci u Srbiji bili su izloženi medijskom ispiranju mozga tokom kog su morali da se poistovećuju s Vođom: to će reći, muška populacija bila je čak i snažnije fascinirana Vođom nego ženska.

Miloševićev ratni režim bio je stvoren za patrijarhalne muškarce, za koje su, kao i u svakom patrijarhalnom društvu, samo muškarci subjekti: žene su objekti (ukrasi ili trofeji). Fundamentalna antropološka studija Vere Erlih bavi se patrijarhalnim porodičnim sistemom na Balkanu u periodu pre Drugog svetskog rata – dinarskim patrijarhalnim *zadružnim* društvom – u kome je, primera radi, najstarija žena imala *ritualnu obavezu* da poljubi i opere noge najmlađem muškarcu. Štaviše, postoje neke opskurne naznake homoerotskih aspekata Miloševićevog režima. Prisećam se slike prenete posredstvom televizije početkom devedesetih godina, kada je Vođa posetio Kosovo. U prvom selu koje je posetio prisustvovali smo sledećem ritualu: najstariji stanovnik tog sela istupio je iz stroja paradno poredanih najvažnijih muškaraca – to će reći, simbolični *mudrac*, koji tradicionalno otelotvoruje (mušku) vlast celokupne zajednice – da bi poljubio Miloševićevu ruku. Ovo nije samo homoerotično već je i infantilno, budući da se celokupna zajednica simbolički podvrgava „očinskom autoritetu”. Ovdje opet imamo posla s izbegavanjem bilo kakve pojedinačne odgovornosti: „otac nacije” je odgovoran; mi, „mala deca”, nismo znali šta radimo, samo smo slušali „tatu”. Poistovećivanje muškaraca s Velikom Vođom takođe otvara prostor za zlostavljanje žena: tu je bitno šta misle muškarci u lokalnoj krčmi; žene uopšte nisu bitne. Ali tu postoji jedan paradoks: srpski ratnici tako su skrušeno pokorni Velikom Tati Miloševiću da zapravo prihvataju *žensku* ulogu, barem onako kako je definišu klasična patrijarhalna društva: one su pasivne, nemaju pravo da govore, plaše se očeve ljutnje, udovoljavaju njegovim željama. Ratnici dobrovoljci *de facto* su igrali ulogu frustriranih patrijarhalnih *žena* svojih ideoloških vođa.

TELO RATNIKA

Ovde je reč uglavnom o onim siromašnijim društvenim slojevima, lumpenproletarijatu ili seoskoj sirotinji, koji su stvorili Bokana i Arkana, kao i mnoge pripadnike (srpskih) *Orlova*. Oni su bili jedini koji su se otisnuli preko Drine da „brane srpstvo”, dok je pretežna većina njih, koji nikada neće biti optuženi za počinjene zločine, sedela kod kuće i uživala u *Arkanovim putovanjima* i „Balkanskom bioskopu”. Jedna posebna sorta sadista otišla je tamo da teroriše, pljačka i ubija, ali samo vikendom – na svojevrzni „kratak

izlet". Drugi su pristupali raznim paravojnim jedinicama i tako su postali deo „velikog tela Armije". Telo koje je ubijalo, dakle, bilo je *telo koje se u potpunosti stopilo s kolektivom*, telo koje se u potpunosti odreklo svoje individualnosti. Njegova „nagrada" bila je to što je nasilje koje je činilo dovelo do *lokalne afirmacije u javnosti*. Ne treba zaboraviti ulogu mistifikatorskog pravoslavlja i rusofilije koji su ratnicima davali „misije" – koji su, drugim rečima, *osveštali* telo koje je ubijalo. Za razliku od vlade, koja se nije usuđivala da *legalizuje* „heroizam" svojih ubica, Crkva ih je nagradila simboličkim kapitalom.

Jedini „junaci" kojima je država davala legitimitet bili su političari ili intelektualci koji su bili u njenoj političkoj službi. Arkanovi ljudi i njima slični dobrovoljci odreda smrti sve donedavno nisu dobijali nikakav novac niti privilegije od države: u pravnom smislu, oni su bili „autsajderi", nevidljivi kao društvena grupa. Ipak, posredstvom još jedne šizofrene podele, oni su bili središte fantazme o Velikoj Srbiji – njeno pripovedanje! Zato su mnogi ljudi u Srbiji mogli da se pozivaju na opravdanja poput: „Mi nismo učestvovali u ratu" – ne samo zato što nije postojalo *zvanično* priznanje „usluga" etničkih čistača već i stoga što je ratnika, lokalnih junaka i ubica bilo malo spram većine Srba, koji su posmatrali i podržavali rat iz fotelja.

ŽENSKO TELO POD RUŠEVINAMA MILOŠEVIĆEVE NACIONALISTIČKE VLADAVINE

Putovanje u prošlost nije zaobišlo ni žensko telo. Ono je moralo da pretrpi povratak tradiciji i duboko patrijarhalno glorifikovanje srpskog ratničkog „mentaliteta" i muškog tela. Žene su ćutale i cenzurisale sebe da ne bi bile izložene nasilju. Ćutanje je postalo univerzalna norma: sinovi i očevi ćutali su pred kćerima, braća pred sestrama, žene pred drugim ženama. Talog socijalističke emancipacije žena *ponovo* je išao Miloševiću u prilog: njegova supruga Mira Marković – barem u početku – eksploatisala je svoj imidž sociološkinje i emancipovane žene. Prava žena u Srbiji na taj način bila su suspendovana a da one to nisu ni primetile. U svakom slučaju, bile su isuviše zaokupljene inflacijom i elementarnim preživljavanjem. Kada su se sve druge institucije u sistemu raspale, kada više nije bilo dečjih dodataka, kada su muškarci masovno ostajali bez posla ili bivali mobilisani, čitav teret pao je na porodicu i na žene. Žene su čekale u redovima, nabavljale hranu (rodbina sa sela tu je bila od ključnog značaja), kuvale, starale se o deci i starima, a dešavalo se i da privređuju u okviru sive ekonomije. Unutar porodice, ali samo u toj *privatnoj zoni*, žene su postale jače nego ikada – to će reći, preuzele su ulogu Velike Majke.

ŠTA SE DOGODILO SA SEKSUALNOŠĆU?

Seksualnost je postojala samo u srpskoj „novokomponovanoj folk” muzici, gde je bila (i još uvek je) umnogome preuveličana. Primere navodno „srećnog” tela srpske žene, punačkog tela koje je permanentno podređeno i ushićeno svojom seksualnom dostupnošću, nalazimo u mnoštvu takozvanih „turbofolk kraljica”. One izvode mešavinu srpskih i orijentalnih melodija, isprva u orijentalnim i ruralnim ambijentima, uz pokrete trbušnih plesačica (kasnije će putovati i biti *izmeštene* isključivo u urbane ambijente, ali se neće odreći aure trbušnih plesačica). Ova mešavina tradicionalne folk muzike, orijentalnih uticaja i pevačica koje se „dragovoljno podaju” nije imala za cilj samo da podstakne kafanske emocije i opusti klijentelu već upravo da raspali i reafirmiše profašističke emocije – šaljući očito *seksualnu poruku* da je, u stvari, život lep baš kao i muzika koju pevaju ove srpske žene. Štaviše, da su „naše žene” nesumnjivo najlepše na celom svetu i da je seks sa njima sjajan i da funkcioniše uprkos teškim vremenima za Srbiju.

Te su pevačice na neki način *predstavljale odabrane preneglašeno seksualizovane srpske žene* (isključivo Srпкиnje, ili su krile svoje drugačije etničko poreklo) koje jedino imaju pravo na to da pozivaju i uzbuđuju srpske muškarce *muzikom* – podstičući fantaziju seksualnosti. One su tu da „uteše” muškarce u teškim vremenima, čak i silovatelje, tako što će im pokazati da su *još uvek potentni*. Nasilju su izložena samo tela žena *drugih* etniciteta. Srpske žene nisu silovane „sistematski”. Nacionalna propaganda ih prikazuje kao Majke i Sestre – tako da one bivaju silovane samo sporadično, u potaji i kod kuće.

Postoji hijerarhija kada se radi o nasilju Srba nad ženama. Najveće je nasilje nad Albancima, koje se čak i ne beleži, budući da one nemaju nikakva prava – one su „stvari” (svekoliki srpski ratni fašizam stvoren je u okviru sistema aparthejda koji su Miloševići Srbi nametnuli Albanskom narodu tokom osamdesetih godina). Nasilje nad Hrvatima i Muslimanima stvar je ratničkog „prestiža” i „pozitivnog” samopotvrđivanja. Nasilje nad Srпкиnjama obično se predstavlja kao „ekscs” ili se prikriva. Kada je reč o preneglašenoj seksualizaciji ženskih tela pevačica popularne muzike, treba reći da je sama činjenica postojanja praznog prostora na srpskoj folk sceni posle povlačenja pevača nesrpske narodnosti takođe predstavljala neku vrstu dozvole za nasilje nad telima onih koji „nisu tu”, eliminisanih Drugih.

Važno je naglasiti da je simbolička i materijalna politika uništavanja tela Drugog u najvećoj meri sprovedena u delo *mnogo ranije* – krajem osamdesetih godina na jugu bivše Jugoslavije, suspendovanjem autonomije Kosova, dok je stvarno ratno nasilje počelo na severu, u Sloveniji, početkom devedesetih

godina. Kao i u svim slučajevima šizofrenije, potrajalo je dok je stvarnost stigla do središta opsesivnosti virtuelnim: hronološki govoreći, Kosovo je poslednje zahvaćeno vihorom rata i okupirano je na temelju velikosrpskih stremljenja, koja su zasnovana upravo na kosovskom *mitu*.

LITERATURA:

- Bolčić, Silvano (ured.). (1995). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Eisenstein, Zillah. (1996). *Hatreds: Sexualised and Racialized Conflicts in 21st Century*. New York: Routledge.
- Enloe, Cynthia. (1993). *The Morning After: Sexual Politics at the End of the Cold War*. Berkeley: University of California Press.
- Milić, Andjelka. (1995). Social Disintegration and Families under Stress: Serbia 1991-1995. U *Sociologija* 37 (4).
- Muel-Dreyfuss, Francine. (1996). *Vichy et l'éternel féminin. Contribution a une sociologie politique de l'ordre des corps*. Paris: Ed. Du Seuil.
- Papic, Zarana. (1994a). Nationalismus, Patriarcat und Krieg. U Uremovic, Olga and Gundula Oerter (ured.). *Frauen zwischen Grenzen: Rassismus und Nationalismus in der feministischen Diskussion*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Papic, Zarana. (1994b). From State Socialism to State Nationalism: the Case of Serbia in Gender Perspective. U *Refuge: Canada's Periodical on Refugees* 14 (3).
- Papić, Žarana. (2000). The Forging of Schizophrenia. Intervju sa Natašom Govedić, objavljen u časopisu *Zarez* 31.

IM: Marina, 1990. godine si sa Ainom Šmid napravila video-rad pod naslovom *Bilokacija*, što prema informaciji na vašem internet sajtu znači „prebivanje tela i duše na dva različita mesta istovremeno. To je savršeno prikladan termin za određivanje procesa koji se odvijaju u tom video-radu i pakla i krvave istorije Kosova, teritorije na jugu Jugoslavije (Srbije)”.¹

U tom radu spojile ste dva glavna elementa: dokumentarni i fikcionalni video-materijal. Dokumentarni materijal prikazuje srpsko-jugoslovenski teror na Kosovu 1989. godine: vanredno stanje i nasilje nad albanskim narodom, koji se, pošto mu je uskraćena sva politička moć, opirao i suprotstavio ugnjetačkom državnom aparatu vojske i policije.

1 <http://grzinic-smid.si/bilocation.html>.

Materijal koji je korišćen u ovom video-radu snimila je TV Slovenija 1989. godine, ali on nikada nije u celosti prikazan. Taj je materijal bio cenzurisani, što je bio slučaj u čitavoj Jugoslaviji kada je prikazivano nasilje na Kosovu. Pošto si tada radila na televiziji, imala si pristup njihovim arhivama, te si imala mogućnost da do tog materijala dođeš gotovo „u realnom vremenu” i da s njim postupaš na način koji je bio suprotan dominantnoj logici prikazivanoj u medijima tog vremena. Drugi element u tom video-radu je fikcionalni materijal koji se preklapa s dokumentarnim snimcima. Tu se prikazuje troje plesača, dve žene i jedan muškarac, koji su stvorili jedan složen interpretativni okvir za dokumentarni materijal: ta tri tela, koja se u video-radu umnožavaju, zasićena simboličkim značenjima u svakom malom gestu i izgovorenoj reči, iznose pred nas tragediju socijalizma u Jugoslaviji, koji se preobražavao u *turbo-fašizam*, koji u Jugoslaviju donosi *svetove smrti* (Mbembe, 2003: 11–40), od kojih je prvi bilo Kosovo. Socijalistička parada koju plesači prikazuju tu se pretvara u paradu nacionalizma. U jednom trenutku jedan od plesača baca crvenu knjigu, punu prašine. Miris smrti dopire iz svakog kutka ovog video-rada: to važi kako za imaginarni, tako i za dokumentarni deo.

Možeš li prvo reći nešto o odnosu između umetnosti i politike u vreme kada je napravljen rad *Bilokacija*? Preciznije rečeno, možeš li reći nešto o uslovima u kojima je nastajao ovaj rad ili o mestu videa kao medija u socijalizmu

i njegovom odnosu prema široj televizijskoj produkciji i emitovanju programa u bivšoj Jugoslaviji?

MG: Rad *Bilokacija* pojavio se pošto smo nas dve – Aina Šmid i ja – doživele neka važna iskustva, pre svega period pank sedamdesetih godina prošlog veka, Titovu smrt 1980. godine, a zatim, tokom osamdesetih godina, rađanje ljubljanske supkulture ili andergraund pokreta, čime su otvorene nove mogućnosti za radikalnu umetnost i kulturu u Sloveniji i bivšoj Jugoslaviji. Sa Ainom sam posle pank pokreta došla do jednog potpuno drugačijeg razumevanja medija. Tehnologija, ideologija i politika bile su u središtu naših interesovanja, što je bilo prilično udaljeno od načina na koji su javnost i profesionalci – istoričari umetnosti, itd. – percipirali umetnost i kulturu u to vreme. Na nas su uticali listovi iz Britanije kao što su *ZG*, *Block* i tako dalje, kao i savremene teorije, poststrukturalizam, psihoanaliza, postmarksizam, i čvrsto smo se držale stava da gej i lezbijska populacija treba da ima jednaka prava. Na kulturu smo gledale kao na poprište klasne borbe.

Slovenačka televizija, odnosno TV Ljubljana, kako se zvala osamdesetih godina, proizvela je većinu naših video-radova, što ne treba tumačiti kao nekakav altruistički gest nacionalne televizije. Nacionalna televizija bila je uvek u obavezi da u svojim svojim godišnjim izveštajima uvek prikaže određen procenat originalnih kulturnih i umetničkih programa, a video-umetnici omogućavali su joj da jeftino udovolji tom zahtevu i iskaže podršku lokalnoj kulturi. Činjenica da je televizija u socijalizmu bila državna i nekomercijalna, kao i to da je bila u obavezi da proizvede sopstvene umetničke programe, predstavlja nešto što je u svetu kapitalizma gotovo neshvatljivo.

Iskoristile smo tu činjenicu za potrebe svog rada. Bile smo u mogućnosti da napravimo rad, premda pod veoma restriktivnim uslovima, sa svega nekoliko dana za snimanje i montažu, ali ti su uslovi ipak bili od izuzetne važnosti za nas jer ko je još tada imao tako savremene video uređaje! Mora nam biti jasno da je video, pre pojave interneta i kompjuterskog softvera povezanog sa internetom, predstavljao srž televizije: neposredno prikazivanje u realnom vremenu. Video je od samih svojih početaka bio zasnovan na neposrednosti, kratkom periodu između snimanja i emitovanja; mogle smo da koristimo najnovije mogućnosti video-tehnologije u to vreme: ubacivanje u neku video-sliku drugih slika koje potiču iz drugih izvora (dobro poznati efekat *blue key*, odnosno, hromatsko kodiranje boja). To je omogućavalo dubinsku analizu ideologije i procesa subjektivizacije.

I tako, kada bismo u Zapadnoj Evropi ili SAD rekle da se naši radovi snimaju za televiziju, ljudi to nisu razumeli jer na Zapadu televiziju u potpunosti reguliše tržište, pa je stoga sve čak i više pod paskom i kontrolom nego kod nas! Ovom uvodu valja dodati i naše biografije: obe smo imale jasan status radničke klase,

čak u kontekstu interne migracije radne snage (u mom slučaju). Od radnih sredstava imale smo samo savremenu teoriju i svoja iskustva s alternativnom scenom, koja su nam pružila najvažnija subverzivna sredstva: političku umetnost, izlazak gej populacije u javnost, istorijat panka. Mi nismo bile deca komunističke elite, kao što je to bio slučaj s većinom zaposlenih na televiziji i u medijima u to vreme.

IM: Koji su bili vaši motivi i kako je došlo do odluke da napravite ovaj rad? Zanimaju me pitanja vezana za kritiku, zastupanje i otpor u to vreme: šta je učinjeno, a šta nije. Pored toga, u radu *Bilokacija* uspostavile ste veoma jasnu korelaciju između onoga što se dešavalo na Kosovu 1989. godine – čime je predodređeno dešavanje još većih užasa tokom ratova u Jugoslavji – i onoga što se dešavalo u Drugom svetskom ratu. Ime Mengele pojavljuje se u vašem video-radu, mesta gde su snimljene neke scene podsećaju na unutrašnjost koncentracionog logora, a u jednom delu teksta pominje se Dahau. Nešto kasnije, jedna feministkinja, beogradska sociološkinja Žarana Papić, koja je skovala izraz *turbo-fašizam*, takođe je uspostavila ovu korelaciju u svojim teorijama. Možete li se vratiti u to vreme i video radu *Bilokacija*, i podeliti s nama još neka razmišljanja o tome?

MG: Rad *Bilokacija* napravljen je 1989. godine, u vreme pada Berlinskog zida, a baš tada su se na Kosovu dešavali najveći protesti kosovskih Albanaca, koje je srpska politička i vojna elita, uz podršku političkih elita iz drugih republika bivše Jugoslavije – federacije koja se sastojala od nekoliko etničkih i manjinskih grupa – dovela u poziciju kolonije. Ovaj rad takođe aludira na duge godine ratova i destrukcije u bivšoj Jugoslaviji, što je posledica delovanja srpske političke elite tj. Miloševića, Srpske pravoslavne crkve i vojske, koja je u velikoj meri, ali ne u potpunosti, bila pod kontrolom srpske vojno-partijske nomenklature. Ovo je važno pošto nam omogućava da shvatimo ko je započeo ratove vođene devedesetih godina. Mi smo jasno naznačile da odgovornost za ovaj sukob pada na sve političko-partijske elite koje su upravljale republikama – Slovenija je veoma uključena u tu priču – kao i da je tome doprineo neuspeh javnog prostora i masivnih medija da brzo reaguju i suprotstave se ratu.

Bilokacija je definitivno bio prvi umetnički rad stvoren u bivšoj Jugoslaviji koji je podržao stavove kosovskih Albanaca. U njemu su pretapanjem tekstova i slika veoma jasno naznačeni njihova pozicija i kontekst vojnog ludila. Moguće je pronaći i jednu paralelu posredstvom jedne druge situacije koja je imala uticaja na nas. Reč je o Radio študentu iz Ljubljane, koji je svakodnevno izveštavao o protestima na Kosovu i o štrajku kosovskih rudara. Bio je to lokalni radio koji se mogao čuti samo u Ljubljani i njenoj okolini, a osnovan je kao rezultat studentskih protesta u Sloveniji 1968/69. Materijal koji je na Kosovu snimila TV Ljubljana bio je arhiviran i nije javno prikazan na ljubljanskoj

televiziji – ta je činjenica odražavala normu ćutanja kojom je regulisan prostor bivše Jugoslavije, a time i normu saučesništva u tome. Mi smo bile u prilici da koristimo taj dokumentarni materijal naprosto zato što je to bilo za potrebe jednog eksperimentalnog umetničkog projekta, tako da nikoga zapravo nije bilo briga za to.

Međutim, rad *Bilokacija* prikazan je u međunarodnim okvirima, u kontekstu brojnih festivala. Počev od *Bilokacije*, svi naši video-radovi načinjeni tokom devedesetih godina predstavljali su sistematsko praćenje rata na Balkanu vođenog tokom te decenije. Kada je stvoren rad *Bilokacija*, tekst Žarane Papić još nije bio napisan, to je bilo jednu deceniju kasnije. Kada sam taj tekst pročitala krajem devedesetih, postala sam još više ubeđena u naš rad, kao i analize rata na Balkanu koju sam napisala i objavila sredinom devedesetih.

Nije li čudno da danas ne postoji neki projekat kontekstualizacije vezan za umetnost i kulturu u vreme ratova vođenih devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji i vezan za njih? Gde smo bili mi sa svojim radovima, svojim tekstovima, kakve su bile pozicije nas kao umetnika?

IM: Kritika jugoslovenskog državnog socijalizma tog vremena ima važnu ulogu u tom video-radu. Danas, više od dvadeset godina pošto je napravljen, živimo u svetu u kom kapitalizam nastoji da homogenizuje prostor i da sebe predstavi kao jedini izbor. Jedna od strategija u okviru ovog procesa jeste potpuna demonizacija socijalističke i komunističke ideologije i istorije. Šta si mislila o socijalizmu tada, kada je ovaj video napravljen, a kako na njega gledaš danas?

MG: Moramo biti načisto s tim da je socijalizam bivše Jugoslavije bio represivan sistem, patrijarhalan, šovinistički i heteroseksualan, bio je ideološki homogen i zasnovan na ekonomskoj eksploataciji. Naravno, sve je zavisilo od toga s koje strane linije koja označava podelu moći se nalazite, na strani elite ili na strani proletarijata! Među one korisne strane socijalizma spadali su socijalno i zdravstveno osiguranje za sve ljude, besplatno obrazovanje i normativna jednakost muškaraca i žena, ali sve je to postojalo naporedo s restriktivnim sistemom ideološke unifikacije. Ono što je važno shvatiti jeste to da je socijalizam u bivšoj Jugoslaviji bio zasnovan na emancipatorskoj partizanskoj borbi za oslobođenje naroda i pobedi nad fašizmom i nacizmom. Geopolitički položaj bivše Jugoslavije u Zapadnoj Evropi bio je uveliko pozicioniran i kontrolisan u centru scenarija Hladnog rata.

Nema ničeg u vezi sa socijalizmom zbog čega bi čovek trebalo da se oseća romantično. A još je manje toga u vezi s kapitalizmom. Razlika među njima je u drugačijem libidinalno-socijalno-političko-ekonomskom sistemu represije i reprodukcije.

Samo se prisetite kako su u bivšoj Jugoslaviji progonjeni oni koji su identifikovani kao homoseksualci, a sistem nije imao milosti ni kada se radilo o kulturi i umetnosti, naročito kada se radilo o intervencijama vezanim za političke projekte. Pred tim do koje su mere homofobični napadi u Srbiji, Hrvatskoj itd. vidljivi i delatni u novom milenijumu čovek gotovo zanemi. Kad vidimo krvožednu rulju potpuno integrisanih građana Srbije, Hrvatske, „rodno neodređenih”, što je san socijalizma, kako pljuju, vrište, mlate njihove gej, lezbijske ili kvir sugrađane i sugrađanke, moramo sagledati istorijski kontekst. Čovek se ne rađa kao homofob, već ga takvim prave!

Naravno, represija i kontrola istorijski se menjaju. Kada govorimo o osamdesetim godinama, to je bio prelazni prostor koji nam se lagano raspadao pred očima, rastapao se posle Titove smrti. Bilo je to takođe i vreme kada su političke elite republika bivše Jugoslavije pokazale svoje istinske hegemonističke aspiracije da kontrolišu čitavu teritoriju bivše Jugoslavije. Osamdesete godine karakterisala je krajnje hegemonistička tendencija u okviru srpske političke nomenklature. Miloševića su podržavali njegovi intelektualni saborci iz redova Srpske akademije nauka i umetnosti, koji su podstakli nacionalistička osećanja objavljivanjem Memoranduma 1986. godine. Dolazak Miloševića na vlast rezultirao je ukidanjem autonomije Kosova, i kao što sam već rekla, veoma se dobro sećam protesta kosovskih rudara, njihove obustave rada i štrajka, čime su zahtevali da se Kosovu vrati autonomija.

Svi mi moramo iznova promisliti ove istorijske događaje budući da oni sadrže više razloga zbog kojih razgovaramo o Kosovu u savremenoj Srbiji. Moje je gledište veoma precizno, savremene priče o obnovi bivše socijalističke Jugoslavije, zajedno s Pokretom nesvrstanih itd., samo su odraz odsustva razmišljanja o samoj našoj poziciji. Neophodno je javno proći kroz proces denacifikacije u vezi s ratovima vođenim na Balkanu: npr. kada je reč o ubijanju više od 8.000 bosanskih Muslimana, uglavnom muškaraca i dečaka, 1995. godine za vreme rata u Bosni, u Srebrenici i oko nje, što su počinile jedinice Vojske Republike Srpske pod komandom generala Ratka Mladića, kojima su podršku na svaki način pružali politička nomenklatura koja je bila na vlasti u Srbiji i srpski masovni mediji, to je upravo takav jedan slučaj. Nemogućnost ponovnog promišljanja ovog događaja u prostoru savremene Srbije znači da je koncept *turbo-fašizma* Žarane Papić, kao konceptualizacija načina na koji je srpsko društvo funkcionisalo od devedesetih godina, još uvek delatan, da to jezgro opstaje netaknuto.

Ovo o čemu govorim mogu potkrepiti jednom konstatacijom Teodora Adorna iz pedesetih godina prošlog veka, iz njegovog eseja *Značenje delovanja* posredstvom prošlosti (Adorno, 1998: 89–91). Taj esej ostaje jedna od najradikalnijih kritika suočavanja Zapadne Nemačke s njenom prošlošću posle

Drugog svetskog rata. Adorno je naslikao sasvim ogoljen portret nemačkog društva, u kom „nacionalsocijalizam i dalje živi”. Kritikovao je sveprisutnu želju za „raskidanjem s prošlošću”, poistovećujući to raskidanje s javnim „uništavanjem sećanja” i široko rasprostranjenom ravnodušnošću. Umesto raskidanja s prošlošću, moramo „delovati posredstvom prošlosti”! Rad *Bilokacija* možda je predstavljao napor usmeren u tom pravcu.

Intervju vodila Ivana Marjanović

LITERATURA:

Adorno, Theodor W. (1998). *The Meaning of Working Through the Past*. U Theodor W. Adorno. *Critical Models: Interventions and Catchwords*. New York: Columbia University Press.
Mbembe, Achille. (2003). *Necropolitics*. *Public Culture* 15(1), 11-40, Durham: Duke University Press.

SRBIJA IZ TRI DELA... MORA BITI CELA.¹   PETAR ATANACKOVIĆ
POLOŽAJ POKRAJINA I USTAVNE REFORME
U SRBIJI 1980-IH GODINA: POZICIJA
VOJVODINE

UVOD

Osnovna intencija ovog teksta je da prikaže razvitak političko-pravnog položaja autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova u okviru SR Srbije i SFRJ, sa fokusom na ustavna rešenja iz 1974. i pokušaje njihove revizije u toku druge polovine 1980-ih, koji su kulminirali 1988. i 1989. godine. Tekst će pokušati da prikaže razvoj odnosa u SR Srbiji, pre svega u svetlu pitanja ustavne reforme, s tim što će se koncentrisati na SAP Vojvodinu i poziciju njenog rukovodstva. U vremenskom okviru koji se uzima u razmatranje, SAP Vojvodina i njeno rukovodstvo predstavljali su značajan faktor u političkom životu SFRJ i igrali vrlo značajnu ulogu u sporovima oko ustavnih reformi, pružajući veći otpor ustavnim promenama čak i u odnosu na rukovodstvo na Kosovu. Zato prvi talas tzv. antibirokratske revolucije nije bez razloga bio usmeren upravo prema Vojvodini i njenom rukovodstvu, koje je predstavljalo prvu veliku prepreku na putu uspona Slobodana Miloševića do pozicije „narodnog vođe”. Međutim, iz nekog razloga, u znatnom delu istraživanja i analiza koje tretiraju politički razvoj Jugoslavije krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, ove činjenice su zanemarene, potisnute na marginu ili se obrađuju tek usput.² Ova tendencija prisutna je i kod nekih istoričara, i domaćih i stranih, bez obzira na (često drastične) razlike u stavovima o istorijskom razvoju Jugoslavije i poslednjim godinama njenog postojanja.³ Zato je osnovna namera teksta da pokuša da istraži na koji način se vladajuća struktura u Vojvodini odnosila prema

pitanjima jugoslovenskog federalizma, odnosâ unutar Srbije i ustavnim promenama tokom 1980-ih a naročito kritične 1988. godine, kao i na koji način događaji u Vojvodini stoje u vezi sa kasnijim događanjima u Jugoslaviji.

Tema koja će ovde biti uzeta u razmatranje u velikoj je meri neistražena. Postojeća domaća literatura tretira ova pitanja uglavnom,

1 Naslov predstavlja parafrazu parola iz vremena tzv. antibirokratske revolucije: *Oj Srbijo iz tri dela, ponovo si cela*, zatim *Srbija iz tri dela postala je cela* i slično.

2 Kao ilustrativan primer ovakvog pristupa vidi: Đukić, Slavoljub (1992). *Kako se dogodio vođa*. Beograd.

3 Vidi na primer: Zundhausen, Holm (2008). *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd; Bilandžić, Dušan (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb.; Dimić, Ljubodrag (2001). *Istorija srpske državnosti III. Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad.

ovako ili onako, u službi dnevnopolitičkih ciljeva, budući da je tema ustavnog položaja Vojvodine i dalje u određenoj meri politički aktualna. Zato je prevashodna namera ovog teksta da zakorači u ovo neistraženo područje i da time barem nagovesti moguće pravce za dalja istraživanja, bez velikih pretenzija, ali i bez bojazni da postavlja pitanja i izražava sumnju prema rasprostranjenim obrascima objašnjavanja. Kao svojevrsni eksperiment, ovaj tekst će, sasvim sigurno, pratiti i određeni nedostaci, nedorečenosti i ograničenja, čega je od samog početka i autor bio svestan. Zato treba istaći da ovaj tekst predstavlja ne kraj već početak istraživačkog rada i upravo ga u tom smislu i treba razumeti.

AUTONOMIJA POKRAJINA 1945–1974.

Autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo stvorene su nakon Drugog svetskog rata, a njihov nastanak bio je rezultat napora novih vlasti da uvažavaju nacionalne, kulturne, istorijske, ekonomske i druge specifičnosti ovih oblasti. Istinu govoreći, određene težnje za njihovom autonomijom ili posebnim statusom u okviru Srbije i/ili Jugoslavije imale su predistoriju u međuratnom periodu, što se pre svega odnosi na Vojvodinu (Končar, 1995), ali tek je u poslednjoj fazi rata i nakon njegovog završetka došlo do konstituisanja autonomnih pokrajina u okviru Srbije.

Autonomna Pokrajina Vojvodina i Autonomna Oblast Kosovo i Metohija – koje, dakle, u početku nisu imale jednak status – konstituisane su u procesu koji je započeo u toku rata, a kulminirao neposredno pre i nakon njegovog okončanja, kroz niz izjava, rezolucija i odluka organa vlasti u ovim oblastima. Formalno se ove dve oblasti nisu nalazile u sastavu Srbije sve dok njihovi zvanični predstavnici nisu pred zvaničnicima Srbije izrazili želju da se Vojvodina i Kosovo priključe Srbiji (Dimić, 2001: 296). Ove izjave iznete su i prihvaćene 7. aprila 1945. na vanrednom zasedanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) (Dimić, 2001: 299). Izjave su u narednim mesecima dobile i verifikaciju ovlašćenih predstavnika naroda Kosova i Vojvodine, na Oblasnoj narodnoj skuštini Kosova i Metohije 10. jula 1945. godine, odnosno na sednici Skupštine izaslanika naroda Vojvodine 31. jula 1945. godine, što je potvrđeno u avgustu 1945. na Trećem zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) (Dimić, 2001: 297, 300). Formiranje Autonomne Pokrajine Vojvodine, odnosno, Autonomne Kosovsko-metohijske Oblasti završen je donošenjem zakona o njihovom ustanovljenju i ustrojstvu 1. septembra 1945. godine (Dimić, 2001: 298, 301).

Položaj AP Vojvodine i AO Kosova i Metohije potvrđen je i ustavom iz 1946. godine. Prava i položaj pokrajina i oblasti regulisao je ustav republike u okviru koje su pokrajine ustanovljene (član 103), a zatim su na osnovu federalnog

i republičkog ustava pokrajinski tj. oblasni organi vlasti donosili statute pokrajina tj. oblasti, koje je morala da potvrdi skupština republike (član 104). Najviša vlast u pokrajini tj. oblasti pripadala je Narodnoj skupštini Autonomne Pokrajine tj. Oblasnom narodnom odboru, koji su birali svoje izvršne organe – Glavni izvršni odbor Autonomne Pokrajine tj. Oblasni izvršni odbor (članovi 105. i 106. Ustava) (Ustav FNRJ, 1946: 25). Iz priloženog se vidi da su Vojvodina i Kosovo uživale relativno ograničen stepen autonomije (stepen autonomije Vojvodine bio je veći od stepena autonomije Kosova), u okviru tadašnje NR Srbije i pod nadzorom republičkih organa vlasti. Ustav je samo pravno uobličio ono što je postojalo u praksi, a što je bilo definisano zakonskim rešenjima od 1. septembra 1945, za koja neki savremenici tvrde da su *de facto* ukinula politički subjektivitet autonomnih jedinica (pre svega Vojvodine), svodeći njihovu autonomiju na najmanju moguću meru (Radosavljević, 2009: 46).

U toku pedesetih godina, nakon brojnih socijalnih i političko-pravnih promena (uvođenje samoupravljanja, donošenje ustavnog zakona itd.), u Jugoslaviji se počelo razmišljati o novom ustavu, budući da staro ustavno rešenje više nije odgovaralo realnom stanju. Među brojnim aktuelnim pitanjima javilo se i pitanje položaja pokrajina, koje se naročito zaoštrilo u Vojvodini, u sukobu pokrajinskog rukovodstva (Stevan Doronjski, Geza Tikvicki, Pal Šoti itd.) sa političkim vrhom Republike (1961–1963). Sukob je izbio zbog neslaganja oko ekonomske politike (investicionih programa), a okončan je intervencijom Aleksandra Rankovića i uklanjanjem pokrajinskih rukovodilaca (njihovim razmeštanjem na nove funkcije) (Krunić, 2009: 300–305). Pokrajinsko rukovodstvo Vojvodine tada je po prvi put *etiketirano* kao autonomaško i separatističko, a spomenuta etiketa je ostala u opticaju u političkom životu i pratila je sva pokrajinska rukovodstva posle toga (Radosavljević, 2009: 47).

Ustavne promene, koje su u Jugoslaviji postale aktuelne već sredinom 1950-ih, izvršene su 1963. godine, a tom prilikom promenjen je i naziv zemlje. Osim novog imena (SFRJ umesto FNRJ), taj ustav je doneo nekoliko novina i u pogledu autonomnih oblasti tj. pokrajina. Ustav je pre svega izjednačio AP Vojvodinu i AO Kosovo i Metohiju po statusu, te je ostavio mogućnost za osnivanje novih autonomnih pokrajina, i to na svim onim područjima „posebnog nacionalnog sastava ili na područjima s drugim osobenostima” (član 111). Članom 112 Ustava bilo je jasno definisano da su autonomne pokrajine društveno-političke zajednice u okviru republika i da njihova prava, dužnosti i načela detaljno reguliše Ustav Republike (Ustav SFRJ, 1963: 62–63). U suštini nije došlo do značajnijih promena u položaju pokrajina, osim u pravnom izjednačavanju Vojvodine i Kosova, što je, prema nekim političkim akterima iz tog vremena, predstavljalo jedan od osnovnih zahteva rukovodstva Kosova u toku rasprave o ustavnim promenama (Krunić, 2009).

Novo ustavne promene počele su svega četiri godine nakon donošenja Ustava 1963, najverovatnije pod uticajem političkih promena pokrenutih na Brionskom plenumu 1966. godine, tj. nakon smene Rankovića. Od 1967. do 1971. godine usvojen je set amandmana na Ustav, kojima je značajno izmenjen karakter pravno-političkog poretka u zemlji, a zatim je 1974. godine usvojen nov Ustav, kojim je završen proces ustavnog prekomponovanja Jugoslavije. Ustavnim amandmanima regulisana su pitanja iz različitih oblasti, od rada Savezne skupštine, odnosa republika, pokrajina i federacije, do ekonomske politike i upravljanja Državnom bezbednošću. Ovim amandmanima je ograničen uticaj federalnih organa vlasti, značajno su povećane ingerencije republika i pokrajina, a uvedeno je i kolektivno upravljanje državom i Partijom, mada pozicija Josipa Broza Tita nije dovedena u pitanje. Na ovaj način je ustavno uređenje suštinski promenjeno, što je „u prirodu jugoslovenske federacije [...] ugradilo značajne konfederativne elemente” (Dimić, 2001: 430). Osnovni princip reforme, koja je svoj logični epilog dobila usvajanjem novog Ustava 1974. godine, bio je princip dogovaranja tj. usklađivanja (često različitih, pa i sukobljenih) stavova i interesa republika i pokrajina (Dimić, 2001: 430). Ustavne promene izazvale su nezadovoljstvo u delu političke i stručne javnosti, pre svega u Srbiji, i u narednim godinama su predstavljale jedan od glavnih izvora napajanja srpskog nacionalizma, kako onog unutar sistema (u državnim i partijskim institucijama), tako, ili još više, i onog u različitim opozicionim krugovima.

USTAV IZ 1974. I POLOŽAJ POKRAJINA

Ustavnim amandmanima iz aprila 1967, zatim serijom amandmana iz decembra 1968. i naposljetku amandmanima iz juna 1971. godine, došlo je do potpunog reorganizovanja jugoslovenskog društveno-političkog sistema. Ovi ustavni amandmani postali su osnova Ustava donesenog u februaru 1974. godine, kojim je Jugoslavija *de facto* transformisana u specifičnu državnu zajednicu sa kombinovanim federalnim i konfederalnim elementima državnog uređenja. Koji su razlozi doveli do usvajanja ovih rešenja nije sasvim jasno, a objašnjenja je moguće tražiti na svim zamislivim stranama, od ekonomske sfere (neuspeha privredne reforme 60-ih), preko političkih razloga (pouka izvučenih nakon Brionskog plenuma i studentskih protesta 1968), do jednog čisto ideološkog uzroka (sprovođenje u delo koncepcije „odumiranja države”).

U pogledu položaja pokrajina može se reći da su im ustavni amandmani a zatim i Ustav iz 1974. godine davali izuzetno visok nivo samostalnosti. Posebnu novinu predstavljalo je to što su pokrajine stekle status konstitutivnih elemenata federacije (Dimić, 2001: 435). Naime, novo ustavno rešenje je definisalo autonomne pokrajine kao delove SR Srbije, ali ujedno i kao delove SFR Jugoslavije (članovi 1 i 2 Ustava), što u ranijim ustavima nije bio slučaj. Ipak, Ustav je eksplicitno utvrdio razliku između socijalističke republike, koja

predstavlja „državu zasnovanu na suverenosti naroda i na samoupravljanju i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi” (član 3), i socijalističke autonomne pokrajine, koja je „autonomna socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica zasnovana na samoupravljanju i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi” (član 4) (Ustav SFRJ, 1974), čime je, kao što se vidi, uskraćivao pokrajinama državnost. Međutim, iako lišene državnosti i tako podređene SR Srbiji, pokrajine su ipak stekle brojna prava kojima su bile izjednačene sa republikama, tako da su u isti mah bile i jednake i nejednake sa njima, što je bilo krajnje kontradiktorno. Da li je bila reč o prelaznom rešenju nakon kojeg je trebalo da usledi i formalno izjednačavanje pokrajina i republika u budućnosti (što je manje verovatno), ili pak o kompromisnom rešenju kojim su se nastojali nekako zadovoljiti interesi i u Srbiji i u pokrajinama (što je verovatnije), do danas nije jasno.

Uglavnom, novim ustavnim rešenjima SAP Vojvodina i Kosovo⁴ su u pogledu brojnih (iako ne svih) pitanja izjednačene sa republikama i ostvarile su visok nivo samostalnosti kako u političkoj i ekonomskoj sferi, tako i u oblasti kulture, obrazovanja, zdravstva, socijalne politike i tako dalje. Kako je u praksi izgledao poseban položaj pokrajina i sistem zasnovan na njihovom statusu, koji je istovremeno bio i jednak i nejednak u odnosu na republike, može da ilustruje primer političkog organizovanja. Naime, pokrajinske političke organizacije – Pokrajinski komiteti Saveza komunista (SK) Srbije za Vojvodinu i Kosovo, odnosno, Pokrajinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) Srbije za Vojvodinu i Kosovo – postale su samostalne političke organizacije – Pokrajinski komiteti SK Vojvodine i SK Kosova, odnosno PK SSRN Vojvodine i PK SSRN Kosova – iako nisu u potpunosti izjednačene sa republičkim komitetima i konferencijama. Dakle, one su zadržale nazive pokrajinskih komiteta tj. konferencija i nisu transformisane u centralne komitete. Zato su pokrajinske političke organizacije i dalje imale svoje predstavnike u CK SK Srbije i RK SSRN Srbije, ali istovremeno su bile, nezavisno od republičkih političkih organizacija, zastupljene i u federalnim političkim organizacijama (CK SKJ i SK SSRNJ) iako ne u istoj meri kao i republičke političke organizacije. Zatim, ustanovljeni su posebni pokrajinski izvršni, zakonodavni i sudski organi vlasti, praktično

4 Ustavnim amandmanima promenjeno je ime SAP Kosova i Metohije u SAP Kosovo, a odstranjivanje imena Metohija iz naziva pokrajine odmah je postalo izvor kontroverzi. Ne slučajno, ovo pitanje ponovo je postalo aktuelno u jeku tzv. antibirokratske revolucije 1987–1989.

izjednačeni sa republičkim, ali zbog toga što nisu bili i formalno jednaki, predstavnici pokrajina su bili prisutni i u organima zakonodavne, sudske i izvršne vlasti u Srbiji. Istovremeno, i opet nezavisno od republike, pokrajinski predstavnici su bili

zastupljeni i u saveznim zakonodavnim, izvršnim i sudskim organima (iako ne u jednakoj meri). Jedina institucija u kojoj su pokrajine i republike bile zaista izjednačene bilo je predsedništvo SFRJ, koje je brojalo 8 članova (po jednog predstavnika svih republika i pokrajina).

Ustavna rešenja iz 1974. godine, kao što se vidi, obilovala su protivrečnostima i nejasnoćama, koje su ostavljale dosta prostora za različita tumačenja, pa samim tim i za sukobe. U delu javnosti (pre svega u Srbiji) još uvek je vladala naelektrisana atmosfera, čijem su nastanku najviše doprinela skandalozna istupanja Dobrice Ćosića i Mihajla Đurića u vreme rasprava o ustavnim amandmanima (Bešlin, 2008: 58–59), tako da su odmah usledile žestoke nacionalistički intonirane kritike novih ustavnih rešenja. Ono što je predstavljalo novost jeste pojava nezadovoljstva ustavnim rešenjima u političkom vrhu SR Srbije, koji je zapravo i pokrenuo pitanje revizije Ustava nepunih godinu dana nakon njegovog usvajanja. Naime, u januaru 1975. godine Predsedništvo SR Srbije zatražilo je reviziju ustavnih rešenja pod obrazloženjem da je Ustav podelio republiku na tri dela, čime je Srbija sprečena u ostvarivanju svog „istorijskog prava na nacionalnu državu u jugoslovenskoj federaciji” (Dimić, 2001: 442). Formirana je komisija pri Predsedništvu Srbije, koja je počela da skuplja materijal vezan za pitanja i sporove oko ustavnih rešenja iz 1974. i taj materijal je 1977. uobličen u poverljivi zbornik poznat kao Plava knjiga (Dimić, 2001: 442–443). Nastanak Plave knjige obično je dovođen u vezu sa republičkim funkcionerom Dražom Markovićem (Pavić, 2007: 13), a njena pojava vodila je otvorenom sukobu pokrajinskih rukovodilaca s republičkim vrhom, u kojem je morao da arbitrira sam Tito. Iako je u državnom vrhu bilo različitih mišljenja o položaju pokrajina – na primer, Kardelj je podržao zahteve srbijanskih rukovodilaca (Đukić, 1992: 241) – rezultat arbitraže bio je zaključak da ne treba menjati položaj pokrajina u okviru Srbije (Dimić, 2001: 443). Savezni vrh, na čelu sa Titom, smatrao je da ustavno rešenje iz 1974. godine može da zadovolji sve pretenzije SR Srbije, ali ujedno i da ispoštuje specifičnosti i posebne interese autonomnih pokrajina. Iako je na taj način došlo do (privremenog) smirivanja sukoba, problem i dalje nije bio rešen, i to će se na pravi način pokazati nakon Titove smrti.

PITANJE USTAVNIH PROMENA 1981–1987.

Jednu od najznačajnijih prekretnica u političkom životu Jugoslavije predstavljale su demonstracije na Kosovu u proleće 1981. godine. Započete kao studentski protest, demonstracije su brzo postale masovne i dobile politički karakter budući da je jedna od centralnih parola bio zahtev da Kosovo dobije status republike. Savezni državni vrh je oštro reagovao na ove događaje, upotrebivši policiju i JNA za gušenje demonstracija, koje su okarakterisane kao manifestacija iredente i kontrarevolucionarnih snaga. Iza ovih pomalo stereotipnih fraza krio se, zapravo, nedostatak analize uzroka demonstracija, što je onemogućilo utvrđivanje problema i njegovo stvarno rešavanje, a to je značajno doprinelo novim mitologizacijama kosovske problematike (Zundhauzen, 2008: 417).

Događaji iz 1981. godine ukazali su na postojanje kako brojnih problema, tako i ogromnog nezadovoljstva različitih socijalnih grupa stanjem u ovoj pokrajini, najpre stoga što su se u socioekonomskom razvoju Kosova ispoljavale „brojne negativne tendencije”, koje su vremenom postajale sve izraženije i čije je otklanjanje postajalo sve komplikovanije.⁵ Prema analizama SKJ, odsustvo bilo kakve strategije razvoja u pokrajini, zajedno sa pogrešno koncipiranim sistemom obrazovanja, koji nije bio u skladu sa potrebama društveno-ekonomskog sistema i uz to je doprinio umnožavanju barijera među različitim socijalnim i nacionalnim grupama, predstavljalo je osnovne uzroke demonstracija 1981. godine (Krunić, 2009: 19–20). No, bez obzira na to gde su ležali stvarno uzroci ovih događaja, pažnja celokupne jugoslovenske a pogotovo srpske javnosti bila je od 1981. godine stalno usmerena na Kosovo. Osim socijalnih problema (koji su se svodili na pitanje socioekonomskog razvoja Kosova) u fokus javnosti dospeli su i nacionalni problemi, pre svega

5 Već je u analizama iz 1970. godine konstatovano da se ekonomska nerazvijenost Kosova „ne manifestuje samo u apsolutnim razlikama ovog u odnosu na druge regione, već i u stalnom povećanju tih razlika odn. nastavljanja negativnih tendencija (pogoršanje ekonomske strukture stanovništva, visok prirodni priraštaj i dr.)” (u: Jovanović, Voja (ured.) (1970). *Savez komunističke o nedovoljno razvijenim područjima*. 164).

6 Karakterističan je slučaj ubistva u kasarni u Paraćinu, u septembru 1987, kada je vojnici albanske narodnosti Aziz Keljendi ubio četvoricu i ranio šestoricu svojih kolega, a zatim izvršio samoubistvo. Ovaj događaj, čija priroda nije razjašnjena do kraja, poslužio je kao povod za pokretanje prave antialbanske kampanje u delu jugoslovenskih medija (u: Đukić, 1992: 148).

odnos Albanaca i Srba na Kosovu. Slučajevi pritiska i nasilja albanskih nacionalista nad manjinskim grupama i iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova u centralnu Srbiju predstavljali su redovne teme kako medijskog izveštavanja, tako i partijskih konferencija. Pri svemu tome najveći deo kosovskog rukovodstva se držao krajnje indolentno, što je izuzetno iritiralo ostatak državno-političkog vrha (Krunić, 2009: 27), ali je naročito doprinisilo izražavanju negativnog raspoloženja u medijima, koji su postajali sve opsednutiji „kosovskom dramom”. U takvim okolnostima

interesovanje javnosti za probleme na Kosovu postepeno je dobijalo formu moralne panike, koja je u nekim slučajevima prerasla u pravu histeriju i šovinističku kampanju.⁶ Tako će (stvarne ili preuveličane) razmere problema na Kosovu doprineti da Jugoslavija zapravo postane talac kosovske krize, tj. svojevrsni „zarobljenik kosovizacije” (Krunić, 2009: 62).

Ono po čemu su događaji iz 1981. godine ipak bili najznačajniji jeste to što su poslužili kao povod za pokretanje pitanja revizije Ustava iz 1974. godine. Naime, već na prvoj sednici CK SKJ povodom demonstracija, održanoj u maju 1981, neki srpski politički funkcioneri su indirektno otvorili pitanje potrebe ustavnih promena, govoreći o zatvorenosti rukovodstva Kosova, nužnosti da se svi pridržavaju principa demokratskog centralizma i posebnoj odgovornosti SR Srbije za stanje u pokrajinama (Krunić, 2009: 20–21). Ono što se u ovim naizgled ni po čemu značajnim izlaganjima moglo pročitati između redova bili

su zahtevi za većim ingerencijama republike nad pokrajinama, što bi trebalo da u budućnosti predupredi događaje kakve su bile demonstracije 1981. godine. Ovaj latentno prisutni zahtev za ustavnim promenama iz maja 1981. u decembru iste godine iznet je u otvorenoj formi na sednici CK SK Srbije. Tom prilikom došlo je do velikog sukoba političkih rukovodstava Srbije i Vojvodine jer se, delom neočekivano, sednica nije bavila Kosovom, već situacijom u Vojvodini i od početka se diskutovalo o „držanju” vojvođanskog političkog vrha, koji je kritikovan zbog *zatvorenosti, odvajanja i separatizma*. Ovakvo neobičan razvoj događaja, sudeći po izjavama nekih delegata na spomenutoj sednici, niko nije očekivao iako je postojala sumnja da će srbijanske političke strukture pokušati da iskoriste događaje na Kosovu kao povod za otvaranje pitanja ustavnog položaja pokrajina (Krunić, 2009: 30–32). Iako zaključcima ove sednice nije zvanično zatražena revizija ustava (Dimić, 2001: 449), na njoj je praktično otvoren sukob političkih struktura SAP Vojvodine i SR Srbije oko autonomije pokrajina, koji će se na razne načine i različitim intenzitetom ispoljavati sve do kraja 1988. godine (Krunić, 2009: 21–22).

Konflikti u vezi s ustavnim položajem pokrajina, koji su se pretežno zbivali u okviru državnih institucija i na sednicama političkih organizacija, po prvi put su eskalirali u novembru 1984. godine, na 18. sednici CK SK Srbije. Tom prilikom govorilo se o procesima dezintegracije koji „razaraju jugoslovensku federaciju i prete razbijanjem Srbije”, pri čemu su republički funkcioneri apostrofirali problematičan položaj pokrajina, a rukovodstvo Vojvodine,

7 Đorđe Martinović je u maju 1985. na njivi u blizini Gnjilana pronađen nabijen na kolac, na čijem je vrhu bila flaša. Nikada nije utvrđena tačna pozadina ovog zločina, kao ni to da li je bio motivisan nacionalnim razlozima, ali je svejedno izuzetno uzbudio jugoslovensku javnost. – u: Pavić, 2007: 12-13.

prepoznavši u tome kritiku na svoj račun, uzvratilo optužbama za etatizam i nacionalizam. Povećanju tenzija značajno je doprinelo i neodmereno pisanje štampe, a pogotovo beogradskih listova, tako da se sukob zaoštrio do te mere da je morao da interveniše CK SKJ

formiranjem Istražne komisije u proleće 1985. godine. Tek je nakon toga došlo do izvesnog smirivanja strasti (Krunić, 2009: 37, 44). Jedna od posledica ovog konflikta bilo je stalno pominjanje ustavnih promena u jugoslovenskoj javnosti od 1985. godine pa nadalje, što je bio prvi veliki uspeh srbijanskog političkog vrha u borbi za reviziju Ustava. Ovaj uspeh potvrđen je nešto kasnije, kada je Predsedništvo SFRJ odlučilo da se i zvanično pristupi ustavnoj reformi (Krunić, 2009: 45).

Velikog uticaja na ovakav razvoj situacije imali su novi incidenti na Kosovu, koji kao da su išli naruku tvrdnjama srbijanskih političara kako se u pogledu „jačanja jedinstva” i borbe protiv albanskog nacionalizma u južnoj pokrajini ništa nije uradilo od događaja iz 1981. godine. Naime, u maju 1985. zbio se „slučaj Martinović”, koji je potpuno uzburkao jugoslovensku javnost,⁷ te je poslužio kao povod za učestale medijske napise o nacionalnom nasilju

i iseljavanju nealbanskog stanovništva sa Kosova. Bilo da su se pokrenuli zbog ovog slučaja ili ne, upravo su se krajem 1985. Srbi na Kosovu samoorganizovali, otvoreno tvrdeći da su nacionalno ugroženi i da ne mogu da ostvare svoja prava kroz postojeće institucije. Samoorganizovane grupe Srba sa Kosova prvi put su se oglasile u javnosti peticijom koju su 15. januara 1986. objavile *Književne novine*, a zatim je 26. februara iste godine grupa od stotinak ljudi sa Kosova došla u Beograd, nasilno ušla u Saveznu skupštinu i tamo iznela svoje probleme (Pavić, 2007: 15). Bilo je jasno da se stanje na Kosovu komplikuje i da se nešto mora preduzeti pa je Kosovo postala prioritarna tema na sednicama Predsedništva SFRJ i CK SKJ, a o njemu se raspravljalo i na X kongresu SK Srbije u junu 1986. godine (Pavlović, 1988: 299). U jeku rasprava o Kosovu i ustavnim promenama pojavio se *Memorandum SANU* (o kojem su prve izvestile Večernje novosti 24. i 25. septembra 1986), čije su teze o neravnopravnom položaju Srbije u SFRJ i podređenom položaju Srba u pokrajinama i drugim republikama izazvale silno uzbuđenje u javnosti i do krajnosti zagrejale tenzije u tekućim diskusijama (Pavić, 2007: 15).

Pojava Memoranduma predstavljala je žestok udarac srbijanskom političkom vrhu, pre svega Ivanu Stamboliću, u to vreme predsedniku Predsedništva SR Srbije, u njegovim pokušajima da obezbedi podršku drugih republika za ustavne promene (kojima bi se, pre svega, u određenoj meri suzila autonomija pokrajina tj. korigovala sporna rešenja Ustava iz 1974. godine). Zbog toga se Stambolić, za razliku od tadašnjeg predsednika Predsedništva CK SK Srbije – Slobodana Miloševića, maksimalno angažovao u kritici Memoranduma, što će mu kasnije biti naročito zamerano (Pavić, 2007: 15–16). Teze Memoranduma žestoko su kritikovane u svim društveno-političkim organizacijama, a najžešći napadi dolazili su iz Vojvodine: pojava jednog histerično i šovinistički intoniranog dokumenta, kakav je bio Memorandum, išla je u prilog vojvođanskom rukovodstvu i njegovoj odbrani postojećih ustavnih rešenja. Zbog toga je u severnoj pokrajini objavljivanje Memoranduma odmah iskorišćeno za kritiku rukovodstva u Srbiji, koje je tad optuženo za davanje prećutne podrške nacionalistički orijentisanoj opoziciji, zbog čega su neki akteri kasnije posumnjali da iza objavljivanja Memoranduma stoje upravo delovi jugoslovenskog političkog vrha, i to možda baš iz Vojvodine i sa Kosova (Đukić, 1992: 113–115). Međutim, iako je afera sa Memorandumom, u sklopu rasprava o ustavnim promenama, išla u prilog shvatanjima dvaju pokrajinskih rukovodstava, ona nije mogla naduže da zaustavi već započete procese, koji su se definitivno razvijali u pravcu revizije Ustava.

Nepromenjena situacija na Kosovu – pre svega nastavljeno iseljavanje i postojanje samoorganizovanih grupa Srba na Kosovu – ozbiljno je dovela u pitanje argumente pokrajina u diskusijama o ustavnim promenama. To se pre svega odnosilo na poziciju rukovodstva Vojvodine, po kojem je postojeće ustavno rešenje besprekorno funkcionisalo, što je, možda, bilo tačno u slučaju

Vojvodine, ali ne i u slučaju Kosova. Umesto toga, čitava situacija je išla u prilog tezi republičkog rukovodstva da su ustavne promene neophodne jer kako rukovodstvo Kosova nije bilo u stanju da samostalno reši probleme, a postojeća ustavna rešenja su onemogućavala intervencije republičkog rukovodstva, koje je bilo spremno da pomogne, nužne su bile izmene Ustava da bi se stanje na Kosovu zaista i poboljšalo. Kako se ustavne promene nisu mogle ograničiti na položaj samo jedne pokrajine, nego bi zahvatile Vojvodinu koliko i Kosovo, na ovaj način je rukovodstvo SR Srbije zapravo jednim udarcem ubijalo dve muve. Drugim rečima, koristeći se problemima na Kosovu kao izgovorom za ustavne promene, političke strukture u Beogradu su nameravale da istovremeno reše status obeju pokrajina. Zato je glavni pravac sukobljavanja išao na relaciji Beograd – Novi Sad, a ne Beograd–Priština, iako je kosovska kriza predstavljala centralno poprište sukoba. Naime, političke strukture u Vojvodini, ne želeći da postanu žrtve kosovske krize, postale su ujedno i glavni protivnik ustavnih promena i jedan od najglasnijih zagovarača pomoći Kosovu, nastojeći pre svega da odvoje probleme na Kosovu od pitanja ustavnog položaja pokrajina. Što su u tome bili glasniji, izazivali su sve veće nezadovoljstvo u srbijanskoj javnosti i beogradskim političkim krugovima, zbog čega je naposljetku rukovodstvo Vojvodine, usled sopstvenog otpora ustavnim promenama, optuženo za direktnu podršku albanskoj iredenti (Krunić, 2009: 22). U tako složenim okolnostima, krajem 1987. godine došlo je do sukoba u političkom rukovodstvu Srbije, koji će se pokazati značajnim kako za dalju sudbinu dveju srpskih pokrajina, tako i za budućnost cele jugoslovenske federacije.

OD OSME SEDNICE DO „DOGAĐANJA NARODA”

U proleće 1987. savezni politički vrh je odlučio da posveti veću pažnju problemima na Kosovu. Nakon pripremnih radnji, 27. juna 1987. održan je Plenum CK SKJ o Kosovu (9. sednica CK SKJ), na kojem je usvojen „Jugoslovenski program za Kosovo” (Pavlović, 1988: 299). Ovaj program je podrazumevao sprovođenje niza institucionalnih mera radi poboljšanja situacije na Kosovu, pre svega intenziviranje saradnje između različitih ustanova i preduzeća sa Kosova i iz drugih delova SFRJ. Osnovni pravac delovanja bilo je povećanje zaposlenosti i ubrzavanje privrednog razvoja, sa jedne strane, i edukovanje kadra i „intenziviranje političko-ideološkog rada”, sa druge strane, što je trebalo da doprinese (barem delimičnom) prevazilaženju problema u južnoj pokrajini (Operativni program, 1987: 9–13). Sve republičke i pokrajinske organizacije SKJ imale su zadatak da detaljno razrade zaključke 9. sednice CK SKJ i da organizuju pomoć Kosovu na teritorijama pod svojom jurisdikcijom. Na samom početku implementacije zaključaka 9. sednice, u septembru 1987, dogodilo se ubistvo u kasarni u Paraćinu, koje je raspalilo strasti u jugoslovenskoj javnosti i dovelo do pokretanja histerične antialbanske kampanje u delu medija (pre svega u *Politici i Politici Ekspres*) (Đukić, 2007: 43). Izlivi šovinizma u medijima

primorali su Gradski komitet SK Beograda da reaguje: predsednik GK, Dragiša Pavlović, na konferenciji za štampu pozvao je urednike medija da prestanu sa huškanjem javnosti jer se raspirivanjem srpskog nacionalizma i antialbanskog raspoloženja nije moglo doprineti rešavanju problema na Kosovu, pri čemu se i „olako obećana brzina” rešavanja problema na Kosovu pokazala kao kontraproduktivna. Njegova kritika bila je usmerena pre svega na *Politiku i Politiku Ekspres*, ali je posredno ciljalo i Slobodana Miloševića, predsednika Predsedništva CK SK Srbije, čiji je kadar vodio ova dva lista i koji je od svoje posete Kosovu u aprilu 1987. počeo da se ističe obećanjima o brzom rešavanju problema na Kosovu (Pavić, 2007: 21). Ovom „prozivkom” zapravo je otvoren sukob u srpskom političkom vrhu: krug oko Miloševića je odgovorio Pavloviću komentarom u *Politici Ekspres*, a zatim je protiv njega pokrenuta i partijska mašinerija. Pavlović je prvo kritikovan zbog „skretanja” na sednici Predsedništva GK SK Beograda, a zatim je smenjen na čuvenoj 8. sednici CK SK Srbije, 23–24 septembra 1987. godine (Pavić, 2007: 21–24). Smena Pavlovića, koji je bio jedan od najbližih saradnika Stambolića i koji je imao njegovu podršku i u ovom sukobu, zapravo je predstavljala težak poraz samog Stambolića. Toga je bio svestan i on sâm te je nakon svega ostalo samo pitanje vremena i načina na koji će ga Miloševićeva struja u CK politički eliminisati. Nakon 8. sednice na Stambolića je vršen pritisak kroz različite kanale da se povuče, tako da je naposletku, 14. decembra 1987, podneo ostavku na mesto predsednika Predsedništva SR Srbije (Đukić, 2007: 44–46). Povlačenjem Stambolića, njegov dotadašnji štitićenik Milošević se definitivno utvrdio na vlasti u Republici.

Prilikom ovih političkih promena rukovodstva dve pokrajine su se držale prilično uzdržano, smatrajući ove obračune unutrašnjim problemom partijske organizacije u tzv. užoj Srbiji. Pokrajinama je, sa jedne strane, odgovaralo slabljenje Stambolićeve pozicije zbog njegovog zalaganja za ustavne promene (Đukić, 2007: 44–45), ali, sa druge strane, nije im odgovaralo jačanje Miloševića, sa kojim su se po pitanju ustavnog položaja pokrajina sukobili još 1984. godine, tako da su u ovom konfliktu odlučili da ostanu neutralni (Krunić, 2009: 354–355). U mesecima koji su usledili pokazalo se da eksplicitnije opredeljivanje na 8. sednici CK SKS svakako ne bi značajnije promenilo situaciju. Naime, nakon privremenog zastoja u radu na ustavnim promenama, uzrokovanog opisanim sukobom i smenama u političkom vrhu, novi vladajući tandem u Srbiji (Slobodan Milošević i Petar Gračanin) nastavio je pritisak na pokrajine kako bi se dogovorili o reviziji Ustava. Manje od mesec dana nakon smene Stambolića, 11. januara 1988. godine, između Skupštine Srbije i pokrajinskih parlamenata postignut je načelni sporazum o ustavnim promenama, koji je i u velikom delu javnosti i u strukturama vlasti praćen optimističkim izjavama (Krunić, 2009: 87). Međutim, nekoliko meseci nakon dogovora došlo je do ponovnog zatezanja odnosa a zatim i do obnavljanja sukoba na relaciji republika–pokrajine. Republičko rukovodstvo je zahtevalo

da se rad na ustavnim promenama ubrza, ali da se u isti mah i poveća stepen promena. Tome su se pokrajinska rukovodstva žustro usprotivila, pri čemu je naročito glasno bilo rukovodstvo Vojvodine (*Đorđe Milutinović predsednik Predsedništva*, 1. 7. 1988: 1; Balać, 1. 7. 1988: 4). Tako je 1988. godine počeo konflikt koji će se brzo pretvoriti u ono što je kasnije patetično nazvano „događanjem naroda”.

VARLJIVO LETO 1988.

U leto 1988. godine počeo je pravi medijski rat između republičkog rukovodstva i pokrajinskih vlasti. Glavna meta kritike beogradskih medija, koji su bili pod direktnom ili indirektnom kontrolom republičkog političkog vrha (*NIN, Politika, Politika Ekspres*, TV Beograd i drugi), bilo je rukovodstvo Vojvodine. Gotovo svakodnevno pokrajinski rukovodioci i predstavnici Vojvodine u savezним organima (Boško Krunic, Đorđe Radosavljević, Đorđe Stojšić, Petar Matić, Milovan Šogorov i drugi) optuživani su za najrazličitija politička skretanja, a osim toga, republički funkcioneri su im upućivali i otvorene pretnje (*U svojoj republici moramo da branimo...*, 2. 7. 1988: 6). Političke strukture u Vojvodini nisu popustile pred ovim pritiscima – umesto toga, otvoreno su ukazale široj javnosti na postojanje pritisaka iz Beograda i jasnije su izrazile svoj nepokolebljiv stav po pitanju ustavnih promena, ističući da se ne može povući paralela između stanja u Vojvodini i situacije na Kosovu (*Đorđe Milutinović: usaglašavanje...*, 6. 7. 1988: 5). Zbog toga je srbijansko rukovodstvo donekle promenilo taktiku i osim pritisaka kroz medije i partijske forume, počelo je da organizuje i javne demonstracije protiv vojvodanskog političkog vrha.

Već početkom jula 1988. najavljen je dolazak „samoorganizovane” grupe Srba sa Kosova u Novi Sad (Vasić, 2. 7. 1988: 9), što su vlasti u obema pokrajinama nastojale da preduprede (*Ograđujemo se od mogućih posledica*, 7. 7. 1988: 4; *Nepotreban dolazak u Novi Sad*, 9. 7. 1988: 6). Međutim, apeli kosovskim Srbima da ne dolaze nisu bili uspešni jer je 9. jula 1988. oko 500 ljudi sa Kosova, ali i iz Beograda i još nekih gradova centralne Srbije, među kojima su bili i poznati nacionalisti (Vojislav Šešelj, Olivera Katarina itd.), došlo u Novi Sad i održalo demonstracije ispred Skupštine Vojvodine (*Razgovora nije bilo*, 10. 7. 1988: 8). Demonstracije su protekle mirno, a jedina sporna situacija desila se kada je, u jednom trenutku, demonstrantima isključeno ozvučenje zbog izvikivanja nacionalističkih i uvredljivih parola (Krunić, 2009: 114). Međutim, u izveštajima beogradskih medija događaj je prikazan znatno dramatičnije i iz dana u dan postajao je predmet sve većih manipulacija.⁸ Zbog toga je pokrajinsko rukovodstvo pokrenulo svoju političku mašineriju i medije u Vojvodini i započelo kontrakampanju. Prvo su osude demonstracija

8 *Politika* je 10. jula izvestila da je na skupu bilo 1.000 Srba sa Kosova, da bi se u izveštajima od 11. jula broj demonstranata popeo već na 10.000 ljudi, većinom stanovnika Novog Sada, „iako im je milicija branila da se priključe protestu” (u: Vujović, 12. 7. 1988: 5).

i pokušaja manipulisanja stigle iz vrha pokrajinske vlasti (PK SKV i PK SSRNV), zatim su usledile reakcije gradskih i opštinskih političkih organizacija i Saveza boraca, potom se oglasio „stari kadar” koji je imao posebnu političku težinu (Ida Sabo, Jovan Dejanović i dr.), a za njima su sledile reakcije građana.⁹ To je u tadašnjim okvirima predstavljao uobičajeni način senzibilizacije, a po potrebi i mobilisanja javnosti za određeno pitanje, politiku ili ličnost, odn. protiv njih. Vrhunac ove kontrakampanje dosegnut je izjavom Đorđa Stojšića, jednog od vodećih funkcionera u pokrajini, koja je imala ujedno i dramatičan i preteći ton: „[A]ko se on [Milošević – prim. aut.] ne zaustavi, [...] ako mi ne nađemo snage u SKJ, ko zna gde ćemo ići i gde će nas sve to skupa odvesti” (Od početničkih do pogubnih grešaka, 16. 7. 1988: 5). Ovakvo jasan odgovor pokrajinskog rukovodstva, međutim, nije pokolebao republički politički vrh, tako da su usledili novi pritisci i organizovanje novih „spontanih” demonstracija.

Dve sedmice nakon novosadskog protesta održane su demonstracije u Pančevu (*Za jedinstvo i pomoć Kosovu*, 24. 7. 1988: 8), a zatim i u Novoj Pazovi 12. avgusta (*Prozivka umesto argumenata*, 13. 8. 1988: 8). Iako nisu bile masovne, a nisu imale ni naročite posledice, ove demonstracije su ipak bile značajne. Sa jedne strane, postalo je jasno da su „spontani zborovi” bili i te kako planirani jer su se i akteri i zahtevi, i slogani i simboli ponavljali u sva tri slučaja. To je prepoznato u delu jugoslovenskih političkih krugova i u delu javnosti, tako da su brojni mediji

9 Vidi *Dnevnik* od broja 14979 (12. 7. 1988) do broja 14984 (17. 7. 1988).

10 Na protestu u Novoj Pazovi najviše se istakao upravo sekretar MK SSRN Nikola Milaš, koji je otvoreno kritikovao pokrajinski politički vrh (u: *Prozivka umesto argumenata*, 13. 8. 1988: 8).

– na primer, zagrebački *Vijesnik* – pisali o „spontanim demonstracijama” kao o „dobro organiziranom transportu permanentnog zbora radnih ljudi i građana, koji je, izgleda, postao prirodni stanjem” (*Zvučne kulise narodnih zborova*, 19. 8. 1988: 6). Sa druge strane, ove demonstracije su ukazale na postojanje izvesnih neslaganja, čak i podela između političkog rukovodstva pokrajine i pojedinih mesnih i opštinskih političkih organizacija. Naime, protest u Novoj Pazovi organizovala je mesna konferencija SSRN Nove Pazove, koja se na taj način direktno konfrontirala sa politikom svojih nadređenih instanci, PK SSRN Vojvodine i OK SSRN Stare Pazove.¹⁰ Ovakav model proizvodnje podela „u bazi” tj. odvajanja osnovnih organizacija Saveza komunista i SSRN od pokrajinskog rukovodstva političke strukture iz Beograda će nastaviti da primenjuju i u narednim mesecima, i to sve uspešnije, što će se naposljetku pokazati presudnim u ovom političkom okršaju.

Neposredno nakon demonstracija Kosovara u Novom Sadu održan je Plenum CK SK Srbije, na kojem su nastavljenе konfrontacije između političkih krugova u Beogradu i Novom Sadu. Srbijanski delegati su krivili pokrajinsko rukovodstvo za nekorektan odnos prema demonstrantima sa Kosova,

a zatim su „neke pojedince” (pre svih Boška Krunića) optužili za manipulisanje, čime su ovi nastojali da prikriju suštinu nastalog sukoba, koja se (navodno) ogledala u konfliktu „između demokratskih aspiracija naroda i birokratske odbrane postojećeg” (Dvanaesta sednica CK SKS, 1988: 182–183). Politički vrh Vojvodine – „pokrajinska naciokratija” – optužen je i za „drsko demonstriranje državnosti [...] na zamišljenoj granici na autoputu Beograd – Novi Sad” i pokušaj stvaranja „vojvođanskog naroda” (Dvanaesta sednica, 1988: 192). Vojvođanske političke strukture nastojale su da na histerično intonirane optužbe odgovore racionalnom analizom situacije i ukazujući kako pojedinci iz srbijanskog političkog vrha imaju skrivene interese i manipulišu nacionalnim osećanjima. Tako je, na primer, Branimir Brkljač identifikovao suštinu medijske manipulacije u stavljanju znaka jednakosti između rešavanja kosovske krize i pitanja ustavnih promena. Po njegovim rečima, logika je bila sledeća: „[V] i [Srbi sa Kosova – prim. aut.] ste nezadovoljni opravdano, jer se stanje ne rešava, a stanje se ne rešava jer Socijalistička Srbija nema dovoljno ovlašćenja

11 Prema zvaničnom izveštaju Delegatskog glasnika (glasila skupštine SAPV), do polovine 1988, od 50 opština u Vojvodini 41 opština je ostvarila neki vid saradnje, pre svega u privredi, sa ustanovama na Kosovu (u: Saraduje 41 vojvođanska opština, 1. 7. 1988: 10–11).

12 Vidi *Dnevnik*, 14987–14988 (20–21. 7. 1988).

na Kosovu tj. u pokrajinama, jer tih ovlašćenja nema jer Vojvodina ne da da se ustav menja. I eto krivca, jasno je prstom ukazano na njega. I u toj tački je osnovna manipulacija nezadovoljstvom ljudi” (*Meta Ustav – cilj Tito*, 17. 7. 1988: 4). Osim na ovaj način, pokrajinsko rukovodstvo je nastojalo

da neutemeljenost optužbi za „birokratsko zatvaranje”, nezainteresovanost za probleme Srba na Kosovu i podršku „albanskoj iredenti” dokaže i svojim velikim zalaganjem za pomoć privredi i državnim ustanovama na Kosovu. Tokom ovih debata vojvođanski mediji redovno su donosili izveštaje o novcu i drugim vidovima pomoći koje su Kosovu pružile vojvođanske institucije, organizacije i preduzeća,¹¹ a kako se sukob između političkih krugova u Beogradu i Novom Sadu zaoštravao, broj napisa o pomoći Kosovu je rastao.¹²

Ovakav pristup političara i medija u Vojvodini nije mogao da oponira histerično intoniranim izveštajima beogradske štampe i saopštenjima političkih organizacija iz uže Srbije, koje su na sve načine nastojale da raspale nacionalne strasti i da optuže političke strukture u severnoj pokrajini za najneverovatnije „grehe”. *Politika i Politika Ekspres*, koje su prednjačile u kampanji, optuživale su vojvođanski vrh za vođenje antisrpske politike koja nije bila toliko primetna u javnim istupanjima, ali je zato bila otvorena na sednicama političkih organizacija, na kojima su vojvođanski političari bez zadržki napadali i srpski narod, i državu Srbiju, i srpsko rukovodstvo (*Kritikovani pojedinci, a ne rukovodstvo*, 18. 7. 1988: 1). Ovakve manipulacije teško su se mogle opovrgnuti i njihovo sve češće ponavljanje počelo je da ostavlja traga u najširim krugovima društva. O demonstracijama, promenama Ustava, politici i raznim (stvarnim ili izmišljenim) greškama pokrajinskog rukovodstva raspravljano je kako

među građanima na pijacama i u kafanama, tako i u različitim institucijama i udruženjima, od Ribolovačkog saveza do Društva književnika Vojvodine (Kovačević, 27. 7. 1988: 13). Pogotovo su *radni ljudi i građani* bili podložni uticajima propagande beogradskih medija, tako da su se među njima sve češće mogle čuti najneverovatnije teze iz domena teorije zavere, uključujući i onu tezu o uspostavljanju „antisrpske osovine Zagreb – Novi Sad – Ljubljana” (*Prozivka umesto argumenata*, 13. 8. 1988: 8). Svetonazor i retorika, na koje u velikoj meri podseća diskurs iz vremena ratova 1990-ih, postali su gotovo svakodnevna pojava već u leto 1988. godine.

Smatrajući da je rukovodstvo u Vojvodini već ozbiljno uzdrmano, političke strukture iz Beograda nastavile su pritisak i polovinom avgusta 1988. najavljen je nov talas mitinga. Najavljeni su mitinzi u Vršcu (Nistor, 18. 8. 1988: 4) i Titovom Vrbasu (*Niko nije pitan za zbor*, 19. 8. 1988: 6), oba u Vojvodini, ali je najavljen i prvi miting van Srbije – u Titogradu (Podgorici), za 20. avgust iste godine (*Miting može imati krupne negativne političke posledice*, 19. 8. 1988: 6). To je bio tek početak: tokom leta u Vojvodini je održano ukupno 20 mitinga (Krunic, 2009: 135), od kojih je najznačajniji bio onaj u Vrbasu, na kojem je protiv pokrajinskog rukovodstva po prvi put uspešno izmanipulisano i mobilisano kolonističko¹³ stanovništvo, koje će ubrzo zatim postati glavni oslonac tzv. antibirokratske revolucije u Vojvodini (Krunic, 2009: 134). U nedeljama koje su dolazile pritisak na pokrajinsko rukovodstvo, ali i na politički vrh Jugoslavije, neprestano je rastao: pre svega, broj mitinga je bio u ekspanzionalnom porastu, tako da je samo u septembru i oktobru održano 69 skupova i demonstracija širom Srbije (Karamanić, 2009: 3010). Mitinzi su se

13 Pod „kolonističkim stanovništvom” ovde se misli na deo populacije koji je sa prostora BiH, Crne Gore, Hrvatske i iz drugih jugoslovenskih oblasti (a kasnije republika), naseljen na područje Vojvodine u dva velika kolonizatorska talasa, posle 1918. i posle 1945. godine. Podela između „autohtonog” i „alohtonog” stanovništva u Vojvodini po mnogo čemu predstavlja jednu kontroverznu temu, ali usled njene složenosti ovde se njome ne možemo baviti.

odvijali na identičan način, ne samo u pogledu govornika – čak su se i učesnici ponavljali od jednog do drugog skupa. Nova Pazova postala je jedna od glavnih logističkih baza za putujuće zborove, a upravo su neki od ljudi iz ovog mesta (Mirko Jović, kasnije osnivač *Srpske narodne obnove*, i drugi) postali jedni od najviđenijih učesnika na skupovima. Pored njih, vidno mesto imali su

radnici novosadske firme *Jugoalat* i grupa „profesionalnih demonstranata” iz Vršca, kojoj je podršku pružao i tadašnji banatski episkop Srpske pravoslavne crkve, Amfilohije Radović (Krunic, 2009: 140–141). U toku jeseni pukotine u političkim organizacijama u Vojvodini i odvajanje delova političke baze od vrha pokrajinske političke strukture postali su sve evidentniji. Iako o tome nema zvaničnih podataka, deo osnovnih organizacija SKV i SSRNV gotovo se izdvojio iz postojećeg političkog sistema i došao pod kontrolu političkih struktura iz Beograda. Naročito u tom smislu treba istaći opštinske organizacije u Bačkoj Palanci, koja je postala glavna baza u planiranom „napadu” mitingaša na

Novi Sad i čiji su predstavnici (Mihalj Kertez, Radovan Pankov i drugi) odigrali značajnu ulogu u pritiscima na vlast u Novom Sadu.

VELIKO FINALE: JESEN 1988.

Kako se situacija sa zborovima u Vojvodini, Srbiji, ali po prvi put i van Srbije (u Crnoj Gori) počela komplikovati, savezni politički vrh je odlučio da reaguje. Polovinom septembra održan je sastanak predstavnika Vojvodine, Srbije i SFRJ, na kojem je razgovarano o prevazilaženju sukoba, ali je potvrđeno da su razlike nepremostive. Predsednik Predsedništva SFRJ, Raif Dizdarević, pružio je podršku pokrajinskom rukovodstvu i tražio je da se prestane sa organizovanjem zborova, ali kako zapravo ništa nije preduzeto u vezi s tim, podrška saveznog vrha pokrajinskom rukovodstvu je ostala samo na rečima (Krunić, 2009: 142–143). Nakon toga je održan Plenum CK SKJ, na kojem je trebalo da se razgovara o trenutnoj političkoj situaciji i da se, između ostalog, izvrši „redovna kadrovska obnova“, ali je umesto toga sednica krenula sasvim drugim tokom. Četiri člana Predsedništva CK SKJ, odbijajući da obavljaju svoje funkcije u atmosferi medijske hysterije i linča, podnela su ostavke – France Šetinc (Slovenija), Kolj Široka (Kosovo), Milanko Renovica (BiH) i Boško Krunić (Vojvodina) (Krunić, 2009: 147–148). Odlazak sa političke scene istaknutih funkcionera, pre svega Boška Krunića, koji je smatran prvim čovekom Vojvodine 80-ih godina, sa jedne strane je pokolebao pokrajinsko rukovodstvo u njihovom odupiranju pritiscima iz Beograda, a sa druge strane, bio je to jasan signal krugu oko Miloševića da nastavi ali i pojača pritiske na vlast u Novom Sadu.

Petog oktobra 1988. godine počeo je završni čin ove drame. U Novom Sadu su se okupili demonstranti i održan je protest ispred pokrajinske skupštine. Sutradan, 6. oktobra, dolaze i demonstranti iz drugih krajeva Vojvodine, Srbije ali i Crne Gore. Prema nekim navodima, na ulicama glavnog grada pokrajine bilo je čak 150.000 demonstranata (Karamanić, 2009: 3010). Mitingaši su kamenicama i bocama jogurta (po čemu je događaj i dobio ime „jogurt revolucija“) napali zgradu Izvršnog veća, dok je pokrajinsko rukovodstvo za to vreme tražilo pomoć od republičkog rukovodstva i saveznog političkog vrha. Svi su obećali pomoć, koja nikad nije stigla, ali su ujedno tražili od pokrajinske vlasti i da razmotri zahteve demonstranata, pre svega mogućnost podnošenja ostavki. Stipe Šušar (predsednik Predsedništva CK SKJ) i Raif Dizdarević (predsednik Predsedništva SFRJ) tražili su da se izade u susret demonstrantima, ali da se ne podnose kolektivne ostavke, već da se povuku samo određeni ljudi (Krunić, 2009: 144–145). Politička rukovodstva Slovenije i Hrvatske usprotivila su se ovom pritisku na pokrajinsko rukovodstvo, smatrajući da će se pritisci nastaviti čak i ako se podnesu ostavke, ali nisu mogla ništa da preduzmu (Krunić, 144). Naposljetku, došlo je do raspleta: 6. oktobra pre podne ostavku podnosi predsednik PIV-a (vlade) Nandor Major, u poslepodnevnim časovima slede kolektivne ostavke članova PK SKV, a ubrzo zatim njihov primer prati

i PK SSRNV. Na vest o ostavkama na ulicama Novog Sada nastupila je euforija (Krunić, 144–145). Zavesa je bila spuštena – bio je to potpuni trijumf politike republičkog rukovodstva.

Prve reakcije na ostavke vojvodanskih funkcionera bile su različite i kretale su se od nezadovoljstva Miloševićim uspehom, preko razočaranja zbog brzog popuštanja vlasti u pokrajini, do uverenja da će se nakon ovog događaja strasti smiriti. Naime, u delu saveznog vrha postojalo je mišljenje da će nakon smene u Novom Sadu konačno biti izvršene ustavne promene u Srbiji, čime će se celokupna politička situacija u Jugoslaviji stabilizovati (Krunić, 145). Međutim, kako tenzije nisu popuštale, CK SKJ je odlučio da deluje i formirana je komisija za ispitivanje ponašanja rukovodstava Srbije i Vojvodine u prethodnim događajima. Prvi zaključak te komisije bila je osuda i jednog i drugog rukovodstva, uz predlog da se Slobodan Milošević smeni sa funkcija i isključi iz SKJ zbog kršenja Statuta. Kako je u međuvremenu Milošević uspeo da postavi ljude od poverenja na ključne pozicije u pokrajinama, ovaj zaključak naposljetku nije prihvaćen i umesto njega komisija je donela drugačiji, znatno blaži nalaz (Pavić, 2007: 26). Na taj način je propuštena poslednja šansa da se zaustavi politika koja se okončala ratnim sukobima i raspadom Jugoslavije.

U nedeljama nakon „jogurt revolucije” usledila je sistematska kritika stavova prethodnog rukovodstva i tzv. kadrovska obnova u Vojvodini. Odgovornost za sva događanja pripisana je smenjenom pokrajinskom rukovodstvu, pre svega njegovoj „neprincipijelnoj i pogrešnoj politici”, čije su osnovne odlike bile „birokratska samovolja, osionost i odvojenost od radničke klase i naroda” (Aktuelna politička situacija, 1988: 134). Zato se odmah pristupilo „radikalnim kadrovskim promenama na osnovu utvrđenih kriterijuma”, tokom kojih je napravljen „raskid sa autonomaško-birokratskom politikom” i prevaziđen rascep „između rukovodstva i naroda, rukovodstva i članstva Saveza komunista” (Izveštaj o radu, 1989: 43–44). U novembru 1988. održana je vanredna sednica PK SSRNV, na kojoj su prihvaćene ostavke prethodnog rukovodstva i izabrano novo Predsedništvo (Četnaesta sednica, 1988), a u januaru 1989. godine održana je i vanredna izborna konferencija PK SKV (Dokumenti vanredne konferencije, 1989). Postavljeni su novi predstavnici SAP Vojvodine u Predsedništvu CK SKJ i Predsedništvu SFRJ, a zatim su izvršene i smene u svim opštinskim i gradskim političkim organima, u državnim institucijama, medijima i tako dalje. Naposljetku, nova vlast je najavila ispitivanje političke (a možda čak i krivične) odgovornosti pojedinaca iz vrha prethodne vlasti, što bi zajedno sa „diferencijacijom i radikalnom kadrovskom obnovom” doprinelo povratku „izgubljenog ugleda i poverenja u narodu i članstvu Saveza komunista” (Aktuelna politička situacija, 1988: 135). Tako je Miloševićev krug ostvario jednu vrlo značajnu pobedu jer su od jeseni 1988.

godine svi politički ali i društveno-ekonomski kapaciteti SAP Vojvodine stavljeni pod kontrolu vlasti u Beogradu, čime je severna pokrajina postala vrlo značajna logistička baza u daljim političkim sukobima.

EPILOG

U oktobru 1988, neposredno nakon novosadskih događaja, mitinzi se sele u Crnu Goru, ali crnogorska vlast je dobila podršku saveznog vrha u sprečavanju novosadskog scenarija, tako da je uspela da odoli ovom pritisku. Pokazalo se da Titograd zaista nije bio Novi Sad (Krunić, 158–159). Međutim, neuspešno preuzimanje vlasti u Crnoj Gori nije predstavljalo kraj mitingaškog pokreta jer je nakon kraće stanke u Beogradu (na Ušću) 19. novembra održan nov miting, znatno veći od svih prethodnih. U prisustvu skoro milion ljudi,¹⁴ Milošević je na ovom „mitingu svih mitinga” najavio brzo rešavanje problema na Kosovu, ali i u svim drugim sredinama gde problema ima, „bez obzira na prepreke koje nam postavljaju u zemlji i van zemlje” (Krunić, 155). To je predstavljalo najavu novog talasa „putujućih zborova radnih ljudi i građana”: u januaru 1989. organizovan je veliki skup u Titogradu, nakon kojeg je došlo do smene političkog vrha Crne Gore, a zatim je na nešto jednostavniji način smenjeno i rukovodstvo SAP Kosova (Karamanić, 2009: 3010). Ipak, ispostaviće se da je Kosovo bilo veći zalogaj za republičku vlast jer je već u februaru u velikom broju preduzeća na Kosovu izbio štrajk protiv političkih smena u pokrajini. Reakcija Miloševićeve vlasti postaće obrazac njenog delovanja u narednim godinama: u Beogradu je održan miting podrške njegovoj politici, na kojem je masa tražila da se uhapsi kosovski rukovodilac Azem Vlasi, a zatim je vlast, „ispunjavajući zahteve naroda” zaista uhapsila Vlasija, nasiljem okončala štrajkove radnika i uvela vanredno stanje u južnoj pokrajini.

14 Broj učesnika na ovom skupu nikada nije tačno utvrđen: TV Beograd je navela da je bilo prisutno 800.000 ljudi, dok je Politika govorila o milion i po prisutnih. Tri godine kasnije govorilo se već o 2 miliona i 200 hiljada učesnika (u: Đukić, 1992: 271).

Konačni epilog ovog procesa bilo je usvajanje amandmana na Ustav SR Srbije u martu 1989. godine, kojima je autonomija dveju pokrajina svedena na minimum, čime je ona *de facto* ukinuta (Karamanić, 3010). Trijumf svoje politike

Slobodan Milošević je simbolično proslavio „krunisanjem” 28. juna 1989, skupom na Gazimestanu održanim povodom šeststote godišnjice Kosovskog boja (Đukić, 1992: 271). Tom prilikom, u prisustvu skoro celog državnog vrha i diplomatskog kora, Milošević je najavio dalje pravce svoje politike, rekavši da se Srbija nalazi u bitkama i pred bitkama, koje „nisu oružane, mada ni takve još nisu isključene” (Pavić, 2007: 27). Postalo je jasno da je srbijanski politički vrh ostvario samo prvu fazu u realizaciji svoje politike: stavivši pod svoju kontrolu ne samo pokrajine već i vlast u Crnoj Gori, obezbedio je polovinu uticaja u saveznim političkim i državnim organima (Predsedništvu SFRJ i Predsedništvu CK SKJ), nakon čega je počeo pritisak i na ostale republike u Jugoslaviji. Dalji

razvoj događaja je manje-više poznat: došlo je do zaoštavanja odnosa u Federaciji, a politički i medijski konflikti su se, korak po korak, pretvorili u ratne sukobe i naposljetku doveli do raspada Jugoslavije.

Posmatrano u kontekstu kasnijih događaja i otpora koji su se zbili u drugim sredinama, sledbenici republičkog rukovodstva su relativno lako preuzeli vlast u Vojvodini. Međutim, ta činjenica ne umanjuje značaj ovog događaja, naprotiv – bila je to prva značajna pobjeda Slobodana Miloševića u pohodu na vlast u Jugoslaviji, pobjeda koja je bila utoliko značajnija, ukoliko se uzme u obzir da je 6. oktobra 1988. godine slomljen najglasniji centar otpora ustavnim reformama. Novo vojvođansko rukovodstvo (M. Kertez, R. Pankov, N. Šipovac itd.), predstavnici pokrajine u republičkoj vlasti (D. Zelenović, R. Božović) i u Predsedništvu SFRJ (J. Kostić) ne samo da su nakon toga pružali bespogovornu podršku Miloševićevoj politici već su i angažovali sve ekonomske, političke ali i ljudske resurse Vojvodine u njenoj realizaciji. Tako su i (S)AP Vojvodina i novo pokrajinsko rukovodstvo odigrali značajnu ulogu u vođenju jedne pogubne politike, na čije su posledice, godinama ranije, upozoravali upravo neki od istaknutih predstavnika starog pokrajinskog rukovodstva.

LITERATURA:

Objavljeni izvori

- Antunović, Bojana (ured.). (1988). *Aktuelna politička situacija u pripremi 17. Sednice CK SK Jugoslavije i zadaci Saveza komunista Srbije*. Beograd.
- Antunović, Bojana (ured.). (1989). *Izveštaj o radu CK SK Srbije i osnovnim karakteristikama delovanja SKS između Desetog i Jedanaestog kongresa SK Srbije*. Beograd.
- Jovanović, Voja (ured.). (1970). *Savez komunista o neđovoljno razvijenim područjima*. Beograd.
- Obadović, Slavko, Sava Apatović (ured.). (1988). *Četnaesta sednica Pokrajinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Vojvodine*. Novi Sad.
- Pop, Zdenko (ured.). (1987). *Operativni program aktivnosti članova, organizacija i organa SKV u realizaciji zaključaka devete sednice CK SKJ o ostvarivanju stavova SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva, jedinstva i zajedništva na Kosovu*. Novi Sad.
- Topalović, Spomenka (prir.). (1988). *Dvanaesta sednica CK SK Srbije. Ostvarivanje zaključaka Devete sednice CK SKJ i Šeste sednice CK SK Srbije o Kosovu i dalji zadaci*. Beograd.
- (1946). *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list.
- (1963). *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list.
- (1974). *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list.
- (1989). *Dokumenti vanredne konferencije Saveza komunista Vojvodine*. Novi Sad.

Štampa

- Balać, Radovan. (1988). Politizacija često vodi u sukobe. *Dnevnik*, 1. jul: 4.
- (1988). Đorđe Milutinović predsednik Predsedništva PK SSRNV. *Dnevnik*, 1. jul: 1.
- (1988). Đorđe Milutinović: usaglašavanje se mora nastaviti. *Dnevnik*, 6. jul: 5.
- Kovačević, I. H. (1988). Pisci i politika. *Dnevnik*, 27. jul: 13.
- (1988). Kritikovani pojedinci, a ne rukovodstvo. *Dnevnik*, 18. jul: 1.
- (1988). Meta Ustav – cilj Tito. *Dnevnik*, 17. jul: 4.
- (1988). Miting može imati krupne negativne političke posledice. *Dnevnik*, 19. avgust: 6.
- (1988). Nepotreban dolazak u Novi Sad. *Dnevnik*, 9. jul: 6.

- (1988). Niko nije pitan za zbor. *Dnevnik*, 19. avgust: 6.
- Nistor, V. (1988). Vrščani ne žele mitinge. *Dnevnik*, 18. avgust: 4.
- (1988). Od početničkih do pogubnih grešaka. *Dnevnik*, 16. jul: 5.
- (1988). Ograđujemo se od mogućih posledica. *Dnevnik*, 7. jul: 4.
- (1988). Prozivka umesto argumenata. *Dnevnik*, 13. avgust: 8.
- (1988). Razgovora nije bilo. *Dnevnik*, 10. jul: 8.
- (1988). Saraduje 41 vojvodanska opština. *Delegatski glasnik*, 300, 1. jul: 10–11.
- (1988). U svojoj republici moramo da branimo čast, dostojanstvo, integritet i slobodu Vojvodine. *Dnevnik*, 2. jul: 6.
- Vasić, Živko (1988). Ko sedi na ušima. *Dnevnik*, 2. jul: 9.
- Vujović, N. (1988). Ulica nije izlaz. *Dnevnik*, 12. jul: 5.
- (1988). Za jedinstvo i pomoć Kosovu. *Dnevnik*, 24. jul: 8.
- (1988). Zvučne kulise narodnih zborova. *Dnevnik*, 19. avgust: 6.

Memoarska publicistika

- Krunic, Boško. (2009). *Decenija zamora i raskola*. Novi Sad.
- Pavlović, Dragiša. (1988). *Olako obećana brzina*. Zagreb.

Monografije i sinteze

- Bilandžić, Dušan. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb.
- Dimić, Ljubodrag. (2001) *Istorija srpske državnosti III. Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad.
- Đukić, Slavoljub. (1992). *Kako se dogodio voda*. Beograd.
- Končar, Ranko. (1995). *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Novi Sad.
- Zundhausen, Holm. (2008). *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd.

Članci u zbornicima i časopisima

- Bešlin, Milivoj. (2008). Otvaranje nacionalnog pitanja u Srbiji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka. U Atanacković, Petar (ured.). *Nacija kao problem ili rešenje – Istorijski revizionizam u Srbiji*. Novi Sad: Futura. 49–62.
- Đukić, Slavoljub. (2007). *Kako se dogodio voda*. Fragmenti o jednom lažnom prijateljstvu i počecima nacionalne tragedije. U Lekić, Slaviša, Pavić, Zoran (ured.). *VIII sednica CK SK Srbije: nulta tačka „narodnog pokreta“*. Beograd: Službeni list. 39–47.
- Karamanić, Slobodan. (2009). Serbia anti-bureaucratic revolution, 1987–1989. U Immanuel Ness (ured.). *International Encyclopedia of Revolution and Protest*. New York: Blackwell Publishing. 3009–3011.
- Pavić, Zoran. (2007). Olako shvaćena silina. U Lekić, Slaviša, Pavić, Zoran (ured.). *VIII sednica CK SK Srbije: nulta tačka „narodnog pokreta“*. Beograd: Službeni list. 11–27.
- Radosavljević, Đorđe. (2009). Političko-istorijski osvrt na utemeljenje autonomije Vojvodine i njeno rušenje. U Budakov, Slobodan (ured.). *„Jogurt revolucija“ 1988: Vojvodina od Ustava do Statuta*. Novi Sad: Agencija Mir. 41–52.

UVOD: ČITATI TUČOVIĆA DANAS

Poziv koji su urednici ovog zbornika uputili autorima da prilože svoje radove posebno skreće pažnju na nasleđe koje je ostavio Dimitrije Tučović, srpski socijalista s početka XX veka, koji je 1914. napisao kontroverznu knjigu pod naslovom *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Ovo je veoma zanimljiva odluka budući da je Tučović, koji je često pominjan tokom rasprava u socijalističkoj Jugoslaviji (kako na Kosovu tako i u Srbiji, i to u okviru veoma suprotstavljenih diskursa) kada se radilo o temama međunacionalnih odnosa, klasnog izrabljivanja i korumpiranosti buržoazije, takođe jedan od retkih Srba (ako ne i jedini) i jedan od retkih socijalista (verovatno jedini) čije ime nosi jedna ulica nekog grada na Kosovu, i to u Prizrenu.

Želeo bih da se ovom prilikom detaljnije pozabavim raspravom koja je pre skoro dvadeset i pet godina vođena na stranicama nedeljnika *NIN*, u okviru feljtona *Socijalisti i srpsko-albanski odnosi*, a koje je uglavnom bila zasnovana na teoriji i praksi Dimitrija Tučovića. Danas je, naravno, tema naše rasprave „Umetnici i srpsko-albanski odnosi“, ali s pozivanjem na Tučovića možda ćemo biti u mogućnosti da uočimo neke strukture koje još uvek deluju u samom središtu ideološke problematike (kao i u ideologiji umetnosti) srpsko-albanskih odnosa. Činjenica da je Tučović (tvrdi austro-marksista, zagovornik Druge internacionale i čist hegelovac) još relevantan i da čini deo današnje problematike predstavlja ishodište mog zaprepašćenja. Postoji li u tom odnosu nekakva struktura koja se opire bilo kakvoj promeni? Koji to ideološki modeli još uvek opterećuju problematizovanje srpsko-albanskih odnosa? To su goruća pitanja u ovom radu.

Danas čitanje Tučovića nije samo stvar pamćenja prošlosti, odnosno, kako je Marks rekao u *Osamnaestom Brimeru*, „ne radi se o tome da se taj duh [prošlosti] ponovo pokrene“, ali još uvek je moguće, kao u slučaju mnogih socijalističkih pisaca s početka XX veka, pronaći znatnu dozu sarkazma, koja veoma jasno osvetljava neke savremene probleme. Takav sarkazam

uočavamo kod Tucovića kada opisuje taj „odnos”: „A ta mešavina živih ljudi i starih spomenika, koja je pri ograničenju Arbanije prema Srbiji dala toliko posla Londonskoj konferenciji” (Tucović, 1945: 25). Ovde Tucović očito opisuje osnovnu problematiku odnosa između Srba i Albanaca, koja istovremeno određuje i njegovu filozofiju. Tu su prisutni ideološki problemi *istoricizma i kontradikcije*. Mi ćemo se ovde baviti samo prvim problemom.

TUCOVIĆ KAO ISTORICISTA

Istoricizam zauzima važno mesto u marksističkim teorijskim raspravama. On nije uvek imao negativne konotacije. Mogli bismo započeti naše problematizovanje pitanja istoricizma kod Tucovića u odnosu na rasprave o pomaku u marksističkim diskursima tokom opadanja Druge internacionale i o ulozi socijaldemokrata u tom teorijskom pomaku koji je imao velike političke konsekvence. No, umesto toga, počecemo od najradikalnije kritike istoricizma, s pozicije koju zauzima teorija Luja Altisera. Jedan važan deo knjige *Čitanje Kapitala*, koju je Altiser napisao u koautorstvu s nekim svojim studentima, uglavnom je posvećen kritici istoricizma. Jedno od ključnih poglavlja ove knjige nosi naslov nalik kakvom sloganu: „Marksizam nije istoricizam”. Očita provokativnost ovog slogana uperena je protiv vulgarizacija Marksove teorije, koje ograničavaju njen opseg svodeći je na neku vrstu istoriziranog hegelijanstva. Na primer, ono što se obično zamišlja u vezi s ovim iskrivljavanjem slike popularisano je u smislu da je Marks korektor Hegelovog shvatanja, koje je okrenuo naglavce; to znači da nema nikakvih velikih razlika između Marksa i klasičnih teoretičara ekonomije kao što su Rikardo ili Smit. Prema ovoj šemi, Marks je obezbedio *kontinuitet* analiza klasične ekonomije naprosto tako što je osavremenio ili korigovao njene kategorije istorizujući njenu metodologiju i preusmeravajući je od fiksnog, apsolutnog ili večnog ka relativnom, provizornom i prolaznom (Althusser and Balibar, 2009: 93–103). Ovo popularno zamišljanje Marksa kao zagovornika istoricizma, koje je još uvek veoma sveže i popularno, oštro je napadao Altiser kao nemarksistički pogled na svet. Da ne bi bilo nesporazuma, moramo pomenuti da Altiser nije bio protiv pojma istorije, čak je njegova teza da „ideologija nema istoriju” podstakla mnoga strukturalistička čitanja njegove teorije. Naprotiv, pojam istorije u Altiserovoj teoriji igra ključnu ulogu u njegovom čitanju Marksa; na primer, tu je njegova tvrdnja da je Marks naučnik koji je pronašao jedan novi kontinent, kontinent istorije. No, tu je još važnije da je pojam istorije prilikom zamišljanja „Marksa kao istoričara” partikularan i da pripada sferi „obične imaginacije”, odnosno „vulgarnom empirizmu lažne očiglednosti svakodnevnih prakse” (Althusser and Balibar, 2009: 107). Tu se aludira na spontano poimanje istorijskog vremena, koje je teleološko, transcendentalno, a u mnogim slučajevima i spiritualno. Altiserova intervencija u domenu ovog poimanja istorije i njegova kritika Hegelovih kategorija ima dublje

filozofske implikacije (sežući čak i do metodoloških problema profesionalaca u domenu istorije, istoričara), a ipak je usmerena na njenu ideološku praktičnu primenljivost. Istoricism kao pogled na svet je obična, očigledna i svakidašnja stvar, praktičnog i ideološkog karaktera, a njegova praktična primenljivost ima veoma duboke političke konsekvence. Te su konsekvence ono što nas zanima, ali da bismo pokazali njihovu aktuelnost u ideološkom poimanju srpsko-albanskih odnosa, moramo ih detaljnije pojasniti. O čemu se radi kada Altiser kritikuje historicizam kao empirizam? Tu je reč o teorijskoj problematici vezanoj za empirizam koja čini suštinu Altiserovog čitanja Marksa i istorije. Vulgaran ili apstraktan, empiricistički pogled na svet uvek reprodukuje dvojne kategorije bića (unutrašnji i spoljašnji svet), neprestano mešajući njihovu ulogu u saznanom procesu. Pošto su te kategorije lažne (zbog njihovog metafizičkog porekla i budući da su prvenstveno zasnovane na pojmu identiteta), svaki saznanj proces koji se zasniva na ovoj pretpostavci predstavlja idealističko apstrahovanje svakodnevnih spoznaja. Prema ovoj šemi, predmeti imaju svoj unutrašnji (latentni) smisao koji se krije iza njihovog spoljašnjeg (manifestovanog) smisla. Uloga empirizma je da otkloni ovu zbrku i da uvede spoznaju apsolutne istine. Ovako, na primer, empirizam funkcioniše unutar spiritualizma. Međutim, Altiser insistira na tome da se kod većine marksističkih filozofija radi o apstrahovanju empirizma, a naročito kada je reč o tome kako one tumače istoriju. Altiserov cilj jeste da pažljivo razdvoji manifestacije ovog idealizma u marksizmu, imenujući ga mešanjem „predmeta saznanja” i „stvarnog predmeta”.¹ Ova zbrka predstavlja „kolaps teorije” kada se primeni na istoriju, budući da uvodi lažni odnos između stvarnih i ne-stvarnih istorija, odnosno, rečeno starim spiritualnim jezikom, između unutrašnje i spoljašnje istorije. Naravno, ovo predstavlja, u krajnjem bilansu, kapitulaciju materijalističke filozofije, budući da je ova lažna

1. „Dok se proces stvaranja nekog datog stvarnog predmeta, datog stvarno-konkretnog totaliteta (npr. date istorijske nacije) dešava u potpunosti u domenu stvarnog i sprovodi se u delo prema stvarnom poretku stvarne geneze (sukcesivni niz momenata istorijske geneze), proces stvaranja predmeta saznanja dešava se u potpunosti u domenu saznanja i sprovodi se u delo prema jednom drugačijem poretku, u kome misaone kategorije koje 'reprodukuju' stvarne kategorije ne zauzimaju isto mesto kao u poretku stvarne istorijske geneze, već zauzimaju sasvim različita mesta, koja su im dodeljena na osnovu njihove funkcije u procesu stvaranja predmeta saznanja“ (Althusser and Balibar, 2009: 44).

dihotomija u službi unutrašnje istorije koja je idealistička, večna i apsolutna. U historicističkom marksizmu ovaj „kolaps teorije prevodi teoriju istorije u stvarnu istoriju; svodi (teorijski) predmet istorijske nauke na stvarnu istoriju; i stoga meša predmet saznanja sa stvarnim predmetom” (Althusser and Balibar, 2009: 148). Sada smo u situaciji da vidimo kako je ovo mešanje predmeta saznanja i stvarnog predmeta zasnovano na pretpostavci da je stvarni predmet onaj pravi, odnosno, da je to predmet koji je bitan i ima svoju

čistu ontologiju. Još je bitnije to što smo sada u situaciji da vidimo kako je ta čista ontologija stvarne istorije zasnovana na „homogenom i kontinuiranom ideološkom vremenu“ (Althusser and Balibar, 2009: 117). Altiserovo

insistiranje na ovom pojašnjavanju misli, odnosno na teorijskom raskidu s idealizmom, usmereno je na politička i ekonomska gledišta podstaknuta ovom zbrkom; na primer, na pojmove *neravnomernost razvoja, opstanak, zaostalost* (svesti) u samom marksizmu, ili pak na pojam *nerazvijenosti* u savremenoj ekonomskoj i političkoj praksi (Althusser and Balibar, 2009: 117). No, sve te rasprave imaju čak i eksplicitniji politički značaj; homogeno i kontinuirano apsolutno idealističko vreme čvrsto je povezano s istorijskim vremenom savremenosti, s istorijom koja je moguća samo u sopstvenim vremenima, istorijom koja nije za promenu, izuzev u okviru njegove poznate logike kontinuiteta. Ovo je istorija Hegelove filozofije, a kao što Altiser strogo tvrdi u jednom drugom svom teorijskom sloganu, „ovo je razlog zašto je hegelovska politika nemoguća” (Althusser and Balibar, 2009: 106).

Ovo malo skretanje bilo je neophodno kako bi se pokazalo da su razlike između materijalističkog i idealističkog poimanja istorije ogromne te da socijalističko poimanje istorije nije uvek zasnovano na materijalističkoj filozofiji. Takođe, ovim malim skretanjem problematizovali smo političke konsekvence idealističkog poimanja istorije u okviru socijalističke misli, odnosno, preciznije rečeno, pokazali smo nepolitički aspekt istoricizma kojim su inficirani neki socijalistički pogledi na svet. Naročito kada se radi o odnosima kakvi su srpsko-albanski, koji se zasnivaju na ovoj asimetriji, ili, bolje rečeno, pokazali smo da neuravnoteženost ove zbrke između „teorije istorije” i „stvarne istorije” može prouzrokovati veoma drastične političke konsekvence. Biće jasno da je ono što mene u ovom tekstu zanima zapravo teorijska istorija. Insistiranje na teoriji prilikom razmatranja istorijskih pitanja kao što su srpsko-albanski odnosi u izvesnom smislu je neophodno kako bi se izbegli neki netačni „realistički” pogledi na te odnose tipa: nije li naprosto činjenica to da su Albanci istorijski nerazvijeniji od Srba?! Namera je ovog teksta da eliminiše ovakav grubi realizam empiricističkog znanja.

Sada ćemo se vratiti na početak i pokušati da uveličamo istoricistički pogled na svet u knjizi Dimitrija Tucovića o Srbima i Albancima. U stvari, ovom čitanju nije potrebno uveličavanje, budući da je glavna „logika” ove knjige zasnovana na istorijskom idealizmu. Katkada, na nesreću, čak i dobronamerni čitaoci koji žele da dosegnu emancipaciju mišljenja od ideologije nacionalizma posredstvom socijalizma nisu u stanju da uvide zapadanje teksta u ovakav idealizam. Ovo bi mogao biti slučaj i sa Tucovićevim čitanjem marksističkih tekstova, a moglo bi biti sličnosti s pozicijom mnogih savremenih socijalista i umetnika koji čitaju Tucovićev tekst. Bez ikakvih problema, ta čitanja tumače ovaj tekst kao proročku ili pionirsku analizu sadašnjih „klasnih” i nacionalnih odnosa. Ovde moramo zastati za trenutak i zapitati se da li su ta čitanja istoricistička čitanja jednog istoricističkog teksta ili je pak lako prevesti idealizam prošlosti u idealizam sadašnjice. Tek pošto razmislimo o ovim pitanjima, možemo čitati Tucovića bez ikakvog retrospektivnog konzervativizma. U suprotnom, nalazimo

se u poziciji savremenog istoriciste koji je iznenađen (ili uzbuđen) činjenicom da se varvarski srpski socijaldemokrata mogao usuditi da kritikuje sopstvenu naciju u vezi sa njenim „većitim neprijateljima”, Albancima, pre skoro jednog stoleća?!

Tucovićev stav – iskazan u najuzbudljivijem delu knjige: *Karakter naroda i duhovni život* – o istorijskom formiranju ili razvoju klasa je ovakav: „Danas ona, buržoazija, odriče proleterijatu jednaka politička prava na osnovu istih davno odbačenih 'teorija' koje je nekada plemstvo primenjivalo prema njoj i protiv kojih je ona dala svoje najjače ljude.” (Tucović, 1945: 43).

U ovoj tipičnoj socijaldemokratskoj frazi politika se, naravno, meri „pravom” i „tolerancijom”; no, ono što je tu zanimljivije, a što često prolazi nezapaženo, jeste istoricističko poimanje klasa. U ovom slučaju, klase se postepeno razvijaju ka perfekcionizmu posredstvom istorijskog kontinuiteta; aristokratija se smanjuje, a na njeno mesto dolazi buržoazija, koja takođe, shodno tome, mora da nestane i ostavi mesta proletarijatu u povelju da uživa svoja politička prava. Po ovom scenariju, problem (ili prepreka) jeste srpska buržoazija, koja ometa prirodan razvoj suparničke klase. Tucović se drži ovog istoricističkog shvatanja i čak kritikuje ovu prepreku, odnosno, preciznije govoreći, kada kritikuje kolonijalističku avanturu srpske buržoazije i kapitalističke države uperenu protiv nerazvijenih država i racionalizovano manipulisanje „kulturnim tutorstvom”; kako je napisao: „ta politika gubi iz vida da su kroz oblik plemenske društvene zajednice i primitivna stanja prošli svi kulturni narodi” (Tucović, 1945: 43). U ovom slučaju, buržoazija i kapitalizam svojom amnezijom ometaju prirodan razvoj i kontinuitet ne samo drugih, potlačenih i nerazvijenih klasa već isto tako i prirodan razvoj tih nacija. Očigledan zaključak koji proizlazi iz ove istoricističke koncepcije jeste da su nerazvijene nacije („primitivne i plemenske”) još uvek u pretkapitalističkom stadijumu formiranja i da će agresivnost (kolonizacija) razvijenog kapitalizma prema ovim nacijama dovesti do zastoja u njihovoj evoluciji ka normalnosti. Te ideološke koncepcije usmeravaju celokupan tok Tucovićeve knjige; on predmet svoje knjige, Albance, opisuje s iznenađujućom jasnoćom u svetlu ovog istoricizma: „[...] istorija nije ni o Arbanasima rekla svoju poslednju reč” (Tucović, 1945: 64). Njega Albanci emancipatorskim narodnim pesmama u Elbasanu podsećaju „na doba koje je Evropa preživela u XV, XVI i XVII veku i fina Bauerova crtanja istočnjačkih revolucija” (Tucović, 1945: 68). Ova idealistička koncepcija istoricizma koja se graniči sa socijalnim evolucionizmom smetala je čak i disidentu Milovanu Đilasu, u to vreme staljinisti, koji je u predgovoru ponovljenog izdanja Tucovićeve knjige iz 1945. godine napisao da „u vrijeme kad se drug Staljin u svom znamenitom djelu *Marksizam i nacionalno pitanje* obračunao sa Otom Bauerom, najpoznatijim teoretičarom nacionalnog pitanja u Drugoj internacionali, Tucović se tim istim Bauerom oduševljavao i zanosio” (Tucović, 1945: 10). Istina je da se Tucović veoma oduševljavao Bauerom, on je mislilac koji ga je naučio da „nacija nije samo prirodna već

i kulturna zajednica” (Tucović, 1945: 62), i da „[danas] o tome šta je nacija ne odlučuju oblik lobanje niti elementi rase već istorija i sociologija” (Tucović, 1945: 64). Činjenica je da Tucović u celoj svojoj knjizi samo jednom pominje Marksa, ali Bauerovo ime pominje barem tri puta. Ipak, glavni podsticaj idealističkoj koncepciji Tucovićeovog pogleda na svet ne dolazi samo od Bauera i Druge internacionale; veći deo njegovog socijalističkog idealizma takođe je zasnovan na nekoj vrsti istoricizma. Staljin je, na primer, kao što je veoma jasno pokazao Etijen Balibar u studiji *O diktaturi proletarijata*, komunistički koji je konceptualizovao istoriju strogo evolucionističkim teorijama. On je uveo pojam evolucije u komunističku teoriju tvrdeći da je njen razvoj završen, ili ispunjen, odnosno, kako je pokazao Balibar, političkom odlukom o prestanku korišćenja pojma „diktatura proletarijata” u zvaničnoj komunističkoj literaturi. No, ovde moramo za trenutak zastati i razmotriti Staljinovo poimanje zaustavljanja toka istorije i njegov odnos prema pojmu nacije. Kao što Džejms M. Blaut tvrdi u svojoj značajnoj i nepravedno zaboravljenoj knjizi o socijalizmu i nacionalizmu *Nacionalno pitanje: dekolonizovanje teorije nacionalizma*, Staljinov pristup pitanju nacije postulirao je „teoriju nacionalnih manjina koja je implicitno predstavljala teoriju ne-nacija, teoriju koja je opravdavala poricanje prava na samoopredeljenje i uspostavila politiku delovanja kada se radi o vladanju nad bilo kom datom nacionalnom manjinom” (Blaut, 1987: 49). Jer, nacija po Staljinu ima veoma jasnu i konačnu definiciju: „Nacija je grupa ljudi koja poseduje izvesne jasne karakteristike. To je istorijski stabilna zajednica ljudi. Ona ima svoj zajednički jezik. Ona zauzima jednu određenu

2. Ovde treba smesta pojasniti nešto što može delovati kao poistovećivanje ili poređenje Staljina i Tucovića. Istina je da je njima dvojici zajedničko isto poimanje istoricizma i teleologije (kao što je bio slučaj i s mnogim drugim drugovima idealistima); razlika se ogleda u teorijskoj primeni istoricizma. Staljinova politika zasnivala se na „praktičnom upravljanju” situacijom, zasnovanom na sintetičkoj intervenciji u domenu ove teleologije, odnosno, strože rečeno, na prepoznavanju (u ideološkom smislu) *telosa* istorije (ili toka istorije) i intervenisanja u domenu istorije shodno tome. Tucović je vodio mirniju politiku, što ga je navodilo na alternativu „neupravljanja” situacijom, ili na alternativu prirodne evolucije teleologije, odnosno, jednostavno rečeno, da pusti da se stvari razvijaju u skladu s nužnošću. Obojica su bili empiricistički nastrojani, i naravno, obojica su mešali stvarni predmet s predmetom saznanja.

teritoriju. Ona ima integrisanu, povezanu privredu. Ona poseduje ‘zajednički psihološki sklop’ (narodnu psihologiju, nacionalni karakter). I to je istorijska kategorija koja pripada jednoj određenoj epohi, epohi kapitalizma u usponu” (Blaut, 1987: 148). Ova definicija predstavlja opravdanje ne samo istoricističkog viđenja nacije već je takođe komplementarna istoricističkom viđenju klasa; Staljin je, u stvari, ukinuo nerazvijene verzije obaju ovih termina. Odnosno, kao što Blaut ispravno primećuje, „Staljinov esencijalistički pristup vodi hegelovskom argumentu da je sama nacija jedan entitet, aktivni subjekat u istoriji” (Blaut, 1987: 62). Ili, govoreći altiserovskim jezikom, mogli

bismo reći da Staljin meša „datu istorijsku naciju” i „istorijsku naciju saznanja”, čime dopušta da empiricistički apstrakcionizam ima poslednju reč: stvari se odvijaju neravnomerno, ali one imaju svoju unutarnju teleološku logiku.

Dimitrije Tucović slaže se sa ovim stavom, a napisao je knjigu *Srbija i Albanija* godinu dana pre nego što je Staljin objavio *Marksizam i nacionalno pitanje*; Đilasova primedba nije data tek tako, lako je moguće da je Tucović čitao Staljina. No, on bi zapravo odatle saznao isto ono što je naučio od Bauera – da nacija nije samo prirodna zajednica već da ona ima i sociološke i kulturne karakteristike koje se postepeno razvijaju. To ne bi sprečilo Tucovića da razvija njegove evolucionističke teze o sudbini nerazvijene nacije u istorijskom toku odnosa prema tiraniji visoko razvijenih.² Sada treba da razmotrimo konsekvence istoricističke koncepcije u svetlu nekih čitanja Tucovića.

„ALBANSKI TUCOVIĆ“

Dimitrije Tucović je neobično privlačna ličnost. Poginuo je kao vojnik kapitalističke buržoaske države koju je najdirektnije kritikovao. Kritikovan je za života, a ponovo su ga kritikovali nacionalisti tokom osamdesetih godina prošlog veka, kao čoveka koji je prodao sopstvenu naciju ili kao Srbina koji je napadao nešto što je išlo u korist njegove sopstvene nacije radi nečega što je išlo u korist njenih neprijatelja, odnosno, preciznije rečeno, u korist Albanaca. U ovom odeljku bavićemo se nekim od tumačenja Tucovića datim u feljtonu pod nazivom *Socijalisti i srpsko-albanski odnosi*, koji se pojavio u nedeljniku *NIN* 1986. godine. Tucović je, prema ovim nacionalistički nastrojenim autorima, sledio akcioni plan Albanaca. Prema ovom gledištu, nasleđe Tucovića i drugih srpskih komunista je razlog što je Srbija izgubila kontrolu nad Kosovom posle Drugog svetskog rata. Ovakav način razmišljanja mogao bi se ukratko definisati tezom da je Tucović Albanac (budući da je neprijatelj). Međutim, pored ove popularne varijante, postoji još jedan „albanski Tucović“, koji je tek trebalo da se pojavi na sceni, a koji je, što je interesantno, proizvod najtananijeg i najsofisticiranijeg nacionalističkog diskursa osamdesetih godina. Ovog albanskog Tucovića najbolje su predstavili Milorad Vučelić i Sava Dautović, urednici *NIN-ovog* feljtona, koji su u okviru poslednjeg članka u okviru feljtona, naslovljenog *Izazov Tucoviću*, razvili tezu da je Tucović progresivno i internacionalističko lice Srbije. Oni su do tog zaključka došli na osnovu priloga feljtonu iz pera Andreja Mitrovića, koji je, aludirajući na Brehta, napisao da svi treba da govore o sopstvenoj sramoti. Tucović je, prema Mitroviću, Vučeliću i Dautoviću, to učinio sedamdeset godina pre nego što su oni napisali svoje tekstove, i time je Srbiju uzdigao u demokratski, progresivni, kritički i evropski panteon kulturno i intelektualno visoko razvijenih zemalja. To je razlog, tvrde ovi autori, zašto je danas Tucović ispunio istorijsku misiju svoje nacije i doprineo kontinuitetu razvoja bića nacije, te stoga može služiti kao uzor drugim, nerazvijenim nacijama, koje treba da idu njegovim tragom i da počnu da govore o sramoti sopstvene nacije. Vučelić i Dautović ovako objašnjavaju urgentnost i aktuelnost te situacije: „Kako je moguće da se nakon bezbroj današnjih strahota, silovanja, raznih događanja koja pripadaju sferi

nasilja, predcivilizacijskim oblicima ponašanja i čistom vandalizmu na Kosovu ne nađe gotovo nijedan od najuglednijih albanskih intelektualaca, naučnika ili umetnika da sam, neobavezan nekoj društveno-političkoj organizaciji, i u svoje ime, kao i u ime tradicije, vrednosti i budućnosti svog naroda, izgovori reči osude ovakvih i sličnih akata, reči gnušanja, reči distance, reči prekora i upozorenja?” (Vučelić i Dautović, 1986: 47). Njihov stvarni problem zapravo se sastoji u tome da ne postoji nekakav albanski Tucović, Tucović koji bi nakon pauze od sedamdeset godina progovorio o zlodelima sopstvene (albanske) nacije. Premda je prošlo sedamdeset godina od vremena „izvornog” Tucovića, Albanci još nemaju svog sopstvenog Tucovića, još uvek samo pokušavaju da se uzdignu do panteona civilizacije; oni još insistiraju na svojoj istorijskoj zaostalosti. Upravo na tom mestu Vučelić i Dautović upozoravaju da to ne znači kako „u uzavrelim vremenima antisrpsstva” treba napustiti Tucovićevo nasleđe nacije koja još jednom mazohistički pokušava da sebe ponizi. Naprotiv, mora se još jednom aktuelizovati Tucović, ovog puta kao simbol srpskog antinacionalizma, ili „srpskog internacionalizma”, koji predstavlja dokaz sposobnosti nacije da opstane u evolucionom procesu razvojnog kretanja ka jednoj koherentnoj nacionalnoj formi. Jer, istinski nacionalizam danas leži „u demokratskom i socijalnom programu nacije” (Vučelić i Dautović, 1986: 46), što znači da srpski nacionalizam mora biti ne-nacionalistički nacionalizam.

3. Ovo ne znači da Vučelić i Dautović na isti način razmatraju situaciju druge nacije na Kosovu. Oni ovaj „teorijski” problem rešavaju tvrdeći da na Kosovu stvarni problem nije problem nacionalizma već „ambis između građana i državnog aparata”, te da će zbog tog problema (ambisa) i „činjenice” da žrtva uvek mora posedovati „nacionalnu auru”, većinska etnička grupa (Albanci) neizbežno napadati manjinsku etničku grupu (Srbe). No, istinski motiv njihove „teorije” zasniva se na sledećem empiricističkom zapažanju: „Na Kosovu se, dakle, danas odvija proces diskriminacije čoveka i građanina, pa sledstveno tome i proces diskriminacije Srba i Crnogoraca” (Vučelić i Dautović, 1986: 46). Imajući u vidu činjenicu da je jedan od ova dva autora (Milorad Vučelić) tokom devedesetih godina postao direktor Radio-televizije Srbije i otvoreni pristalica Miloševićevog fašizma, moramo voditi računa da ne impliciramo ma kakva retroaktivna čitanja koja bi pokrenula krug istoricizma, sada sa drugačijeg polazišta.

Tucovića o Albancima i Srbima, branio je ovu publikaciju iz jednog sasvim posebnog aspekta: kao knjigu koju srpska nacija mora prezentirati Evropi. Jer, kako je pisao Popović, „nije u pitanju samo protest srpskoga proletarijata protiv arbanske politike naše buržoazije; treba spasavati i ugled srpskog naroda pred kulturnim i demokratskim evropskim svetom” (Popović, 1914),⁴ a ta je

Ovu nemoguću misao o nacionalizmu Vučelić i Dautović objašnjavaju takvim oksimoronom da to zaslužuje da se citira u integralnom obliku: „Osnovni razlog za borbu protiv nacionalizma treba tražiti u tome što je on danas trajna smetnja ostvarivanju autentičnih nacionalnih interesa svakog naroda, pa i srpskog” (Vučelić i Dautović, 1986: 47).³ Tucović tu ima dvostruku ulogu, s jedne strane kao dokaz veće razvijenosti Srba u odnosu na Albance, a sa druge strane, kao srpski teoretičar koji je zastupao tezu da se nacionalizam može ostvariti drugim sredstvima. Zato je on tako neobično privlačna ličnost. Zapravo, to nije ništa novo. Još koliko 1914. godine, u listu *Borba*, Dušan Popović, koji je napisao prikaz knjige Dimitrija

reputacija ozbiljno narušena zbog varvarskih teoretičara poput Balkanikusa i dr Vladana. Popović završava svoj prikaz jednim patetičnim kulturologizmom, tvrdeći da promocijom knjige *Srbija i Albanija* „treba dokazati da u Srbiji ima svega, ima dosta sveta, ima mnogo sveta koji misli drukčije od njenih vlasnika, koji misli suprotno njima, i da na čelu toga sveta stoji proletarijat, stoji socijalna demokratija!”

TUCOVIĆ ŠKELJZENA MALJIĆIJA

Škeljzen Maljići, albanski filozof s Kosova, koji je sa svojim tekstom *Balkanizovani Tucovići* učestvovao u diskusiji naslovljenoj *Socijalisti i srpsko-albanski odnosi*, objavljivanoj u nedeljniku *NIN*, kritikovao je tadašnja tumačenja Tucovića okarakterisavši njihove autore kao „balkanske kavgađžije” koji „izvrću i falsifikuju” izvornu misao odavno zaboravljenog srpskog socijaliste (Maliqi, 1986: 46). U slučajevima kada nije zaboravljen, njegov doprinos boljem razumevanju složene situacije srpsko-albanskih odnosa odbacuje se kao misao za koju je vreme pokazalo da je pogrešna. Takođe, Maljićiju veoma smeta činjenica da su Tucovićevo misao mnogo puta zloupotrebili srpski nacionalisti, i on postavlja pitanje da li je „Tucović sam, makar i u najmanjoj meri doprineo takvim zloupotrebama” (Maliqi, 1986: 47); njegov je odgovor kategorički negativan, on čak unapređuje misao o Tucoviću tvrdeći da „Tucović nije samo mislilac prošlosti, već i današnjice i budućnosti” (Maliqi, 1986: 47).

Ovo nije bio Maljićijev jedini doprinos diskusiji na stranicama *NIN-a*; jedan njegov članak koji je izvorno objavljen u časopisu Udruženja sociologa i filozofa Kosova *Tema* preštampan je u okviru jedne od epizoda rasprave pod naslovom *Nauka i nacionalna ideologija*. Ovo preštampanje njegovog

4. Vučeliću i Dautoviću bilo je veoma stalo da prešampaju ovaj članak u poslednjoj epizodi njihovog feljtona. Bilo bi nepravедno ne pomenuti Tucovićevo sarkazam povodom ovakve evropeizacije: „Srpski vlasnici su otvorili svoj registar kolonijalnih ubijanja i grozota, i mogu već dostojno stupiti u vlasničko društvo Engleza, Holandana, Francuza, Nemaca, Talijana i Rusa” (Tucović, 1945: 136).

članka (uz znatna skraćivanja u odnosu na izvornik) bilo je zapravo veoma neobično, budući da se retko viđa da članak objavljen u jednom naučnom časopisu ponovo izađe u jednom populističkom magazinu posle tako kratkog vremena. Maljićijev članak, koji se izvorno pojavio na stranicama prištinskog časopisa *Tema*,

zapravo predstavlja kritiku nove publikacije srpskog akademika i eksperta za srpsku srednjevekovnu literaturu Dimitrija Bogdanovića *Knjiga o Kosovu*. Bogdanovićevo knjiga, koju je objavila Srpska akademija nauka i umetnosti, panteon među srpskim intelektualnim institucijama, pokušava da dokaže da je pitanje Kosova „bolno pitanje” za Srbe i da je Kosovo, koje predstavlja kolevku srpskog duhovnog i kulturnog života, zbog zavere skovane u saradnji

s komunistima (a među njima i sa nekim srpskim socijalistima poput Tucovića) postepeno prešlo u ruke albanskih zavojevača i saradnika Turaka, koji su na veoma dug rok okupirali Srbiju. U svojoj kritici Bogdanovićevih argumenata, Maljići im ne suprotstavlja sopstvene kontraargumente niti raspravlja o istinitosti njegovih tvrdnji; on izražava čuđenje pred činjenicom da se takvo pitanje o Kosovu postavlja u socijalističkoj Jugoslaviji 1986. godine. Maljići nudi čak i radikalniju kritiku, iznoseći argument protiv bilo kakvog pitanja osim socijalističkog pitanja, to jest, po njemu je nemoguće uvoditi bilo kakve nove koncepcije u problematiku Kosova i srpsko-albanskih odnosa. On predlaže sledeće: nemoguće je postaviti bilo kakvo pitanje o Kosovu izuzev pitanja zasnovanih na principima socijalizma, a da to ne bude tautologija nacionalističke interpelacije ove teme. On ovu problematiku izlaže filozofski na sledeći način: „Polemiki diskurs u postavljanju pitanja Kosova neophodan je uslov za njegovu artikulaciju. Kada se kaže da je Kosovo pitanje, pod tim se podrazumeva da je ono nešto drugo od onoga što se čini da jeste, ili što neki drugi pretpostavljaju da jeste. Pitanje Kosova jeste pitanje *svodenja* Kosova na njegov pravi imenitelj” (Maliqi, 1986a: 188). Ovo je glavni ideološki princip kada se radi o Kosovu. Glavni označitelj kosovskog pitanja se u mnogim slučajevima svodi na problem konflikta. No, Maljići insistira, a u delovima članka koji slede još jasnije predočava, da će morati da se izbegava postavljanje pitanja Kosova koje će neizbežno na kraju rezultirati problemom

5. I u umetnosti je pitanje Kosova u mnogim slučajevima blisko povezano s nacionalističkom očiglednošću. Na primer, Mića Popović je početkom osamdesetih godina, kada su ga pitali da li sebe smatra nacionalistom, odgovorio da smatra, budući da je to njegova „intelektualna odgovornost“. Međutim, interesantno je zapaziti da je u jednom intervjuu, koji inače ima pretenzije da bude „filozofski“ (jer pokušava da dokuči smisao života!), dolazi do nacionalističkog obrta kada se povede diskusija o Kosovu, zapravo kada Popović i njegov sagovornik počnu da raspravljaju o „organizovanom zločinu nad srpskim stanovništvom na Kosovu“ (Gligorijević, 1984: 96–98).

(nacionalnog) konflikta.⁵ To je razlog zašto je Bogdanović anahron mislilac, jer njegova pitanja su anahrona, on postavlja pitanja o Kosovu na takav način da bilo kakav odgovor neće značiti neku veliku razliku u pogledu koncepcije. Sociološki razlog ove tautologije, prema Maljićiju, jeste konzervativna nepolitička odluka Bogdanovića da ukine definiciju Kosova kao „revolucionarne tekovine“. Tom se odlukom, štaviše, „ukida mogućnost davanja *jedinog* smislenog odgovora

o Kosovu, a koji se u aktuelnom i perspektivnom smislu bitno vezuje za razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Pitanje Kosova nije ni srpsko, a ni albansko pitanje... naprotiv, pitanje Kosova može biti samo pitanje socijalističke emancipacije svih društvenih i ekonomskih odnosa na Kosovu” (Maliqi, 1986: 190).

Maljićijevo insistiranje na tome da se o Kosovu raspravlja kao o „socijalističkoj/ revolucionarnoj tekovini“, pored toga što se suprotstavlja Bogdanovićevoj ideji o anahronom Kosovu, istovremeno napada ideju o Kosovu kao „poklonu“ komunistima Albancima. Nije retkost čuti tvrdnju da su ideologiju komunizma

među Albancima programirali srpski intelektualci, čak su i albanski komunistički pokret mnogi tumačili kao srpski proizvod koji se oteo kontroli. Tipičan primer ovoga je slika zbunjenog staljiniste Envera Hodže, koji je pogrešno shvatio lekcije svoga učitelja Svetozara Vukmanovića Tempa. Ista priča se često čuje kada je reč o albanskim komunistima s Kosova: da su ih indoktrinirali Srbi, ali da se oni u stvarnosti nikada nisu emancipovali u odnosu na svoj tajni nacionalistički akcioni plan. Njihov komunizam bio je lažni komunizam, uvek čvrsto ukorenjen unutar istinski nacionalističkog šovinizma, što se uskoro manifestovalo kao pomak nacije u pravcu staljinizma. Na Kosovu borba za nacionalno oslobođenje („partizanska borba“) nikada nije bila masovan pokret, a kolaboracionisti su uživali široku podršku Albanaca, paradoksalno tvrdi Bogdanović, koji je sam bio deklarisan antikomunista i nedeklarisan simpatizer četničkog pokreta.⁶ Kako razumeti ovaj paradoks? Bogdanović, koji je antikomunista, kritikuje Albance govoreći da nikada nisu bili komunisti i da su u Drugom svetskom ratu bili na drugoj strani. Ovo nije u tolikoj meri paradoks za Bogdanovića, pošto njega ne zanimaju Albanci, već Srbi. Tu su krivi bili Srbi, koji su, kao istinski nepatriotski nastrojeni komunisti, pogrešno procenili situaciju i žrtvovali Kosovo radi svojih ideala. Ideološki gledano, stvarni problem je u sledećem: Srbi komunisti dali su Albancima komunizam „na dar“ (u vidu paketa „Kos-Met“). Ovo nije paradoks budući da su prema ovoj šemi Albanci oni isti stari infantilni, nerazvijeni i neuki Albanci;

6. Nedeklarisani ili ćutljivi, kao što je Škeljzen Malići pokazao na veoma zanimljiv način, pošto se pozivao na neke pansrpske ideologe, i njegovi istorijski zaključci o Srbiji i Albaniji bili su isti kao i oni koji su se mogli naći u uticajnim emigrantskim nacionalističkim pamfletima. Malići je napisao: „Na mala vrata je švercovao velikosrpska, nedićevska, četnička ili druga velikosrpska gledišta“ (Malići, 1986: 196).

7. Nije neophodno imati dalekosežnu intuiciju da bi se prepoznala ista ideologija u diskursu o „datum“ i „poklonjenom“ karakteru nezavisnosti Kosova.

8. Uistinu, ova ideologija logički ne dopušta mogućnost večnog animoziteta Srba i Albanaca. U suprotnom, to bi značilo da su Srbi i Albanci podjednako razvijeni u jednoj stvari, kada se radi o tajmingu njihove međusobne mržnje. Ovo je nemoguće zato što se ova ideologija zasniva na apsolutnoj neujednačenosti među njima.

i Albanci ne mogu biti većito neprijatelji, morao je postojati neki period u istoriji kada nije bilo antagonizma između njih.⁸ Obično se pretpostavlja da je taj period bio pre dolaska Turaka. Ova istorijska pretpostavka predstavlja osnovnu tezu knjige Petrita Imamija *Srbi i Albanci kroz vekove*, i to je jedna važna istorijska činjenica u Tucovićevoj knjizi o Srbima i Albancima.⁹

to je razlog zašto nisu bili u stanju da shvate komunizam i zašto je njima autonomija morala biti „data“. Ono što u krajnjoj instanci čini srpsko-albanske odnose je ta nadodredenost (ova referenca na altiserovsku psihoanalizu u ovom slučaju nije arbitrarna, budući da ovaj odnos u mnogim slučajevima funkcioniše „nesvesno“) Albanaca kao nerazvijene strane u ovom odnosu. Moguće je čak objasniti neke od pozitivnih aspekata odnosa između Srba i Albanaca iz te ideološke perspektive nadodredenosti. Na primer, izazovno je osvrnuti se na istorijsku periodizaciju ovog odnosa kada te antagonističke kontradikcije nisu postojale. Pošto, po logici stvari, Srbi

Ova istorijska pretpostavka citira se u mnogim slučajevima sa ciljem da se podstakne stabilizacija posredstvom automatskog humanističkog efekta jednog inače nepodnošljivo antagonističkog odnosa, ali time se istovremeno odlaže rigorozna teorijska diskusija o problematici ovog odnosa. Ovo znači da je pretpostavkom o nekakvom hipotetičkom periodu mira i sklada u odnosima Srba i Albanaca moguće pojednostaviti inače složene ideološke determinante koje su od ključnog značaja za razumevanje konkretnih uslova ovog odnosa. Kako se taj sklad zamišlja? Moguće je pojasniti ovu raspravu pozivanjem na Maljićijevu veoma efektanu kritiku Bogdanovićeve imaginarne skladne prošlosti. Bogdanoviću je takođe bila prirasla za srce pretpostavka da su Turci pokvarili idilične odnose između Srba i Albanaca. Ovaj odnos je, prema Bogdanoviću, bio idiličan zato što su Srbi i Albanci predstavljali savršen primer odnosa zasnovanog na feudalnim principima, u kom su potonji srećno služili predašnje. Taj odnos narušili su Turci, koji su ga uništili i prisvojili ga za svoje potrebe uzdižući Albance od preistorijske, slepe horde do nivoa „nacije“, koja im je služila do kraja perioda njihove kolonizacije Balkana. Tu možemo prepoznati nekakvu dosta preciznu strukturu ove ideologije „odnosa s nerazvijenima“. Albanija je formirana kao nacija u momentu kada su Turci osvojili Srbiju, a Albanci, koji su prestali da budu horda u feudalnom odnosu

9. Moramo imati na umu da je Tucovićevo tumačenje ove „činjenice“ sasvim drugačije: on u tome vidi znak prirodne saradnje ugnjetenih protiv tlačitelja. Prema Tucoviću, ta saradnja postojala je između Srba i Albanaca kada ih je ugnjetavao zajednički neprijatelj; tu se radilo o zajedništvu proletarijata.

10. Maljići je veoma sažeto predstavio ovu sliku albanskog „identiteta“: „Radi se o identitetu nižeg reda, stečenom u uslovima tuđinske vlasti, i darovanom od te tuđinske vlasti. To je identitet prislužnosti, oslanjanja na tuđinsku vlast“ (Maliqi, 1986: 203).

s aristokratskim Srbima, nastavili su da služe (u vazalskom svojstvu) Turcima, sada kao „nacija“. Po ovom scenariju, prećutna pretpostavka je da su Albanci bili izmanipulisani od strane Turaka da se okrenu protiv Srba, štaviše, da je njihov nacionalni identitet, koji je izbio u prvi plan dolaskom turskih zavojevača, naprosto predstavljao rezultat manipulacije osvajačke politike. To znači da je albanska nacija lažna nacija.¹⁰

Tu je zapravo reč o istom ideološkom

efektu kao i iz perspektive gledišta kojim se tvrdi da je albanski komunizam bio lažni i manipulativni komunizam. Ovo je historicizam u svojoj najpotpunijoj, najčistijoj i najkonzervativnijoj formi. Maljići je u svojoj kritici Bogdanovićeve knjige o Kosovu efektano demonstrirao strukturu ove ideologije i veoma jasno je pokazao metafizički karakter te historiografije.

Sada, posle ove istorijske apstrakcije, možemo se vratiti i postaviti pitanje zašto onda Maljići, koji je bio veoma svestan ovih istoricističkih konsekvenci, nije bio u stanju da uoči historicizam u Tucovićevoj knjizi? Čak i ako je Maljići, u izobilju pogrešnih čitanja Tucovićevog dela, bio na trenutak zbunjen pitanjem da li bi uzrok toj situaciji, makar i u najmanjoj meri, moglo biti pisanje Tucovića, njegov odgovor ne deluje zbunjeno: Tucovićevo nasleđe je još uvek valjano, i biće valjano čak i za buduće generacije (ko zna, možda smo

ovde došli do Tucovićevskog momenta, ili samo ga čak prevazišli?!). Kritikujući Bogdanovićeve koncepcije vezane za njegov istoricizam, Maljići pokazuje da on uvek predstavlja „istoriju Srba kao stvarnu, dok istoriju Albanaca predstavlja kao preistorijsku ili arheološku” (Maliqi, 1986: 198). Ovo je veoma tačna i precizna formulacija ovog problema, ali to se isto tako bez ikakvih teškoća može primeniti i na Tucovićevu teoriju. Razlika između Bogdanovića i Tucovića zasniva se na tome kako se postupa s tim istoricizmom; Tucović izražava nadu u dalji razvoj albanske preistorije i njen prelazak u stvarnu istoriju, dok je Bogdanović ubeđen da je formiranje istorijske nacije završeno i nada se demaskiranju istine o albanskoj istorijskoj (nacionalnoj ili komunističkoj) istini. U oba slučaja, u datoj „teoriji” prisutno je istoricističko gledište; takođe, u oba slučaja posledice tog istoricizma na neki način uključuju reprodukovanje ideologije nejednakosti u odnosima između Srba i Albanaca. Verovatno je najlakši način da se odgovori na prethodno pitanje postavljanje još jednog pitanja: zašto se Tucović nada razvoju albanskog „istorijskog bića” od preistorijskog u aktuelno? Odnosno, preciznije rečeno, šta je to afirmativno u Tucovićevom ubrzanju istorije albanske nerazvijenosti? Sam Tucović ovako odgovara na to pitanje: „Istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda leži u privrednoj zajednici Balkana” (Tucović, 1945: 140). Do ovakvog ekonomskog ujedinjenja balkanskih naroda još uvek nije došlo, ta je alternativa jedino moguća u društvima gde su razvijeni elementi buržoaske strukture (kod Tucovića se to tumači kao građansko društvo ili građanstvo), što nije slučaj s nacijama Balkana; odnosno, kako piše Tucović: „Nosilac naprednih pogleda na politička i privredna pitanja mogao bi biti samo građanski elemenat, a on je u albanskoj primitivnosti još uvek vrlo slabo razvijen”.¹¹

11. Kada se u ovoj šemi društva doda „pitanje” Umetnosti (kao rekvizita politike i ekonomije), možemo zapaziti neka veoma performativna rešenja gde su promenjeni gotovo svi parametri srpsko-albanskih odnosa, izuzev matrice odnosa progressa i „državljanstva”.

Postoji istoricistička misija da se ovaj element uzdigne na nivo kontinuiranog cvetanja ekonomskih odnosa. Ovo nije moguće bez uklanjanja primitivnih elemenata koji predstavljaju prepreku ovakvoj evoluciji. Škeljzen Maljići ovu

problematiku predstavlja u okviru jednog drugačijeg rečnika, ali stiže do istog ishoda kulturalizovanih rešenja. Po njemu, naglašavanje socijalističkih društvenih odnosa je veoma važno i neophodno, kako u stvarnosti tako i u *perspektivama* ekonomskog razvoja Kosova u globalu. No, postoje mnoge prepreke, odnosno, „brojni teški problemi” u okviru ovog „socijalističkog preobražaja”, koje Maljići karakteriše kao „tektonske sile prošlosti, uobličene u tradiciju, pa i onu koja se naziva kulturnom” (Maliqi, 1986a: 191).

Proces normalizacije koji pretpostavlja ovo istoricističko gledište jeste ono što Tucovića čini tako značajnim, ne samo za Maljićijevu *transformaciju u perspektivi* već i za mnoge kulturne i umetničke projekte zasnovane uglavnom na ideologiji tranzicije.

EPILOG: O MOGUĆNOSTIMA BAVLJENJA KONTRADIKCIJAMA KADA SU ODNOSI NADODREĐENI ISTORICIZMOM

Posle svih ovih teorijskih rasprava o posledicama istoricizma, možemo formulisati neke preliminarnе teze o pitanju kontradikcija u srpsko-albanskim odnosima. Imajući u vidu da bi se neki aspekti rasprave o kontradikcijama (a naročito oni koji spadaju u domen teorije revolucionarnih momenata) mogli preciznije definisati kao manifestacije istorije marksističke teorije nego kao razmatranja problema istoricizma, ponovo možemo započeti razmatranje spajajući to dvoje: kontradikcije u društvu se ideološki tumače kao simptomi istoricističkog delovanja ili, preciznije rečeno, kontradikcije predstavljaju manifestacije prelaza u okviru istorijskog kontinuiteta. Dimitrije Tucović objašnjavao je kontradiktorne elemente u radovima srpskih etnologa koji se bave Albancima time što su prouzrokovani „prelaznim periodom” kroz koji su oni tada prolazili (Tucović, 1945: 47). Ovo je kontradikcija istoricističkog tumačenja; u okviru ovog pogleda na svet, kontradikcija je gotovo sinonim za paradoks i nemogućnost, a uvek se manifestuje kao prekinuta priča o istorijskom homogenom razvoju, koja je zbog te nesrećne okolnosti postala vidljiva. Ovo je ideološkog karaktera, budući da se kontradikcije tumače kao strogo povezane s prelazima, i prema ovom gledištu kontradikcije će nestati čim se istorijski razvoj vrati na pravi put. Mogli bismo ovo demonstrirati nastavljajući naše skretanje od Tucovićeve utopije, konkretno, od imaginarne istorijske tačke kada se, primera radi, albanski građanski elementi razviju do tog stepena da ekonomska saradnja između Srba i Albanaca ne bude nemoguća. To je skladni istoricistički san o ispunjenju, trenutna pat-pozicija kada mirna koegzistencija predstavlja dokaz odsustva kontradikcije. U ovom radu ja se ne bavim teorijama kontradikcije u vezi sa srpsko-albanskim odnosima budući da to pitanje zaslužuje detaljniju analizu. U vidu epiloga, želim samo da se pozabavim konkretnom formom ovog manifestovanja vezano za diskurs kontradikcije koji je prisutan u okviru ideologije istoricizma: kontradikcije između socijalizma i nacionalizma.

Pošto je socijalizam, prema istoricističkom stanovištu, ispunio svoju misiju i nestao u pepelu istorije, očigledno je da će mnogi ljudi taj nestanak videti kao posledicu nepodnošljive nemogućnosti, nemogućnosti kontradikcije. To bi mogao biti slučaj kontradikcije između socijalizma i privatne svojine, ili između socijalizma i nacionalizma; ali u svim slučajevima osnovna kontradikcija je između ljudskog stanja i stanja socijalizma. U vezi s tim, ljudsko stanje se prihvata kao prirodno, očigledno i samorazumljivo postojanje, nasuprot socijalizmu, koji se shvata kao sintetička, neprirodna, nametnuta i indoktrinirana konstrukcija. U mnogim slučajevima nacionalizam, koji se zamišlja kao istinska ljudska potreba, kao najprirodnije ljudsko stanje, posmatra se i tumači kao da je u direktnoj antagonističkoj kontradikciji sa

socijalizmom. Ovo je središnja teza knjige Voltera A. Kempa o nacionalizmu i komunizmu, u kojoj su to dvoje prikazani kao „osnovne kontradikcije” pošto je „komunizam kao ideologija odavno diskreditovan – velikim delom zbog svoje nesposobnosti da izađe na kraj sa nacionalizmom... negovanje internacionalizma bilo je deo plana komunističke; ironijom sudbine, to što komunizam nije bio u stanju da izađe na kraj sa nacijama i nacionalizmom doprinelo je pritiscima koji su ga uništili” (Kemp, 1999: 206).¹² Dejan Jović takođe u svojoj knjizi pokušava da objasni raspad Jugoslavije iz perspektive osnovne kontradikcije između samoupravnog socijalizma i nacionalizma, koja je postala neizdržljiva. Ovo nije samo proizvoljno tumačenje u domenu teorija o kontradikciji između socijalizma i nacionalizma već ono ima veoma važnu ulogu u razumevanju srpsko-albanskih odnosa. Možemo se prisetiti ranijih tumačenja Bogdanovića i Vučelića na temu albanskog „lažnog socijalizma”, koji su oni tumačili kao paravan za skrivenu nacionalističku zaveru Albanaca. To podrazumeva jednu složenu situaciju koju ovde moramo razrešiti: osnovnu kontradikciju između socijalizma i nacionalizma, ali tu postoji još jedna osnovna kontradikcija – između nacionalizma Srba i nacionalizma Albanaca. Pošto smo već videli da se očigledna ideološka spoznaja one prve osnovne kontradikcije zasniva na „diskreditovanosti” i „neprirodnosti” socijalizma, i pošto se posebno socijalizam Albanaca smatra lažnim, možemo rekapitulirati ovu tezu tako što ćemo prihvatiti da je jedini mogući način razmišljanja o odnosu između Srba i Albanaca da se on smatra „nacionalističkim”, odnosno, ako baš hoćete, posmatra kroz prizmu njihovih „prirodnih” stanja. No, stvarni problem počinje upravo tu, zapravo, isti onaj problem od ranije sada se pojavljuje u novoj formi, prirodnost ili nacionalnost Srba i Albanaca nisu u simetričnom odnosu: Albanci su „prirodniji” od Srba pošto nisu iskvareni „neprirodnim” socijalizmom (to jest, nemaju svog Tucovića i nisu učestvovali u partizanskoj borbi za oslobođenje itd.). Laički rečeno, to znači da su u ovom slučaju Albanci manje civilizovani, a njihov primitivizam (paradoksalno, takođe uzrokovan time što nisu u dovoljnoj meri socijalistički nastrojani) jeste nešto prema čemu Srbi, kao autentični socijalisti (kao nacija koja je

12. U okviru sledećeg zapažanja, Kemp daje gotovo klinički precizno objašnjenje neopodnosti nacionalizma kao ljudske situacije: „Najvažniji razlog je to što nacije ne pokazuju nikakvu tendenciju da nestanu sa scene, te stoga moramo naučiti da živimo s njima” (Kemp, 1999: 215). Kemp je bio visoki komesar za nacionalne manjine u okviru Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju.

imala svog Tucovića i čiji su pripadnici ginuli za neprirodne istorijske ciljeve kao što je socijalizam) moraju da se postave. Ovo je momenat kada se situacija komplikuje, budući da zbog ovog asimetričnog odnosa nije moguća nikakva jednakost; ako se taj odnos svede samo na „prirodnost”, time će kompleksni identitet Srba (kako prirodni

tako i neprirodni) biti sveden na uniformnu „prirodnost”. Praktični zaključak koji proističe iz ovog pogleda na svet jeste da će Srbi u odnosu s Albancima u krajnjem bilansu biti svedeni na primitivizam. Ideološko opravdanje ovog gledišta (koje je, na nesreću, veoma u modi) zasniva se na shvatanju da

Srbi i Albanci mogu komunicirati samo kao nacionalisti, a ovi potonji biće u beskraj reprodukovani kao inferiorni zbog neizbežnog delovanja ove strukture. Zato je Malićijevo insistiranje na diskursu Kosova kao revolucionarno/socijalističke tvorevine veoma važno. Ali, nažalost, istoricističko stanovište takođe dovodi do razmišljanja o inače veoma „neprirodnim” tendencijama

13. Kakva je situacija kada se taj odnos zasniva na „neprirodnim” i „konstruktivnim” teorijama i praksama, ali nije socijalistički? Na primer, kada se odnosi zasnivaju na teoriji i praksi umetnosti? A naročito kada se odnosi zasnivaju na umetnosti stvorenoj u „okolnostima postsocijalističke” tranzicije? Možemo reći da se problemi ove vrste odnosa zasnivaju na neantagonističkim kontradikcijama, koje imaju svoju sopstvenu pojavnu logiku. Što znači da ta vrsta odnosa (možemo ih nazvati odnosima zasnovanim na kulturnoj saradnji) pokazuje veoma vidljive znake istoricizma baveći se kontradikcijama kao što je trenutni „haos”, koji će se dovesti u red čim prođu okolnosti koje dovode do kontradikcija, ili čim istorija nastavi sa svojom latentnom teleologijom. Lako možemo ustvrditi, a za to nam ne treba neko veliko dokazivanje, da bilo kakvo insistiranje na normalizaciji u kulturi predstavlja reprodukciju društvenih odnosa (nacionalnih ili klasnih) zasnovanih na neantagonističkim formama. Čak i u slučaju kada se neantagonistički odnosi problematizuju ili održavaju, oni se predstavljaju kao izvesna nemogućnost, paradoks, zbrka ili haos.

kao što je socijalizam. Razlog zbog kog insistiramo na demistifikovanju istoricističkih tendencija u srpsko-albanskim odnosima zasniva se na tim posledicama. Naročito moramo insistirati na strogo demistifikovanju bilo kakvih istoricističkih tendencija u socijalističkim teorijama. Jer, jedini neideološki i ravnopravan odnos koji bi mogao postojati između Srba i Albanaca jeste posredstvom „neprirodne” i „konstruktivne” materijalističke sfere socijalističke teorije i prakse.¹⁴

LITERATURA:

- Althusser, Louis and Etienne Balibar. (2009). *Reading Capital*. London: Verso.
- Blaut, James M. (1987). *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism*. London: Zed Books.
- Glignorićević, Milo. (1984). *Odgovor Miće Popovića*. Beograd: Nezavisna izdanja.
- Kemp, Walter A. (1999). *Nationalism and Communism in Eastern Europe and Soviet Union: a basic contradiction?* Houndsmills: Macmillian Press.
- Maliqi, Shkelzen. (1986a). Dimitrije Bogdanović: „Knjiga o Kosovu”. *Thema: Reviste e Shoqates se Filozofeve dhe Sociologeve te ksa Kosoves*, 5–6, 188–191.
- Maliqi, Shkelzen. (1986). Balkanizovani Tucović: socijalisti i albansko-srpski odnosi. *NIN*, 1859. 17. avgust: 46–47.
- Popović, Dušan. (1914). Jedna nova knjiga. *Borba*, 16. februar.
- Tucović, Dimitrije. (1945). *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd: Kultura.
- Vučelić, Milorad i Sava Dautović. (1986). Tucovićev izazov: socijalisti i albansko-srpski odnosi 6. *NIN*, 1860. 24. avgust: 46–47.

Petar Atanacković, čovek i komunista, studirao je istoriju u Novom Sadu. Od kraja 2010. godine živi i ne radi u Potsdamu (Nemačka).

Artan Balaj rođen je u Prištini, u Republici Kosovo. Diplomirao je i stekao titulu mastera u oblasti slikarstva na Fakultetu umetnosti Univerziteta u Prištini. Autor je, direktor i koordinator nekoliko projekata. Priredio je osam samostalnih izložbi i učestvovao je u više od šezdeset nacionalnih i međunarodnih izložbi i radionica. Dobitnik je tri nagrade. Trenutno radi u Briselu.

Sezgin Boynik živi i radi u Helsinkiju. Pohađa doktorske studije na Odseku za društvene nauke Univerziteta Juvaskula. Pored naučnog rada, aktivan je i kao konceptualni umetnik.

Marina Gržinić je filozofkinja, teoretičarka i umetnica koja radi u Ljubljani i Beču. Radi kao istraživačica u Institutu za filozofiju pri Naučnom i istraživačkom centru Slovenačke akademije nauka i umetnosti u Ljubljani, i kao profesorka na Likovnoj akademiji u Beču. Bavi se video-umetnošću od 1982.

Driton Hajredini stekao je obrazovanje na Akademiji umetnosti u Prištini, na Kosovu, gde je diplomirao 2003. Pohađao je studije anglistike na Univerzitetu Rura u Bohumu, u Nemačkoj, od 1996. do 1998. godine; studirao je na Umetničkoj akademiji u Minsteru, takođe u Nemačkoj, u klasi Danijela Buetija, i tu je diplomirao na

Odseku za vizuelne umetnosti 2006. godine. Završio je master studije na Umetničkoj akademiji u Minsteru, u Nemačkoj, 2007. godine.

Flaka Haliti je konceptualna umetnica u domenu mixed media. Svoje radove izlagala je u međunarodnim okvirima, uključujući tu ZKM, Muzej savremene umetnosti u Karlsruheu; MUSAC, Muzej savremene umetnosti u Španiji; Galeriju Martin Janda u Beču; Stacion CCA u Prištini; Briselsko bijenale 1; Haus der Kulturen der Welt u Berlinu; Portikus u Frankfurtu itd. Trenutno privodi kraju master studije na likovnoj akademiji Štedelšule u Frankfurtu.

Agon Hamza privodi kraju svoj doktorat iz oblasti filozofije. Autor je knjige *Luj Altiser*, a koautor je knjige o Kosovu sa Slavojem Žižekom (2012). Priređivač je *Për Althusserin* (2012), a kopriređivač Žižekove knjige *Ese të Zgjedhura* (sa Besnikom Pulom). Jedan je od osnivača i član Kolektiva dijalektičkog materijalizma u Prištini.

Gal Kirn je upravo završio svoju doktorsku disertaciju iz domena političke filozofije sa ocenom Summa cum laude na Univerzitetu Nove Gorice; u disertaciji je spojio istraživanje savremene francuske filozofije (Luj Altiser) sa istorijom nastanka socijalističke Jugoslavije i njenog tragičnog raspada.

Fitore Isufi - Koja diplomirala je i stekla titulu mastera u oblasti slikarstva na Akademiji umetnosti Univerziteta u Prištini. U svojim radovima ona razmatra društvene i kuturne teme,

koje prepliće sa ličnim iskustvima odraženim posredstvom specifične istorijske, političke i kulturne atmosfere svog rodnog mesta. Njena dela izlagana su u inostranstvu, u okviru samostalnih i grupnih izložbi, prezentacija i radionica. Živi i radi u Prištini.

Vjollca Krasniqi predaje Sociologiju na Univerzitetu u Prištini, a pohađa doktorske studije na Fakultetu za socijalni rad Univerziteta u Ljubljani. Pisala je o političkim, socijalnim i rodnim dešavanjima na Balkanu. Takođe je aktivna u okviru ženskog pokreta na Balkanu, a bila je i organizatorka i učesnica više međunarodnih konferencija o političkim i rodnim pitanjima.

Alban Muja je vizuelni umetnik koji živi na Kosovu. Trenutno živi u Prištini, gde je diplomirao i stekao titulu mastera na Fakultetu likovnih umetnosti u Prištini. Njegova dela obuhvataju širok raspon medija, a često su prikazivana na međunarodnim izložbama, festivalima i priredbama, uključujući tu i lične prezentacije.

Žarana Papić (1949–2002) bila je pionirka feminističkog pokreta u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. Predavala je Sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Autorka je dve knjige: *Sociologija i feminizam* (1989) i *Rod i kultura* (1997). U saradnji sa Lidijom Sklevicki, priredila je značajni zbornik radova naslovljen *Antropologija žena* (1983).

Rođen u Prištini, Besnik Pula trenutno

se bavi istraživačkim radom na postdoktorskim studijama na Odseku za sociologiju Univerziteta u Princetonu. Prethodno je radio kao predavač na Univerzitetu u Bingamtonu (u državi Njujork), a bio je i gostujući istraživač na Institutu za javno znanje Njujorškog univerziteta. U svom istraživačkom radu bavi se pitanjima logike institucionalne promene iz političko-ekonomske i svetskoistorijske perspektive.

Staša Zajović je aktivistkinja sa velikim iskustvom, u rasponu od organizovanja uličnih akcija do rada sa izbeglicama, ženama itd. Jedna je od osnivačica mreže Žene u crnom, a pokrenula je i nekoliko drugih ženskih mreža. Organizovala je mnoge obrazovne aktivnosti usredsređene na teme ljudskih prava žena, mirotvorne politike žena, interetničke i interkulturne solidarnosti, žena i moći, kao i žena i antimilitarizma.

Lulzim Zeqiri studirao je na Fakultetu umetnosti u Prištini, gde je diplomirao na Odseku za slikarstvo 2002. Na istom fakultetu je 2007. godine stekao titulu mastera u oblasti video-umetnosti i instalacija. Od 2001. do sada učestvovao je na više međunarodnih izložbi. Živi i radi u Prištini.

IZDAVAČ

Cenzura d.o.o.
Lasla Gala 1, 21 000 Novi Sad
cenzurans@gmail.com
www.cenzurabooks.com

PRODUKCIJA

Institut za fleksibilne kulture
i tehnologije - NAPON
office@napon.org
www.napon.org

Kontekst kolektiv
www.kontekst.rs

- - -

UREDNICI

Vida Knežević, Kristian Lukić,
Ivana Marjanović, Gordana Nikolić

PREVOD

Novica Petrović

LEKTURA

Ivana Popa

DIZAJN I PRELOM

Open Design Network
www.krowka.net

ŠTAMPA

Grafički Studio RP, Novi Sad

TIRAŽ

1000

CIP – Каталогизacija у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

308 (497.11) (082)

SLOBODNI i suvereni : umetnost, teorija i politika:
Knjiga eseja i intervjua o Kosovu i Srbiji / [urednici] Vida
Knežević... [et al.]. – Novi Sad : Cenzura, 2013 (Novi Sad
: Grafički studio). – 176 str. ; 22 cm

Tiraž 1.000. – Bibliografija.

ISBN 978 – 86 - 86559 - 19 – 7

1. Кнежевић, Вида [уредник]
а) Социологија – Србија – Зборници
COBISS.SR – ID 278224647

